

Közép-Európai Közlemények
A történelemtudomány, a regionális tudomány,
a földrajztudomány, és a gazdálkodás- és
szervezéstudományok művelőinek folyóirata

X. évfolyam 4. szám, 2017/4. No39

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

Prof. Dr. Baranyi Béla, Debreceni Egyetem a „**Régiótörténeti Kutatások rovat**” vezetője
Dr. habil. Gál Zoltán, KE, és MTA KRTK a „**Regionális tudományi közlemények rovat**” vezetője
Dr. PhD Veres Lajos, Dunaújvárosi Egyetem a „**Fiatalkorúak rovat**” vezetője
Prof. Dr. Gazdag Ferenc, NKE, Budapest a „**Nemzetközi tanulmányok rovat**” vezetője
Hajdú Zoltán DSc, MTA KRTK a „**Politikai földrajz rovat**” vezetője
Dr. habil. Keczer Gabriella, SZTE a „**Gazdálkodás- és szervezéstudomány rovat**” vezetője
Dr. PhD Miklós Péter, SZTE az „**Újragondolt negyedszázad rovat**” vezetője
Dr. PhD Vizi László Tamás, Kodolányi János Főiskola a „**Versailles 100 rovat**” vezetője
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Dr. PhD Sipos Anna Magdolna, PTE FEEK,

Határon túli tagjaink

Dr. PhD. Andrej Tóth, Silesian university in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék
Dr. PhD. Tonk Márton, Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

s-PawBt., Üllés

Nyomda:

s-Paw Bt., Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

Folyóiratunk lektorált folyóirat. Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két PhD vagy Dsc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. vaklektorálás, azaz titkosan történik!

Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:

1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
2. **EPA** (Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis)
3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikk)

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.

2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.

Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a Dsc eljárás során tudományos folyóiratként fogadja el.

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.

Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában, teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:

- A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: www.vikek.hu
- SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: <http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>

TARTALOMJEGYZÉK

FŐSZERKESZTŐI ELŐSZÓ

ÚJRAGONDOLT NEGYEDSZÁZAD – HORTHY-KORSZAK – ROVAT

A HORTHY-KORSZAK KÜLPOLITIKÁJA

Olasz Lajos: Az 1941. júniusi magyar hadba lépés nemzetközi vonatkozásai.... 9

Debreceni Péter: „Lengyelország és Magyarország a nyugati civilizáció két bástyája”. Hóman Bálint lengyelországi látogatása (1935 ősz)..... 32

Hamerli Petra: A két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatok vázlata 44

Joó András: A magyar sajtófőnök „tudtával és segítségével”: Háborús portrévázlat kérdőjelekkel – Ullein-Reviczky Antal (1942-1944) 65

A HORTHY-KORSZAK BELPOLITIKÁJA ROVAT

Köpfler Balázs: Friedrich István szerepe Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának létrejöttében és felbomlásában 83

A HORTHY-KORSZAK HADTÖRTÉNETE ROVAT

Suba János: Határvasdászok I.- A M. kir. Honvédség határszolgálatára 1938-39 102

A HORTHY-KORSZAK OKTATÁSI- ÉS KULTURÁLIS ÉLETE ROVAT

Orosz László: „a birodalmi német gyermekeket [...] Magyarország régi becses kultúrájában jártassá teszik” A budapesti Németbirodalmi Iskola, 1908–1944..... 120

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

Szávai Ferenc: A Horthy-korszak jóléti állama, eredményei a gazdasági modernizáció tükrében..... 136

HADTÖRTÉNELEM ROVAT

Nagy Miklós Mihály: Clausewitz és az Első Világháború..... 152

VERSAILLES 100 ROVAT

Majoros István: Párizs és Varsó, 1918 – 1922 174

Gulyás László: Adalékok a versaillesi békerendszer történetéhez 1. A Szerb Királyság Osztrák-Magyar Monarchiával szembeni hadicéljai 1914-1917..... 187

FŐSZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A Közép-Európai Közlemények szerkezete, tartalma 2008-ban történő első megjelenése óta folyamatosan formálódik. A jelenlegi struktúra három legfontosabb tulajdonsága az alábbi:

✓ Folyóiratunk évente négyszer jelenik meg. Az első szám március elején, a második szám május végén, a harmadik szám október elején, míg a negyedik szám november végén kerül az olvasók kezébe.

✓ Rovatrendszer működtetünk, magyarul a közölt tanulmányokat logikai-szakmai egységekbe, azaz rovatokba rendezzük.

✓ Arra törekszünk, hogy egy-egy szám valamiféle tematika mentén szerveződjön meg.

A fenti három tulajdonság jelen szám – No39 – esetében az alábbi két fontos jellemzőt eredményezi:

Egyrészt jelen szám a Horthy-korszakkal foglalkozó tanulmányokat közöl, elsősorban a Miklós Péter által vezetett „Az újragondolt negyed század – a Horthy-korszak – rovat” keretei között, de a további rovatokban ezen időszakhoz köthető tanulmányok találhatók. A most közölt 11 tanulmányból 10 tanulmány egyértelműen a Horthy-korszakhoz köthető.

Gyakorlatilag minden évben a Közép-Európai Közlemények negyedik száma a Horthy-korszak köré szerveződik. Ezeket a számokat egyértelműen „*Horthy-korszak tematikus számoknak*” nevezhetjük.

Úgy véljük, ez rendkívül fontos eredmény, hiszen folyóiratunk minden évben 10-15 szerzőnek biztosít arra lehetőséget, hogy a korszakkal kapcsolatos legújabb kutatási eredményeit közölje.

Ezzel folyóiratunk az elmúlt néhány év során az ország egyik olyan történelmi fórumává vált, amely kiemelkedően fontos tevékenységet folytat a Horthy-korszak kutatásában és a kutatási eredmények széles körben történő ismertetésében!

Másrészt a rovatrendszer lehetővé teszi, hogy egy-egy kutatási területet kiemelten kezeljünk. A trianoni békediktátum megszületésének 100 éves évfordulója napról napra egyre közelebb kerül hozzánk, ezért folyóiratunk Szerkesztő Bizottsága úgy döntött, hogy „**VERSAILLES 100 ROVAT**” címmel 2016 őszén egy új rovatot indít. Ennek vezetésére a korszak egyik alapos ismerőjét, Vizi László Tamást kértük fel.

A rovat célja, hogy bemutassa a trianoni békediktátum megszületésével kapcsolatos legfrissebb kutatási eredményeket!

Joggal merül fel a kérdés, ebben az esetben miért nem „TRIANON 100” lett a rovat címe? Válaszunk: Szakmai meggyőződésünk, hogy Trianon történetét egy tágabb összefüggésrendszerbe, a versaillesi békerendszer megszületésének történetébe kell beágyaznunk.

Ezért a „**VERSAILLES 100 ROVAT**”-ban a magyar eseményekkel kapcsolatos kutatási eredmények ismertetése mellett, rendszeresen foglalkozni fogunk a török, az osztrák, a német és a bolgár békeszerződések létrejöttének körülményeivel is.

Szeged, 2017 novembere

Gulyás László, alapító főszerkesztő

Olasz Lajos*

AZ 1941. JÚNIUSI MAGYAR HADBA LÉPÉS NEMZETKÖZI VONATKOZÁSAI

INTERNATIONAL ASPECTS OF HUNGARY ENTERING THE WAR IN JUNE, 1941

ABSTRACT

After the Germans attacked the Soviet Union, extremely high internal and external pressure was put on the Hungarian government to join the war. The German diplomacy encouraged the Hungarian General Staff for voluntary participation only indirectly, while the German military leaders did it openly. The German economic, cultural, and minority organisations operating in Hungary, the SS, and the German intelligent service agents also urged Hungary to enter the war. Italy's impatient behaviour, the rivalling neighbouring states (Romania, Slovakia, Croatia) joining the war, as well as the extensive European participation with voluntary troops had considerable impact on the government. All the above strengthened the fear in the Hungarian leadership that by keeping out they might lose the opportunity for further revision or they might even jeopardise the results achieved earlier. The air attack of Kassa (Kosice) gave the last push. Although the Hungarian government decided to enter the war on its own, in this decision international aspects greatly influenced it.

Bevezetés

A Szovjetunió elleni német támadás után nagy nyomás nehezedett a magyar kormányra, hogy kapcsolódjon be a kibontakozó hadműveletekbe. A katonai vezetés, a szélsőjobbboldali erők, sőt a hatalom bázisául szolgáló politikai körökben és magában a kormánypártpártban is jelenlévő militáns tényezők az antibolsevista ideológia lázában, a várható gyors német győzelemben való részvételből származó előnyökre számítva, és a revízió teljessé tételében reménykedve a háborús közreműködést szorgalmazták. A belső nyomás mellett jelentős hatást gyakoroltak a kormány lépéseire a nemzetközi körülmények is. A német katonai és politikai vezetés fellépése, a tengelyállamok, a rivális szomszédok, a Berlin befolyása alatt álló európai országok intézkedései, és a magyar magatartással kapcsolatos megnyilvánulásai számottevő befolyással voltak a budapesti döntéshozókra. Bár a kassai bombázás után a magyar kormány szuverén módon határozott a hadiál-

* Dr. PhD Olasz Lajos főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem JGYPK.

lapot kimondása mellett, ebben komoly szerepet játszottak a nemzetközi vonatkozások.¹

1. A német katonai vezetés

A német katonai vezetés a Barbarossa-terv előkészítése során még számolt Magyarország közreműködésével. Április 23-án Franz Halder vezérezredes, a német szárazföldi haderő (Oberkommando der Heer – OKH) vezérkari főnöke azt rögzítette a naplójában, hogy Magyarországon is ugyanolyan előkészítő lépésekre van szükség, mint Finnország esetében. Ekkor még Adolf Hitler is úgy látta, hogy közölni kell a magyar kormánnyal, kövesse Berlint, a Szovjetunió fenyegető magatartása miatt elkerülhetetlen katonai lépésekben. Május 1-jén, a Barbarossa végleges dátumának kitűzésekor azonban Hitler már úgy határozott, hogy a magyar kormánynak csak a határok megerősítését kell javasolni, a német haderő azonban nem támad magyar területről, mert Budapest szoros nyugati kapcsolata a Wehrmacht felvonulása során biztonsági kockázatot jelenthetnek.²

A német haderő főparancsnoksága (Oberkommando der Wehrmacht – OKW) nem szívesen mondott le a magyar határok jelentette stratégiai lehetőségekről, vagy a Honvédség fegyveres közreműködéséről, ezért több kísérletet is tett Magyarország bevonására. Ennek első számú közvetítője Kurt Himer vezérőrnagy volt, az OKW és a Honvéd Vezérkar (VKF) közötti együttműködés koordinálására áprilisban, a Jugoszlávia elleni támadás idején Magyarországra vezényelt német összekötőtörzs vezetője. Május 27. és 29. között Himer három megbeszélést is folytatott a VKF illetékeseivel, hogy a magyar haderőnek bizonyos előkészítő lépéseket kellene tennie arra az esetre, ha fegyveres összecsapás robbanna ki Németország és a Szovjetunió között. Himer (főnökei utasításai szerint) hangsúlyozta, hogy nem hivatalos felkérést továbbít, hanem csak a személyes véleményét közli. Mivel a magyar mozgósítás mintegy 3 hetet igényel, már most meg kellene tenni bizonyos intézkedéseket, hogy az adott pillanatban Magyarország gyorsabban tudjon reagálni. A német iniciatívák alapján a VKF június 5-től felülvizsgálatot rendelt el a Kárpátalja határvédelmére vonatkozóan.³

Az OKW vezetési törzse június 3. és 6. között megvitatta a lehetséges svéd, szlovák és magyar szereppel kapcsolatos elképzeléseket, de konkrét intézkedésre egyelőre nem került sor. Ekkor még számításba vették, hogy esetleg a magyar haderő is részt a hadműveletekben. Halder június 6-án feljegyezte, hogy ha a Honvédség is bekapcsolódik a támadásba, akkor a magyar és román erők közé német csapatokat kell elhelyezni. Ez a 294. gyaloghadosztály odavezénylésével június 20-ig még megoldható. A német katonai vezetőkörökből érkező információk nyomán Werth Henrik gyalogsági tábornok, a Honvéd Vezérkar főnöke június 14-én összeállította azoknak az intézkedéseknek a listáját, melyeket a szovjet határon

egy „támadó szellemű elhárítás” esetén érvénybe kívánt léptetni. A terveket egyeztette az OKH hadműveleti osztályával.⁴

Ezzel egyidőben Werth terjedelmes emlékiratban sürgette, hogy a kormányt önként kínálja fel Berlinnek a Szovjetunió elleni támadáshoz való csatlakozást, és haladéktalanul kezdje meg a katonai előkészítő lépéseket. Megítélése szerint egyedül ez biztosíthatja a revízió sikeres folytatását. A Minisztertanács azonban a német katonai körökből érkező információkat ehhez kevésnek tartotta, és úgy döntött csak politikai felkérés után veszi fontolóra a katonai közreműködést. A június 19-én rövid budapesti tárgyalást folytató Halder azonban világossá tette, hogy a Szovjetunió elleni támadás során a magyar részvételre vonatkozó német igényeket nem diplomáciai, hanem katonai vonalon fogják továbbítani. Halder egyébként nem kérte, de nem is utasította el a fegyveres magyar közreműködést.⁵

A VKF június 21-én Berlinből azt az információt kapta, hogy 48 órán belül várható a német–szovjet helyzet „tisztázása”. Az OKW csodálkozását fejezte ki, hogy magyar részről nem történtek komolyabb preventív lépések az esetleges szovjet légi vagy földi támadásokkal szemben. Német megítélés szerint a Szovjetunió, ha támadás éri, nem tesz majd különbséget a hadműveletekhez csatlakozó és a részt nem vevő szomszédai között. A magyar területet is igénybe vevő német katonai szállítások miatt, a Bárdossy-kormánynak is számolnia kell szovjet ellencsapással. Ez a megközelítés közreműködésre igyekezett kondicionálni a magyar döntéshozókat. Ha jelentős katonai erőt kell felvonultatni a határok védelmére, ha a szovjet fél nem tesz különbség a harcoló és a nem harcoló szomszédok között, akkor a semlegesség csupán szimbolikus, akkor Magyarország így is, úgy is a háború részesévé válik.⁶

A Barbarossa hadművelet megindulása után az OKW változatlanul számolt azaz, hogy a Honvédség is bekapcsolódik a hadműveletekbe, ezért június 22-én, Himer vezérőrnagy útján tájékozódott, hogy adott esetben milyen magyar katonai erők állnának rendelkezésre. Himer azt is közölte Alfred Jodl tüzérségi tábornokkal, az OKW vezetési törzsének főnökével, hogy a magyar haderő csak „defenzív” elhárítást tervez (a határvonal védelme saját területen), nem készül offenzív védelemre, megelőző támadásra vagy ellencsapásra. Közölte, hogy délben tárgyalt László Dezső tábornokkal, a VKF hadműveleti osztályának vezetőjével, aki úgy nyilatkozott, hogy mivel hivatalos német felkérést nem kaptak, nem tehetnek további katonai lépéseket. Jodl kijelentette, hogy Németország nem követel semmit Magyarországtól, de minden segítséget köszönettel elfogad. Berlin nem zárkózna el a Honvédség részvétele elől, de ezzel kapcsolatban nem intéz kérést a magyar kormányhoz.⁷

Himer azonnal megpróbálta tájékoztatni a német fogadókészségről Werth-et, illetve Bartha Károly szkv. tábornokszernagy honvédelmi minisztert, de vasárnap lévén nem érte el őket, ezért László tábornoknál hagyott írásos üzenetet Werth számára. László este 21 órakor közölte Himerrel, hogy sikerült beszélnie a Vezérkar főnökével, de Werth szerint a katonai vezetés nem tehet semmit. Horthy több alkalommal

is felajánlotta az ország közreműködését, de sem a német kormány, sem az OKW részéről nem érkezett hivatalos kérés a Honvédség bekapcsolódására vonatkozóan. Valójában Horthy csak a Szovjetunió elleni német fellépést szorgalmazta, fegyveres magyar részvételt azonban nem ajánlott fel.⁸

Himer mindent megtett, hogy a magyar haderőt is sikerüljön bevonni a háborúba. Június 23-án reggel felkereste Otto von Erdmannsdorff budapesti német követet, hogy diplomáciai úton várható-e ezzel kapcsolatban hivatalos felkérés. A követ közölte, hogy utasításai szerint ő ebben az ügyben semmilyen lépést nem tehet, kezdeményezni esetleg katonai vonalon lehetne. A déli órákban Halder felhívta Himert, és megismételte számára a hivatalos német álláspontot. Berlin semmiféle követelést nem támaszt a magyar hadba lépésre vonatkozóan, de hálásan fogadna minden önkéntes felajánlást, különösen a gyorscsapatok bevetését. Ezért sok múlik azon, hogy a Honvédség vezetése kellő befolyást tud-e gyakorolni a kormányzatra. Az OKW tehát sürgetni próbálta a magyar fegyveres részvételt, amiben közrejátszott, hogy a 17. német hadsereg a vártnál erősebb ellenállásba ütközött, és a tervezettnél lassabban haladt előre. A beszélgetés után Himer írásbeli emlékeztetőt hagyott hátra a vidéken tartózkodó Werthnek, hangsúlyozva, hogy Berlin szívesen fogad minden önkéntes magyar segítséget.⁹

Kora délután Erdmannsdorff tájékoztatta Himert, hogy értesülései szerint Magyarország megszakítja a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval. Erre Himer ismét felkereste Werth-et, hogy személyesen is átadja Halder üzenetét. Werth meglehetősen lehangoltan vetette fel, hogy ha azt Berlin idejében kérte volna, a Honvédség már az első naptól bekapcsolódhatott volna a harcokba. Himer kijelentette, hogy Magyarország még nem késelt el a csatlakozással, és arra bízta a Vezérkar főnökét, hogy a mielőbbi csatlakozás érdekében próbáljon befolyást gyakorolni a kormányzati tényezőkre. A beszélgetés után Werth felkereste Bárdossy László kormányfőt, és közölte vele, hogy német részről hálásan fogadnák a magyar közreműködést. Így Magyarország, a passzivitásával nemcsak a további revíziós sikereket kockáztatja, hanem a már megszerzett területek hovatartozása is kérdésessé válhat. Werth, Himerre hivatkozva kijelentette, hogy a német katonai vezetés kíváncsúnak tartja a magyar részvételt.¹⁰

Bárdossy a Vezérkar főnökének fellépését a kormány ügyeibe való nyílt beavatkozásnak tekintette. Rendkívüli minisztertanácsot hívott össze, ahol a kormánytagok mind elutasították az önkéntes részvételt (a távollévő honvédelmi minisztert képviselő Györffy-Bengyel Sándor kivételével). Werth és Bartha közben Kenderesre utazott a kormányzóhoz. Megpróbáltak nyomást gyakorolni rá a fegyveres fellépés érdekében. Figyelmeztették, hogy a tétlenség kikezdheti a tisztikar lojalitását és nyílt zúgolódasához vezethet. Horthy azonban továbbra is a kormány várakozó álláspontját támogatta. Werth kénytelen volt közölni Himmerrel, hogy a kormányzót nem sikerült meggyőznie. Himer csalódottan jelentette Berlinbe, hogy Werth nem képes megbirkózni a helyzettel, nem tudja kieszközölni a szükséges döntést.¹¹

Június 24-én délután Bárdossy kísérletet tett, hogy a magyar hadba lépésre vonatkozóan nyílt állásfoglalásra bírja a német diplomáciát. Közölte Erdmannsdorffal, hogy előző nap Himer kijelentette Werth előtt, az OKW kíváncsának tartaná a Honvédség bekapcsolódását a harcokba. Ha ez így van, a kormány szeretne erről politikai vonalon is tájékoztatást kapni. Ezt követően az ország nehézségeit sorolva jelezte, hogy a részvételért komoly ellentételezést vár el, de hangsúlyozta, hogy hivatalos felkérés esetén nem zárkózna el a közreműködéstől. Erdmannsdorff magyarázatot kért Himertől, hogy Berlin utasításai ellenére, miért jelentett be formális igényt a magyar részvételre. Himer közölte, hogy ő szó szerint ragaszkodott a Halder által megfogalmazott állásponthoz, és csak az önkéntes csatlakozás lehetőségéről beszélt. Szerinte Werth, a nagyobb nyomaték kedvéért átfogalmazta a szavait a miniszterelnök előtt.¹²

A német katonai vonalon érkező ösztönzés, nyomásgyakorlás azonban nemcsak az OKW összekötő törzsén keresztül érvényesült, hanem ennél jóval szélesebb körben jelentkezett. A horvátországi német haderő parancsnoka Edmund Glaise-Horstenau gyalogsági tábornok például értetlenségét fejezte ki a zágrábi magyar követ előtt, hogy a Honvédség legalább 1–2 hadosztállyal miért nem kapcsolódott be a Szovjetunió elleni támadásba. Ezt a magyar érdekek, területi aspirációk későbbi érvényesítése szempontjából igen sajnálatosnak nevezte. Hasonló véleményekkel, kritikával találkozott a római magyar katonai attasé, Szabó László Vk. ezredes is, Olaszországban működő német kollégái részéről.¹³

Június 26-án délután, a Kassa elleni légitámadás nyomán Werth közölte Himmerrel, hogy a szovjet bombázás miatt magyar részről válaszcsepásra kerül sor. A Vezérkar főnöke még azelőtt tájékoztatta erről a német tábornokot, mielőtt beszámolt az esetről a kormányzónak, és Megkapta Horthy hozzájárulását. Ugyanakkor Werth csak a fegyveres retorzióról beszélt Himernek, hadba lépést még nem említett. A német katonai vezetés június 27-én délelőtt is bizonytalan volt a magyar magatartást illetően. Halder azt rögzítette a naplójában, hogy az OKH a rádióból értesül a hadiállapotról, hivatalos tájékoztatást azonban még nem kapott.¹⁴

A német katonai vezetés tehát kezdettől szorgalmazta, sürgette a magyar hadba lépést. Egyes vélemények szerint ezt Hitler és a politikai vezetés akarától függetlenül, esetleg annak ellenére tette. Németországban sem érvényesült egy minden kérdésre kiterjedő egyszemélyi döntési rendszer, hanem a különböző hatalmi centrumok, a kormány, a haderő, az NSDAP, az SS, a Gestapo bizonyos mértékű önállósággal rendelkezett, sőt versengés zajlott köztük addig a határig, amíg ezt Hitler engedte. Számos jel mutat arra, hogy a német katonai vezetés nem Hitler és a politikai körök akarától függetlenül, vagy éppen annak ellenére tett lépéseket a magyar részvétel érdekében, hanem egy közös koncepció keretében, ugyanazt a célt szolgálva. A német kormány nem akarta hivatalosan felkérni Magyarországot a fegyveres részvételre, az önkéntes csatlakozásra ösztönző katonai tárgyalásokat azonban Hitler nem ellenezte. Június 24-én, a Dél hadseregcsoport szakaszán ki-

bontakozó erős szovjet ellenállás miatt maga Hitler utasította az OKW vezetését, hogy szívesen kell fogadni minden ország felajánlkozását, amelyik be kíván kapcsolódni az európai „keresztes hadjáratba”.¹⁵

2. Német politikai tényezők

A Barbarossa-terv véglegesítése, majd a német támadás megindulása időszakában Hitler következetesen visszautasította, hogy a magyar részvételt illetően hivatalos kérést intézzenek a magyar kormányhoz. A Magyarország bevonásával járó titoktartási problémák mellett azzal érvelt, hogy Budapest, a Csehszlovákia és a Lengyelország elleni háború során sem volt hajlandó együttműködni, a jugoszláv hadjárat során pedig különböző feltételeket szabott. Ezért most nem akar olyan helyzetet teremteni, hogy a magyarok ismét elutasíthassák, vagy ellentételezésként újabb területek visszajuttatását kérhessék tőle.¹⁶

Ez nem jelentette, hogy Hitler kizárta volna a magyar részvételt, csak annyit, hogy politikai felkérésre nem került sor, inkább Budapest önkéntes felajánlkozására várt. Nem hivatalos formában, közvetett utalásokkal, személyes megnyilvánulásokkal, elvárások érzékeltetésével, másokkal való példálózással azonban a német politikai tényezők is szorgalmazták a magyar hadba lépést. Jól érzékeltelte ezt Sztójay Döme, a berlini magyar követ, aki több alkalommal is javasolta Bárdossynak, hogy a németek tartózkodása miatt a magyar kormánynak kellene kezdeményeznie, bejelentenie a csatlakozást, mert csak így lehet esély a revízió folytatására. A kormányfő azonban politikai garanciákat akart, ezért mindenképpen hivatalos felkérésre várt. Német részéről azonban még konkrét tájékoztatást sem kapott a készülő offenzívával kapcsolatban. Június 16-án is csak a keleti határok megerősítésére hívta fel Berlin a magyar kormány figyelmét, homályosan utalva, hogy nem lehet kizárni egy esetleges fegyveres konfliktus kirobbanásának veszélyét.¹⁷

Június 22-én 6 órakor Erdmannsdorff felkereste Bárdossyt a lakásán, és tájékoztatta a megindult hadműveletekről. Bárdossy közölte, hogy a magyar kormányt antibolsevista beállítottsága révén meglelégedéssel tölti el a hírt, és kifejezte azt a meggyőződését, hogy Németország gyors győzelmet arat. Arra azonban a miniszterelnök nem tett utalást, hogy Magyarország is csatlakozna a támadáshoz. Bárdossy, az 1946-os népbírósi eljárása során azt állította, a német követ nyomattékkal azt is megemlítette, biztos benne, hogy a magyar kormány az új helyzetben levonja a szükséges konzekvenciákat. Erdmannsdorff azonban az emlékirataiban cáfolta, hogy bármilyen módon nyomást gyakorolt volna a miniszterelnökre.¹⁸

A délelőtti folyamán a kormányzó is fogadta a német követet, aki átadta a Führer levelét. Ebben Hitler felsorolta az okokat, az agresszív szovjet lépéseket, amelyek nyomán kénytelen volt támadást indítani „az európai kultúra és civilizáció védelme” érdekében. Horthy örömmel fogadta a hírt, részben a bolsevik fenyegetés elhárítása miatt, részben pedig, mert úgy vélte, hogy a német győzelem és a korlátlan

nyersanyagforrások megszerzése után Nagy-Britannia és az USA megegyezést fog keresni Hitlerrel, és ezzel véget ér az európai háború. A kormányzó a memoárjában úgy emlékezett, hogy a Führer felszólította a hadműveletekhez való csatlakozásra, valójában azonban Hitler nem állt elő ilyen kéréssel. A kialakult helyzet ugyanakkor viszonylag pontosan adta vissza Horthy, amikor úgy fogalmazott, hogy Berlin magával rántotta a háborúba a kelet-európai kisállamokat, akiktől a szolidaritás önkéntes bizonyítását várta el. Ezek az országok a hadjáráshoz való csatlakozással tulajdonképpen a fennmaradásuk árát fizették meg Németországnak, mint afféle „védelmi pénzt”.¹⁹

Június 22-én délelőtt a Külügyminisztérium sajtótájékoztatóján a német hírügy-nökség, a DNB tudósítója kérdést intézett Ullein-Reviczky Antal sajtófőnökhöz, hogy Magyarország megszakítja-e a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. Ullein-Reviczky kijelentette, hogy Budapest nem tervezi ilyen lépést. A délután folyamán a német követ felkereste Bárdossyt, és magyarázatot kért erre a kijelentésre, holott Ribbentrop június 22-én reggel kijelentette a tengelyállamok követei előtt, hogy Berlin az egyes országokra bízta a diplomáciai viszonytal kapcsolatos döntést, e tekintetben nincs semmilyen elvárása. Ez alapján több tengelyállam (köztük Finnország, Bulgária) is fenntartotta a diplomáciai kapcsolatot a szovjet kormánnyal. Erdmannsdorff számon kérő fellépése viszont azt bizonyította, hogy mégiscsak vannak német elvárások a szövetségesek, így Magyarország magatartását illetően.²⁰

Június 23-án, Bárdossy rendkívüli minisztertanácson vitatta meg a diplomáciai viszony kérdését. Miután megszerezte a kormánytagok beleegyezését, tájékoztatta a döntésről a kormányzót. Ezt követően kérte Erdmannsdorffot, és közölte vele, hogy Magyarország megszakítja a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval. Ez eddig csak azért nem történt meg, hátha a németek számára hírszerzési szempontból hasznos lehet a moszkvai magyar követség. Erdmannsdorff kijelentette, hogy a szolidaritás kinyilvánítása Berlin számára fontosabb, mint az esetleges információszerzés. A német követ közvetett módon próbált nyomást gyakorolni a magyar kormányra. Bárdossy szerint azt mondta, hogy a diplomáciai viszony megszakítása a „legkevesebb”, amit Budapest ebben a helyzetben megtehet. Erdmannsdorff memoárjában cáfolta, hogy követelődzően lépett volna fel. Bárdossy azonban közvetlen a beszélgetés után Ullein-Reviczkynek, és a budapesti olasz követnek, Giuseppe Talamonak is panaszkodott a német diplomata türelmetlen magatartása miatt.²¹

Egyértelmű elvárásként közölte Erdmannsdorff Bárdossyval, hogy bár az USA nem vesz részt a háborúban, de támogatja Nagy-Britanniát, ezért Németországban bezárták az amerikai konzulátusokat, és a követség konzuli osztályával a német szervek megszakítottak minden kapcsolatot. Ugyanez történt Olaszországban is. Az amerikai diplomáciai tevékenység korlátozásának olyan nagy fontosságot tulajdonítottak, hogy a német és olasz követ közvetlen egymás után kereste fel

Bárdossyt ennek közlésére. A kormányfő azonban elutasította, hogy magyar részről demonstratív lépésre kerüljön sor. Közölte, hogy Magyarországon nincsenek amerikai konzulátusok, a követség konzuli osztálya pedig nem fejt ki aktív tevékenységet. Elvi nyilatkozatot a magyar kormány nem tesz ebben az ügyben, mert az, az amerikai magyar konzulátusok bezárásával járna, ami súlyosan érintené az ott élő magyarságot.²²

A budapesti német követ egyébként mások előtt is jelét adta, hogy a német diplomácia elégedetlen a kivárára építő magyar magatartással. Június 24-én, Talamo előtt kijelentette, hogy nem érti, miért habozik a Bárdossy-kormány hadba lépés kérdésében, amikor az ország nyilvánvaló érdekei ezt kívánják. Közölte azt is, hogy Berlin nem tervez hivatalos felkérést ebben az ügyben, de a német katonai vezetés szorgalmazná a magyar csatlakozást.²³

Június 25-én Sztójay jelentette, hogy német politikai és katonai körökben fenntartások fogalmazódnak meg a magyar állásponttal kapcsolatban. Befolyásos tényezők ismételten érdeklődtek nála, hogy milyen lépések várhatók Budapest részéről. Az ilyen burkolt ösztönzéssel szemben Bárdossy mindent elkövetett, hogy hivatalos nyilatkozatot kapjon Berlin részéről, amely garanciát jelenthetne a magyar igények későbbi érvényesítésére. Ezért 25-én Erdmannsdorffon és Sztójayn keresztül ismét választ kért, hogy a német vezetés milyen lépést várna el a magyar kormánytól. A kérdésre azonban nem érkezett válasz. Sztójay úgy értékelte, hogy a német vezetés nem akarja lekötelezni magát, ezért nem támaszt konkrét igényeket, csak közvetett eszközökkel igyekszik lépéskényszerbe hozni Magyarországot. Így a magyar kormány nem tehet mást, mint önként kínálja fel a részvételt.²⁴

A német vezetőkörök igyekeztek egymással is sakkban tartani a rivalizáló szomszédos kisállamokat. A magyar kormány aggodalommal figyelte azokat a berlini nyilatkozatokat, hogy Németország csak ideiglenesnek tekinti a bécsi döntéseket, és a végleges határokat csak a háború végén kívánja meghúzni. Bukarestben és Pozsonyban kifejezetten örültek ezeknek a híreknek, biztatásként fogadták a Magyarországgal szembeni területi igényeik érvényesítése tekintetében. Ezek a kijelentések közvetve szintén nyomást gyakoroltak a magyar kormányra, hogy mielőbb csatlakozzon a Szovjetunió elleni háborúhoz, és így szerezzen új érdemeket korábbi revíziós eredményei megtartásához, illetve további területek megszerzéséhez.²⁵

A magyar magatartással szembeni német fenntartást tükrözte a *Berliner Börsenzeitung* június 25-i cikke, amely arra emlékeztetett, hogy 1919-ben Magyarországon a kommunista diktatúrát a román csapatok verték le. Ez igen nagy változás volt ahhoz a beállításhoz képest, hogy az antibolsevizmus első számú harcosa Horthy volt. A szigorú sajtócenzúra körülményei között a cikk aligha tekinthető a lap magánvéleményének, hanem nyilvánvalóan kormányzati jóváhagyással jelent meg. Ennek nyomán Sztójay ismét felhívta Bárdossy figyelmét, hogy a német vezetés fokozódó elégedetlensége, és a szélesedő szlovák és román propaganda komoly veszélyekkel járhat a magyar revíziós törekvésekre nézve.²⁶

A német diplomácia más európai országok csatlakozásának hangsúlyozásával is igyekezett növelni a politikai nyomást a budapesti vezetésen. Június 26-án Weizsäcker nyomatékkkal beszélt Sztójajnak a finn hadba lépésről, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Ernst Woermann pedig megemlítette, hogy Spanyolország 40 000 önkéntest küld a Szovjetunió elleni „keresztes hadjáratához”. Sztójay jól érzékelte, hogy ezek a közlések egyértelmű célzatossággal történtek. Berlin elvárásait jelezték, közvetett formában, a magyar hadba lépést követő német reakciók is. Werkmeister követségi tanácsos, amikor Bárdossy tájékoztatta a hadiállapot beálltáról, úgy nyilatkozott, hogy miután Románia és Szlovákia már harcol, Budapest ezzel a lépéssel tette teljessé a szolidaritását a tengelyhatalmak iránt. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy német részről korábban nem tekintették elegendőnek a magyar magatartást, inkább a fegyveres fellépésig terjedő együttműködést várták volna el.²⁷

A magyar vezetésre azonban nemcsak a német kormányzati és katonai körök igyekeztek nyomást gyakorolni, hanem számos német félhivatalos tényező is a mielőbbi hadba lépést szorgalmazta. A magyarországi német gazdasági érdekeltségek, kulturális intézmények, hírközlési szervek képviselői, az NSDAP, az SS, a Gestapo, a német hírszerzés ágensei aktív tevékenységet fejtettek ki, és arra biztatták magyar kapcsolataikat, hogy sürgessék a döntéshozóknál a hadba lépést. Ezt főként a részvételtől várható előnyök hangoztatásával, illetve rémhírek terjesztésével tették. Arról beszéltek, hogy Budapest további passzivitása esetén a német vezetés módosítja a bécsi döntéseket a már harcoló szlovákok és románok javára, valamint, hogy Berlinben fontolgatják, hogy a Bánátban egy önálló német Schutzstaat-ot állítanak fel, amelyhez később a régió más német lakta területeit is hozzácsatolják.²⁸

A német érdekeltségben működő gyárak, pénzügyi szervek, kereskedelmi és közlekedési vállalkozások, utazási irodák (a Kamgarn Szövő- és Fonóipari Rt., a Minerva Bank, az Első Dunagőzhajózási Társaság, a MAM Autókereskedelmi Rt., a Mercedes Benz és a Zündapp képviselője, a Lufthansa budapesti kirendeltsége) alkalmazásában álló személyek kiterjedt kapcsolatokkal rendelkeztek a tisztikar, a köztisztviselők, a közeleti szereplők között. Rajtuk keresztül igyekeztek befolyást gyakorolni a hivatalos magyar álláspontra. Hans Freyer professzor, a budapesti német tudományos intézet igazgatója például számos magyar politikussal, katonatiszttel, német kisebbségi vezetővel folytatott megbeszéléseket ezekben a napokban (Hóman Bálinttól Imrédy Béláig) a magyar katonai közreműködés kérdéséről.²⁹

Percy Schramm százados, a Himer-törzs parancsőrtisztje, és Freyer még június 24-én tárgyalt Siegler Endre vk. századossal és Suhay Imre ny. tábornok katonai szakíróval arról, hogy a magyar hadba lépés felvetése érdekében hogyan lehetne a kormányzó közelébe jutni. Siegler közölte, hogy ismeri a kormányzó fiát, Horthy Istvánt, vele kellene beszélni az ügyről, hogy ő ösztönözze az apját a katonai sze-

repvállalásra. Siegler már találkozót is kért az ifjú Horthytól, aki azonban egyéb elfoglaltsága miatt csak június 27-én tudja fogadni. A találkozó a tervezett időben létrejött ugyan, de a hadiállapot bejelentése miatt már okafogyottá vált.³⁰

Június 25-én Himer vezérőrnagy villásreggelit adott, melyen magyar részről Werth Henrik, László Dezső, Miklós Béla és Major Jenő tábornokok vettek részt, német részről pedig Erdmannsdorff mellett Freyer, Henry Esp, az NSDAP magyar országos népcsoportvezetője, valamint a Volksbund képviselőjében, a Berlinben tárgyaló Franz Basch elnök helyettese, Georg Goldschmidt. A fő téma az volt, hogy a magyarországi németekből önkéntes alakulatot kellene felállítani és azzal bekapcsolódni a háborúba. Ezt a honvédtisztek a magyar katonai jelenlét, a német résztvevők pedig a tengelyállamok egységének demonstrálása, illetve a Volksbund pozíciójának erősítése miatt tartották volna fontosnak. Freyer és Esp már napok óta tárgyalt erről a német kisebbség vezetőivel. Esp azt szorgalmazta, hogy állítsák le a titokban folyó SS toborzást, és a vállalkozó fiatalok a legálisan létrehozott Volksbund alakulatba lépjenek be. Himer a nap folyamán az OKW állásfoglalását kérte, támogassa-e az ötletet, esetleg átvegye-e a népi német önkéntes egység szervezését és vezetését.³¹

3. Tengelyállamok, szövetségesek, semlegese

A Bárdossy-kormány álláspontját jelentős mértékben befolyásolta a szomszédos államok magatartása, mert a szlovák területi igények visszautasítása, illetve a Románia rovására történő további revízió szempontjából egyfajta versenyhelyzet alakult ki. Hitler Románia fegyveres részvételével kezdettől kalkulált a Barbarossa tervben, a románok Szovjetunióval szembeni területi igényei miatt. Ion Antonescu román miniszterelnök több alkalommal is kijelentette, hogy kész jelentős erővel részt venni egy német támadásban. A Barbarossa-tervről a román vezetés már március elején értesült. A bukaresti német követ június elején a támadás részleteibe is beavatta Antonescut. Ezzel párhuzamosan a román kormány több lépést tett, hogy a német és olasz vezetést rávegye a második bécsi döntés megváltoztatására. Március 10-én, 31-én és április 18-án a döntés megváltoztatását kérte Berlintől és Rómától, arra hivatkozva, hogy Magyarország megszegte a döntőbírói határozatot. Június 11-én ismét Hitlerhez és Mussolinihez fordult Észak-Erdély visszaszerzése érdekében.³²

Antonescu, június 11–12-i berlini utazása során kijelentette, hogy Románia célja nemcsak Észak-Bukovina és Besszarábia visszavétele, hanem igényt formál a Bug folyóig terjedő területekre, Transznyisztériára és az Odessza körzetére is. Ezzel együtt azonban semmiképp sem mond le Észak-Erdély és a Nyugat-Bánság megszerzéséről. Fegyverrel is kész fellépni Erdély birtoklásáért, a Bánság ügyét pedig addig fogja emlegetni Hitler előtt, amíg a Führer azt át nem adja. Antonescu úgy látta, hogy a román háborús részvétel komoly lépéselőnyt biztosíthat Magyarországgal szemben is. Nem véletlen, hogy a berlini román katonai attasé június 16-

án felkereste magyar kollégáját, és arról érdeklődött, Budapest milyen álláspontot foglal el egy német–szovjet háború esetén. Közölte, hogy Románia 26 hadosztályt mozgósít június 20-ig. Homlok Sándor ezredes kitért a válasz elől, de azonnal jelentette az esetet Budapestre. Ennek kapcsán azt a véleményt fejtette ki, hogy a Honvédségnek kezdettől részt kellene vennie a készülő hadjáratban, és területeket kellene szereznie Galíciában, hogy később azokért cserébe tárgyalhasson a németekkel Dél-Erdély és a Bánát átadásáról.³³

A megjósolható román magatartásnál talán még jobban figyelt Bárdossy Szlovákia lépéseire. A szlovák diplomácia több alkalommal is interveniált Berlinben az első bécsi döntés módosítása ügyében. Május 2-án a berlini szlovák követ a konkrét területi igényekről is tájékoztatta a német kormányt. Bár Ribbentrop kijelentette, hogy a szlovák–magyar határ kérdésével Berlin jelenleg nem kíván foglalkozni, legfeljebb a háború végén kerülhet ez napirendre, a szlovák kormány így sem volt hajlandó a határvonal pontos kijelölését célzó tárgyalásokra Magyarországgal, mert a számára kedvezőbb későbbi döntésben reménykedett. A pozsonyi magyar követ, Kuhl Lajos beszámolt róla, hogy Pozsony fokozódó propagandát fejt ki a területi követelése mellett. Sztójay is jelezte, hogy a szlovák kampánynak van bizonyos hatása a német politikai körökre.³⁴

Június 13-án a szlovák kormány jelezte Berlinben, hogy kész lenne csatlakozni egy Szovjetunió elleni háborúhoz. Az önkéntes felajánlkozást június 21-én, Hitler elfogadta. Azt javasolta, hogy a szlovákok annyi erővel vegyenek részt a hadműveletekben, amennyit a Lengyelország elleni támadás idején is a németek rendelkezésére bocsátottak. Ez végül 2 harcoló és 1 megszálló hadosztály bevetését jelentette. A fegyveres részvételre vonatkozó szlovák döntést nagyban befolyásolta a Magyarországgal való határvita, hogy Budapesttel szembeni pozícióelőnyt szerezzenek. Alexander Mach, a szlovák belügyminiszter, a Hlinka Gárda vezetője, június 22-én rádiónyilatkozatban közölte, hogy Szlovákia megszakítja a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval, és kész fegyverrel is harcolni Németország oldalán. Másnap bejelentették a hadba lépést. A szlovák sajtóban széles publicitást kapott, hogy június 24-től kisebb szlovák kötelékek már átlépték a szovjet határt, miközben a lapok azt állították, hogy Magyarország még a diplomáciai kapcsolatokat sem szakította meg a Szovjetunióval.³⁵

A szlovák kormány azt remélte, hogy a részvételért cserébe Berlin később területeket juttat neki a Cseh–Morva Protektorátusból, illetve a Magyarországhoz csatolt felvidéki részekből. Vojteh Tuka miniszterelnök nyíltan hangoztatta, hogy sosem fogadta el véglegesnek az első bécsi döntést. A kezdeti német sikerei hatására Pozsony újabb részletes tervezetet készített a magyar–szlovák határ átalakítására vonatkozóan. Ebben 3606 négyzetkilométernyi terület (közte Léva, Losonc és Kassa) visszacsatolását igényelték. A szlovák hadba lépés komoly aggodalmat keltett Budapesten. Főként azért, mert Romániával és Finnországgal szemben, Szlovákiának ugyanúgy nem voltak területi követeléseai a Szovjetunióval szemben,

mint Magyarországnak, és ugyanúgy nem vonták be a Barbarossa előkészítésébe. Bárdossy attól tartott, hogy az önkéntes belépéssel Pozsony kedvezőbb német megítélést vívhat ki.³⁶

Ezekben a hetekben fokozatosan éleződött a magyar–horvát viszony is a Honvédség által megszállt Muraköz hovatarozása kapcsán. A horvát vezetés nem hajlott a kompromisszumos megoldásra. A zágrábi magyar követ arról számolt be, hogy a horvát kormány szerint a Szovjetunió elleni háború (melyhez június 25-én Zágráb is bejelentette a csatlakozását) erősíti a Muraköz visszaszerzésére vonatkozó horvát reményeket. Bárdossy türelmetlenül reagált az újabb területi problémára. Kijelentette, hogy a Muraköz feletti magyar szuverenitás nem lehet vita tárgya. Ezzel együtt, a tény, hogy Magyarország három szomszédja (a kisantant örökösei) már bejelentette, hogy részt vesz a német támadásban, további lépéskényszert okozott a magyar kormány számára, és felidézte a korábbi évek bekerítettségének emlékét.³⁷

Olaszországban már június 22-én hadba lépett a Szovjetunió ellen, és Benito Mussolini bejelentette, hogy egy 61 000 fős expedíciós kontingenst küld a keleti frontra. Rómában ennek a harcias magatartásának megfelelően ítélték meg a magyar álláspontot. Az olasz lapok felidézték, azt a magyar és a nemzetközi sajtóban is elterjedt kijelentést, hogy Horthy volt az első államfő, aki fellépett a bolsevizmus ellen. Éppen erre utalva fogalmazódott meg némi csodálkozás, hiányérzet Budapest passzivitása miatt. Június 23-án az olasz lapok közölték, hogy Magyarország nyugalommal figyeli az eseményeket, ugyanakkor jelezték, hogy a Szovjetunióval való diplomáciai viszony kérdésében a Bárdossy-kormánytól fontos döntést várnak. A *Giornale d'Italia* „Lábhhoz tett fegyverrel” című cikke megírta, hogy a tengely melletti politikai elkötelezettség kinyilvánításán túl, Budapest nem tartotta szükségesnek egyéb lépés megtételét. Június 24-én a *Popolo di Roma* kiemelte a román és finn részvételt, illetve Törökország Berlint támogató semlegességét, és kifejezte reményét, hogy Budapest is ilyen magatartást tanúsít majd. Mindez bizonyos mértékű elégedetlenséget tükrözött.³⁸

Június 25-én az olasz részről megfogalmazódó kritikus véleményekről a magyar kormány két vonalon is értesült. A budapesti olasz követ bizalmasan közölte Vörnle Jánossal, hogy Róma óvna Magyarországot a háborútól való távolmaradástól, mert annak igen kedvezőtlen következményei lehetnek. Ugyanezen a napon a római magyar katonai attasé azt jelentette Budapestre, hogy az olasz tisztikar és a közvélemény egy része értetlenül, és egyre inkább nyílt iróniával kezeli, hogy amikor már „egész Európa” bekapcsolódott a bolsevizmus elleni hadjáratba, addig az elkötelezetten antibolsevista Magyarország csak passzívan szemléli az eseményeket. Szabó szükségesnek látta, hogy Budapest magyarázza meg magatartását az olasz kormánynak, és indítson széleskörű nemzetközi propagandát álláspontja igazolására.³⁹

Volt azonban egy másféle olasz felfogás is. A római magyar követ június 26-án tárgyalt Galeazzo Ciano külügyminiszterrel, aki kivárára építő politikát tanácsolt

Budapestnek. Kifejtette, hogy Magyarország annál jobban jár, minél később lép be a háborúba. A fontos kérdések, a területi viták úgyis csak a háború végén dőlnek el, akkor kell majd ügyesen manőverezni és erős haderővel rendelkezni. Villani Frigyes erre vonatkozó jelentése azonban csak június 27-én érkezett meg a Külügyminisztériumba.⁴⁰

A Berlinnel szövetséges, vagy német ellenőrzés alatt álló többi európai ország magatartása szintén gyakorolt bizonyos befolyást a magyar kormány döntéseire. Finnország részvételével a Barbarossa-terv kezdettől számolt. Helsinki mindig hangsúlyozta, hogy igényt tart a „téli háború” során elvesztett területeire. A finn kormány június 18-án a mozgósítást rendelt el, és beleegyezett, hogy jelentősebb német csapatok érkezzenek az országba. A német támadás megindulásakor azonban a finnek egyelőre várakozó álláspontra helyezkedtek. Hitler június 22-i rádióbeszédében említette, hogy a finn haderő is együtt harcol a Wermachttal, a finn diplomácia azonban helyreigazító nyilatkozatot tett, mely szerint Finnország politikailag elkötelezett Németország mellett, de egyelőre nem áll háborúban a Szovjetunióval, csak akkor lép hadba, ha támadás éri. Június 26-án a szovjet bombázások nyomán a finn kormány is bejelentette a hadiállapotot. Közölte azonban, hogy nem a Barbarossa-tervhez csatlakozott, hanem semmisnek tekintve a téli háborút lezáró 1940. március 12-i egyezményt, folytatólagos háborút vív a megszállt finn területek visszaszerzése érdekében. Bárdossy, aki jó hivatkozási alapnak tekintette a várakozó finn álláspontot, ezzel elvesztette ezt a kapaszkodót.⁴¹

A Vichy-Franciaország hivatalos körei a hadműveletek megindulása után úgy nyilatkoztak, hogy szimpatizálnak a kommunizmus elleni harccal, de még mérlegelik, hogy milyen lépést tegyenek. A szélsőjobboldali pártok egy önkéntes légió felállítását szorgalmazták. A francia részvétel lehetősége már június 25-től nagy publicitást kapott, hivatalosan azonban Vichy csak június 30-án szakította meg a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. Hitler nem tartotta sokra a francia katonákat, de jó propagandának találta az „európai keresztes háború” gondolatát, ezért július 7-én beleegyezett egy önkéntes alakulat frontra küldésébe.⁴²

Spanyolországban 1941 folyamán több vitája is volt Berlinnel, mert Hitler több lojalitást várt volna el a német csapatok segítségével hatalomra került Francisco Franco tábornoktól. Franco azonban a polgárháborús vereségekre hivatkozva sorra kitért a német kérések, köztük a Gibraltár elleni hadműveletek elől. Június 23-án Madrid jelezte, hogy fegyveres erővel részt kíván venni a Szovjetunió elleni hadműveletekben. Franco azonban nem a reguláris haderőre gondolt, hanem a falangistákból toborzott önkéntes alakulatra. Június 25-én megállapodás született Berlinnel egy 40 000 fős kontingens felállításáról. A spanyolok részvételéről az OKW úgy vélekedett, hogy ennek inkább szimbolikus jelentősége van, mint gyakorlati haszna, mert komoly katonai teljesítmény nem várható tőlük.⁴³

Más európai semleges államok is engedtek Hitler elvárásainak, és a német érdekeknek megfelelő lépéseket tettek. A svéd kormány hozzájárult, hogy német csapa-

tok vonuljanak át területén Norvégiából Finnországba, hogy ott bekapcsolódjanak a harcokba. Ankara, június 18-án, német javaslatra megállapodást kötött Berlinnel a semlegességről és a vitás kérdések békés rendezéséről. A németek számára ez biztosította, hogy a Londonnal együttműködési szerződést aláíró Törökország ne váljon brit katonai hídfővé. A török kormány pedig az évszázados orosz-szovjet fenyegetés végleges megszüntetését remélte a német győzelemtől. Június 23-án török részről hivatalosan bejelentették, semlegesek maradnak a német–szovjet háborúban, de megértő és jóindulatú magatartást tanúsítanak Németország irányában.⁴⁴

4. Figyelmeztető jelek

Voltak azonban olyan nemzetközi jelek is, amelyek a semleges magatartás fenntartására, kivárára, a hadba lépés lehetőség szerinti elodázására intettek. A Szovjetunió részéről nem jelentkezett közvetlen veszély. A VKF 2. osztályának június eleji helyzetértékelése szerint a szovjet–magyar viszony kedvezőbb volt, mint Moszkva kapcsolata Finnországgal vagy Romániával. A magyar határral szemben felvonult 12. hadsereg védelmi feladatokat látott el. A jelentés azonban nem zárta ki, hogy egy német offenzíva esetén magyar területeket is szovjet ellentámadás érhet. A katonai felderítés adatai szerint ez a helyzet a német offenzíva első napjaiban sem változott. A magyar–szovjet határon nyugalom uralkodott, a nagyobb szovjet csapattestek visszavonták, csak a határőr egységek maradtak elől. Ritkult a portyázó járőrözés, a szovjet katonák beszélgetést kezdeményeztek a magyar határőrökkel, alapvetően német csapatok jelenléte iránt érdeklődtek.⁴⁵

Június 23-án Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos magához kérte Kristóffy József moszkvai magyar követet és érdeklődött Budapest várható magatartásáról. Kijelentette, hogy a Szovjetuniónak nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, és nincs ellenvetése a magyar területi igények Romániával szembeni érvényesítésére vonatkozóan. Kristóffy, utasítás hiányában csak a magánvéleményét közölte, mely szerint nem valószínű, hogy Magyarország hadba lépne a Szovjetunió ellen. Időközben azonban a magyar kormány a diplomáciai viszony megszakítása mellett döntött. Erről hivatalosan 22 órakor tájékoztatták Nyikolaj Saranov budapesti szovjet követet. A szovjet diplomata hadüzenetre számított, rá is kérdezett, de Vörnle közölte vele, hogy arról nincs szó. Másnap reggel a hivatalában várta Bárdossyt Kristóffy távirata, a Molotovval folytatott megbeszélésről. Mivel a diplomáciai kapcsolat megszakítása már megtörtént, a kormányfő nem tulajdonított jelentőséget az üzenetnek, nem tartotta szükségesnek, hogy arról a kormány tagjait vagy Horthyt értesítse.⁴⁶

A szovjet magatartás tehát sem politikai, sem katonai téren nem adott okot a magyar kormánynak a fegyveres fellépésre. A június 26-i Kassa elleni bombatámadás részletei máig ismeretlenek. A szovjet kormány cáfolta érintettségét. Saranov június 27-én kizártnak nevezte, hogy szovjet gépek lettek volna a támadók, és

emlékeztetett Molotov kijelentésére, hogy Moszkvának nincs ellenséges szándéka Magyarországgal szemben. A rendelkezésre álló adatok szerint azonban nagy valószínűséggel szovjet gépek bombázták Kassát. Arra viszont nem mutat semmi, hogy az támadás provokatív céllal történt volna, inkább a háború zűrzavarában egy alsóbb szintű parancsnok téves helyzetfelmérése vagy navigációs hiba állhatott a háttérben. A támadás mérete, a személyi veszteségek ellenére sem indokolta a hadiállapot azonnali bejelentését, különösen nem, részletes kivizsgálás és az ilyenkor szokásos diplomáciai lépések megtétele előtt.⁴⁷

A német támadás támogatását illetően nem volt teljes egyöntetűség a tengelyállamok oldalán. Finnország napokon át hangsúlyozta a semlegességét, amit csak a súlyos szovjet légi támadások nyomán adott fel. Bulgária, a tradicionális bolgár ruszsofiliára hivatkozva nem lépett hadba, más módon támogatta Németországot. A japán kormány komoly viták után úgy határozott, hogy Berlin rosszszállása ellenére tartja magát a Szovjetunióval áprilisban kötött semlegességi egyezményhez. A döntés miatt a Josuke Macuoka külügyminiszter lemondott a posztjáról. A római japán nagykövet magyar kollégáját is figyelmeztette, hogy ha az USA és a Szovjetunió is belép a háborúba, a tengelyhatalmak nehéz helyzetbe kerülnek, és csak igen nagy áldozatok árán vívhatják ki a győzelmet.⁴⁸

A magyar kormány meglepődve tapasztalta, hogy a nyugati hatalmak, alapvető politikai fenntartásaik ellenére határozottan kiálltak a Szovjetunió mellett. Június 15-én Winston Churchill brit miniszterelnök táviratban tájékoztatta Franklin Rooseveltnél, hogy értesülései szerint küszöbön áll a német–szovjet háború, amely esetén minden lehetséges segítséget meg kíván adni a szovjeteknek. Június 21-i válaszában Roosevelt kijelentette, ha Németország megtámadja a Szovjetuniót, az USA is nyilvános támogatásáról biztosítja Moszkvát. Június 22-én Churchill rádióbeszédet mondott, melyben leszögezte, hogy a kommunista ideológiával kapcsolatos korábbi nézetei nem változtak, de jelenleg Hitler jelenti a legfőbb veszélyt, ezért minden támogatást megad a Szovjetuniónak. A beszéd nagy hatást gyakorolt a brit, illetve amerikai politikai körökre és közvéleményre. Június 24-én Anthony Eden brit külügyminiszter bejelentette, hogy katonai és gazdasági tárgyalóbizottságot küldenek Moszkvába az együttműködés gyakorlati kérdéseinek megbeszélésére.⁴⁹

A német támadást követően Roosevelt úgy nyilatkozott, hogy az Egyesült Államok elutasítja a kommunizmust, de Hitler Németországa most mindenkire nézve nagyobb veszélyt jelent. Június 24-én Sumner Welles külügyi államtitkár hivatalosan is elítélte a német támadást. Kijelentette, hogy bár az USA elfogadhatatlannak tartja a sztálini diktatúrát, mégis hajlandó támogatni Moszkvát a nácizmus világuralmi törekvéseinek megfékezése érdekében. A brit külügyi vezetés határozott szovjet elköteleződéséhez képest Washington álláspontja visszafogottabb volt. London éles magyarelles kritikájával szemben az amerikai politikai körök valamivel megértőbben viszonyultak a magyar magatartáshoz. Az azonban nyil-

vánvaló volt, hogy a hadba lépéssel Magyarország nemcsak a Szovjetunióval kerül szembe, hanem valamilyen mértékben az angolszász hatalmakkal is.⁵⁰

A kivárára ösztönző, óvatosságra intő nemzetközi jeleknek azonban a magyar politikai vezetés nem tulajdonított nagyobb súlyt. Ezek részben földrajzilag távoli, a régió eseményeire közvetlen hatást nem gyakorló szereplők részéről érkeztek, másrészt sok esetben inkább csak taktikai, és nem stratégiai állásfoglalásnak tűntek. Ezeknél jóval több, közvetlenebb és fontosabbnak látszó tényező motiválta a magyar kormányt a Berlinnel való fokozottabb együttműködésre. Szinte egész Európa felsorakozott a németek által indított háború mellé, és számos állam, fegyveresen is bekapcsolódott a bolsevizmus elleni hadjáratba. A magyar politikai körök attól tartottak, hogy a várható német győzelem után Hitler a közreműködés mértéke szerint viszonyul majd a szövetséges államokhoz, ez alapján támogatja vagy utasítja el törekvéseiket és dönt a vitáikban. Ezek a nemzetközi vonatkozások napról-napra mind nagyobb nyomást helyeztek a háborút szorgalmazó hazai erőket egyre nehezebben visszafogó Bárdossy-kormányra. A miniszterelnök, 1946-os népbírósi perében egy általános, sokféle formában megnyilvánuló „atmoszférikus nyomásról” beszélt, amely hatása alól a döntéshozók nem tudták kivonni magukat.⁵¹

Kassa bombázása nyomán Werth és Bartha meggyőzte a kormányzót a fegyveres fellépés szükségességéről, így Horthy elrendelte a katonai válaszcsepást. Bárdossy mindenképpen kézben akarta tartani az eseményeket, ezért úgy határozott, ha már elkerülhetetlen a hadba lépés, akkor az ő feladata ezt keresztülvinni. A délután összehívott kormányülésen javaslatára a miniszterek elfogadták a válaszcsepás végrehajtását. A döntést a kormányfő a hadiállapotra is érvényesnek tekintette, holott azzal kapcsolatban nem alakult ki nézetazonosság. Másnap Bárdossy, bizonyos szempontból az alkotmányos kereteket is átlépve, a parlamentet kész tények elé állítva bejelentette, hogy beállt a hadiállapot Magyarország és a Szovjetunió között. A nyilvánosság előtt a kormányfő azt hangsúlyozta, hogy a döntés nem külső felkérésre vagy nyomásra, hanem a szovjet agresszióra válaszul, saját elhatározásból történt.⁵²

Magyarország geopolitikai helyzete, a Szovjetunióval való szomszédsága, a német részéről katonai és propagandaszempontból mind nagyobb hangsúlyt kapó szolidaritás és a Kárpát-medencei kisállamok közötti folyamatos területi rivalizálás következtében a német támadás megindulása után egyre nagyobb nemzetközi figyelem kísérte Budapest állásfoglalását. A háborús részvételt szorgalmazó hazai erők mellett jelentős külső nyomás nehezedett a magyar kormányra a hadba lépés kérdésében. A nemzetközi tényezők meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a szorongatott helyzetbe kerülő Bárdossy, a kassai bombázás után már nem volt képes ellenállni sürgetésnek, és a hadiállapot bejelentése mellett döntött.

JEGYZETEK

1. Bárdossy László a népbíróság előtt (1991). Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Maecenas Kiadó. Budapest. 127. old.; Szegedy-Maszák Aladár (1996): Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. I–II. köt. Európa – História. Budapest. II. 39–42. old.
2. Generaloberst Halder (1963– 1964): Kiegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes der Heeres 1939–1942. Bd. I–III. Bearb. Jacobsen, Hans-Adolf. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart. II. 312., 387., 394. old.; Warlimont, Walter (1990): Im Hauptquartier der deutschen Wermacht 1939 bis 1945. Bd. I. Weltbild Verlag. Augsburg. 159–160., 169–172. old.
3. Hadtörténelmi Levéltár (HL) Honvéd Vezérkar Főnöke (VKF) Eln. 1. 5293/1941.; A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott német tábornok hadi naplója (1941. március 30. – július 29.) (1965). Összeállította Schramm, Percy Ernst. Közli Kun József: A német hadvezetés magyarországi politikájához. Századok, 99. évf. 6. sz. (1228–1247. old.). 1239. old.
4. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 64. Külügyminisztérium (KÜM) Res. pol. 1941-24-416.; HL VKF Eln. 1. 10 563/1941.; Halder 1963. II. 446–447. old.
5. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi Domokos: Csonka Magyarország külpolitikája 1919–1944. 619–622. old.
6. HL VKF Eln. 2. 18 529/1941.; Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1935 (1982). V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratától a Szovjetunió megtámadásáig. Összeállította Juhász Gyula. Sajtó alá rendezte Juhász Gyula – Fejes Judit. Akadémiai Kiadó. Budapest. 849. dok. 1190–1191. old., 858. dok. 1202–1203. old.
7. Halder 1964, III. 4–6. old.; A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott... 1965. 1239. old.
8. A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott... 1965. 1939–1240. old.
9. Dombrády Lóránd (2005): Werth Henrik, akiről nem beszéltünk. Argumentum Kiadó. Budapest. 145. old.; A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott... 1965. 1240. old.
10. Documents on German Foreign Policy 1918–1945 (1961). Serie D. Vol. XII–XIII. HMSO. London. XIII. 57. dok. 64. old.; A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott... 1965. 1241. old.; Fenyő, Mario D. (1972): Hitler, Horthy and Hungary: German–Hungarian Relations 1941–1944. Yale University Press. New Haven, London. 17–19. old.
11. A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott... 1965. 1241. old.; Czettler Antal (2000): A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig. Magvető Kiadó. Budapest. 41. old.

12. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944 (1968). Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Kossuth Kiadó. Budapest. 415. dok. 596–597. old., 416. dok. 597–598. old.; Diplomáciai iratok... 1982. 872. dok. 1217–1221. old.
13. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. 637. old.
14. Halder 1964. III. 19. old.; A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott... 1965. 1242. old.
15. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–1945 (1982). Bd. I–II. 1940–1941. Hrsg: Schramm, Percy E. – Jacobsen, Hans-Adolf. Bernard – Graefe Verlag. München. I. 409. old.; Nebelin, Manfred (1989): Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941. Leske – Budrich Verlag. Opladen. 218. old.; Czettler 2000. 38–39. old.; Dombrády 2005. 145. old.
16. Keitel vezértábornagy visszaemlékezései (1997). Hrsg. Görlitz, Walter. Szerkesztette, az előszót, a tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sipos Péter. Kossuth Kiadó. Budapest. 125. old.; Cornelius Deborah S. (2015): Magyarország és a II. világháború. Rubicon-könyvek. Budapest. 171. old.
17. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. 613–615., 623–624. old.; The Memoirs of Ernst von Weizsäcker. Head of the German Foreign Office 1938–1943 (1951). V. Gollancz Ltd. London. 254–255. old.
18. Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, Berlin. PA – AA Nachlass 48. Erdmannsdorff, Otto von: Die politischen Ereignisse in Ungarn während der Zeit von Mai 1937 bis Juli 1941 (1964). 42–43. old.; A Wilhelmstrasse... 1968. 411. dok. 593–594. old.; Bárdossy László... 1991. 228. old.
19. Nebelin 1989. 219. old.; A Wilhelmstrasse... 1968. 412. dok. 594. old.; Horthy Miklós (2011): Emlékirataim. Európa Kiadó. Budapest. 258–259. old.
20. MNL OL K 428. MTI Könyvmegosztó. Házi tájékoztató 2249. sz.; Ullein-Reviczky Antal (1993): Német háború – orosz béke. Magyarország drámája. Európa – História. Budapest. 94–95. old.
21. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. 635–636. old.; A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (2007). Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Réti György. Hungarovox Kiadó. Budapest. 871. dok. 522. old.
22. A Wilhelmstrasse... 1968. 413. dok. 594–595. old.
23. A Palazzo Chigi... 2007. 872. dok. 522–523. old.
24. MNL OL K 63. KÜM Pol. 1941-21/7-4108.; MNL OL K 83. KÜM Külképviseltek. Berliini követség 1941. 9. cs. 92/pol. 1941.
25. MNL OL K 83. Pozsonyi Követség 1941. 462. cs. 79/pol. 1941.
26. MNL OL K 83. Berliini követség, 1941. 9. cs. 92/pol. 1941.; Szegedy-Maszák 1996. II. 36–37. old.

27. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. 646–647.; Diplomáciai iratok... 1982. 876. dok. 1224–1225. old.
28. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. 626–628.; Újpétery Elemér (1987): Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában. Magvető Kiadó. Budapest. 178. old.
29. A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott... 1965. 1237. old.; Szita Szabolcs (2014): A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945. Corvina Kiadó. Budapest. 72–76. old.
30. HL Personalia (PERS) VII. 206. Gosztonyi Péter. 266. d. Percy E. Schramm százados személyes kiegészítő feljegyzései a Himer-naplóhoz. 1941. június 24., június 27.
31. A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott... 1965. 1241–1242. old.; Spannenberg Norbert (2005): A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Lucidus Kiadó. Budapest. 278. old.
32. L. Balogh Béni (2013): Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között. Akadémiai Kiadó. Budapest. 150–151., 163–165. old.
33. Diplomáciai iratok... 1982. 855. dok. 1197–1200. old.; Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államfőfiakkal (1983). A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette: Ránki György. I. köt. Magvető Kiadó. Budapest. 24. dok. 293–310. old.
34. MNL OL K 83. Pozsonyi követség 462. cs. 55/pol., 92/pol. 1941.; Documents... 1950. XII. 406. dok. 640. old., 424. dok. 669–670. old.; A Wilhelmstrasse... 410. dok. 593. old.
35. Documents... 1950. XII. 656. dok. 1059–1060. old.; Kriegstagebuch... 1982. II. 1214. old.; MNL OL K 428. MTI HT 2243., 2244. sz.
36. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. 642. old.; Erdeős László (2007): A magyar honvédelem egy negyedszázada. 1919–1944. I. köt. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő – Gödöllő. 412–414. old.
37. MNL OL K 64. KÜM. Res. pol. 1941-67/a-310., 1941-67/a-402.
38. Ciano gróf naplója 1939–1943 (1999). Szerkesztette és az előszót írta: Eszes Máté. Ármádia Kiadó. Budapest. 307. old.; Corvaja, Santi (2001): Hitler és Mussolini. A titkos találkozók. Alexandra Kiadó. Budapest. 248–249. old.; MNL OL K 428. MTI HT 2220., 2232., 2238. sz.
39. MNL OL K 63. KÜM Pol. 1939/1945-75/4.; Diplomáciai iratok... 1982. 874. dok. 1222–1223. old.
40. Diplomáciai iratok... 1982. 887. dok. 1235–1236. old.
41. MNL OL K 83. KÜM Berlini követség 1941. 9. cs. 95/pol. 1941.; Kriegstagebuch... 1982. II. 1214–1215. old.; Jutikkala, Eino – Pirinen, Kauko (2004): Finnország történelme. Kairosz Kiadó. Budapest. 343. old.
42. MNL OL K 428. MTI HT 2224. sz.; Bene Krisztián (2010): A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban. PhD értekezés. PTE. Pécs, 2010, PTE. 47–48. old.

43. Ciano gróf... 1999. 307. old.; Halder 1964. III. 10. old.; Die Weizsäcker-Papiere 1933–1950 (1974). Hrsg. Hill, Leonidas E. Propyläen Verlag. Frankfurt am Main – Berlin – Wien. 261. old.
44. MNL OL K 83. KÜM Berliini követség 1941. 9. cs. 95/pol. 1941.; Diplomáciai iratok... 1982. 848. 1190. old., 857. dok. 1201–1202. old., 871. dok. 1217. old.
45. HL VKF Eln. 1. 5552/1941., 5567/1941. , HL VKF Eln. 2. 16 110/1941.; Bagramjan, I. H. (1973): Így kezdődött a háború. Zrínyi Katonai Kiadó – Kossuth Kiadó. Budapest. 136–137. old.
46. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. 636. old.; A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941 (1992). A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket és a névmutatót összeállította: Peter Pastor. Az előszót írta: Juhász Gyula. Századvég Kiadó – Atlanti Kiadó. Budapest. 344. old.
47. Barcza 1994. II. 25.; Lengyel Ferenc (2004): A Magyar Királyi Honvédség első háborús éve (1941). ZMNE. Budapest. 78. old.; Kolontári Attila (2009): Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941. Napvilág Kiadó. Budapest. 387., 392. old.
48. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. 637. old.; Diplomáciai iratok... 1982. 860. dok. 1205–1207. old.
49. The Memoirs of Anthony Eden (1965). Vol. II. The Reckoning. Houghton Mifflin Co. Boston. 313. old.; Churchill, Winston S. (1989): A második világháború. I. köt. Európa Kiadó. Budapest. 528–531. old.; The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938–1945 (1971). Ed.: Dikls, Davis. Cassel Ltd.. London. 389. old.
50. Eckhardt Tibor (2008): Visszaemlékezések 1941–1943. Szerkesztette: Kádár Lynn Katalin. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 148–150. old.; Sherwood, Robert E. (1989): Roosevelt és Hopkins. I–II. köt. Magvető Kiadó. Budapest. I. 143–149. old.; Rees, Laurence (2011): Zárt ajtók mögött. Sztálin és a Nyugat politikai játszmái. Alexandra Kiadó. Budapest. 88–89. old.
51. Bárdossy László... 1991. 127. old.; Szegedy-Maszák 1996. II. 39–42. old.
52. MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. 646–647. old.; MNL OL K 64. KÜM Res pol. 1941–24–431.; A Wilhelmstrasse... 1968. 418. dok. 598–599. old., Ullein-Reviczky 1993. 98–99. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források:

Hadtörténelmi Levéltár Honvéd Vezérkar Főnöke (HL VKF)

HL Personalia (PERS) VII. 206. Gosztonyi Péter. 266. d. Percy E. Schramm százados személyes kiegészítő feljegyzései a Himer-naplóhoz.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

MNL OL K 63. Külügyminisztérium (KÜM) Pol. 473. Szent-Iványi Domokos: Csonka Magyarország külpolitikája 1919–1944.

MNL OL K 83. KÜM Külképviseltek. Berliini követség, Pozsonyi követség ir.

MNL OL K 428. MTI Könyomatos. Házi tájékoztató

Politisches Archiv des Auswärtiges Amts, Berlin. Nachlass 48. Erdmannsdorff, Otto von: Die politischen Ereignisse in Ungarn während der Zeit von Mai 1937 bis Juli 1941. (1964).

Szakirodalom:

A M. Kir. Honvédség Fővezérségéhez beosztott német tábornok hadi naplója (1941. március 30. – július 29.) (1965). Összeállította Schramm, Percy Ernst. Közli: Kun József: A német hadvezetés magyarországi politikájához. Századok, 99. évf. 6. sz. 1228–1247. old.

A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941 (1992). A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket és a névmutatót összeállította: Peter Pastor. Az előszót írta: Juhász Gyula. Századvég Kiadó – Atlanti Kidadó. Budapest.

A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (2007). Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Réti György. Hungarovox Kiadó. Budapest.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944 (1968). Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Kossuth Kiadó. Budapest.

Bagramjan, I. H. (1973): Így kezdődött a háború. Zrínyi Katonai Kiadó – Kossuth Kiadó. Budapest

Bárdossy László a népbíráóság előtt (1991). Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Maecenas Kiadó. Budapest.

Bene Krisztián (2010): A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban. PhD értekezés. PTE. Pécs.

Churchill, Winston S. (1989): A második világháború. I. köt. Európa Kiadó. Budapest.

Ciano gróf naplója 1939–1943 (1999). Szerkesztette és az előszót írta: Eszes Máté. Ármádia Kiadó. Budapest.

- Cornelius Deborah S. (2015): Magyarország és a II. világháború. Rubicon-könyvek. Budapest.
- Corvaja, Santi (2001): Hitler és Mussolini. A titkos találkozók. Alexandra Kiadó. Budapest.
- Czettler Antal (2000): A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig. Magvető Kiadó. Budapest.
- Die Weizsäcker-Papiere 1933–1950 (1974). Hrsg. Hill, Leonidas E. Propyläen Verlag. Frankfurt am Main – Berlin – Wien.
- Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1935. V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig (1982). Összeállította Juhász Gyula. Sajtó alá rendezte Juhász Gyula – Fejes Judit. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Documents on German Foreign Policy 1918–1945 (1961). Serie D. Vol. XII–XIII. HMSO.
- Dombrády Lóránd (2005): Werth Henrik, akiről nem beszéltünk. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Eckhardt Tibor (2008): Visszaemlékezések 1941–1943. Szerk.: Kádár Lynn Katalin. L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Erdeős László: A magyar honvédelem egy negyedszázada (1919–1944) (2007). I. köt. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő – Gödöllő.
- Fenyő, Mario D. (1972): Hitler, Horthy and Hungary: German-Hungarian Relations 1941–1944. Yale University Press. New Haven – London
- Generaloberst Halder: Kiegtagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes der Heeres 1939–1942 (1963–1964). Bd. I–III. Bearb. Jacobsen, Hans-Adolf. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart.
- Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfikkal (1983). A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette: Ránki György. I. köt. Magvető Kiadó. Budapest.
- Horthy Miklós (2011): Emlékirataim. Európa Kiadó. Budapest.
- Jutikkala, Eino – Pirinen, Kauko (2004): Finnország történelme. Kairosz Kiadó. Budapest.
- Keitel vezértábornagy visszaemlékezései (1997). Hrsg.: Görlitz, Walter. Szerkesztette, az előszót, a tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sipos Péter. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Kolontári Attila (2009): Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940–1945 (1982). Bd. I–II. 1940–1941. Hrsg.: Schramm, Percy E. – Jacobsen, Hans-Adolf. Bernard – Graefe Verlag. München.
- L. Balogh Béni (2013): Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lengyel Ferenc (2004): A Magyar Királyi Honvédség első háborús éve (1941). ZMNE. Budapest.
- Nebelin, Manfred (1989): Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941. Leske – Budrich Verlag. Opladen.

- Rees, Laurence (2011): Zárt ajtók mögött. Sztálin és a Nyugat politikai játszmái. Alexandra Kiadó. Budapest.
- Sherwood, Robert E. (1989): Rooseveltt és Hopkins. I–II. köt. Magvető Kiadó. Budapest.
- Spannenberger Norbert (2005): A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Lucidus Kiadó. Budapest
- Szegedy-Maszák Aladár (1996): Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. I–II. köt. Európa – História. Budapest.
- Szita Szabolcs (2014): A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945. Corvina Kiadó. Budapest.
- The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938–1945 (1971). Ed.: Dikls, Davis. Cassel Ltd. London.
- The Memoirs of Anthony Eden. Vol. II. The Reckoning (1965). Houghton Mifflin Co. Boston.
- The Memoirs of Ernst von Weizsäcker. Head of the German Foreign Office 1938–1943 (1951). V. Gollancz Ltd. London.
- Újpestery Elemér (1987): Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában. Magvető Kiadó. Budapest.
- Ullein-Reviczky Antal (1993): Német háború – orosz béke. Magyarország drámája. Európa – História. Budapest.
- Warlimont, Walter (1990): Im Hauptquartier der deutschen Wermacht 1939 bis 1945. Bd. I. Weltbild Verlag. Augsburg.

Debreceni Péter*

**„LENGYELORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG A
NYUGATI CIVILIZÁCIÓ KÉT BÁSTYÁJA”.
HÓMAN BÁLINT LENGYELORSZÁGI LÁTOGATÁSA (1935 ŐSZ)****

*“POLAND AND HUNGARY, TWO BASTIONS OF WESTERN
CIVILIZATION.” BÁLINT HÓMAN’S VISIT TO POLAND
(FALL OF 1935)*

ABSTRACT

Bálint Hóman, arrived in Warsaw on the 3 November 1935 for practical implementation of Intellectual Cooperation Agreement concluded on the 21 October 1934. The Hungarian Minister spent seven days in Poland: in the capital, as well as Vilnius and Cracow. During his stay he visited many educational and cultural institutions (besides the three major universities in these cities), opened the Hungarian Institute in Warsaw, met the Polish President, the Prime Minister and also the representatives of local Hungarian expat groups. Throughout his visit he felt the amazing sympathy and great friendship of his hosts and – despite the state of their internal difficulties – every detail of his visit was carefully planned. The events was followed by the Polish press (as well as the Hungarian one) very attentively, Homan was also granted an honorary doctorate.

The practical results of inter-state cooperation had tangible effects already in 1936. Apart from the opening of the Hungarian Institute, people formed their own Hungarian friendly associations, in the coming years there were many mutually organized art and literature programme too. The number of Polish students attending the Summer University of Debrecen had for example definitely increased up until the outbreak of World War II.

1. A magyar-lengyel kapcsolatok alakulása az 1930-as évek derekáig

Az első világháború után újjászülető Lengyelország és az önállóvá vált Magyarország között a kapcsolatfelvétel gyorsan megtörtént. Ennek a történelmi baráti jó viszony mellett a két ország párhuzamos politikája és érdekei is alapul szolgáltak (pl. csehszlovák-ellenesség, antibolsevista ideológia), valamint a közös határ kérdése.¹

* Debreceni Péter doktorjelölt, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola.

** A lengyelországi kutatásokat a Visegrádi Alapítvány (IVF) támogatta.

A tradíció és az érdekezésség azonban nem párosultak eredményekkel. A magyar segítségnyújtási kísérlet a lengyelek szovjetekkel vívott honvédő háborújában mindössze egy lőszer- és fegyvertámogatásban valósult meg – jelentős késséssel.² Megállapodás mindössze egy árucere-forgalomra vonatkozó szerződésben merült ki 1921-ben, melyet „rövid határidejű kompenzációs egyezményként” ratifikáltak a lengyelek.³

Az 1920-as évek első felében a két ország kapcsolatait politikai tekintetben a passzivitás jellemezte. Az 1925 márciusában megkötött államközi kereskedelmi egyezmény bonyodalmat okozott, a lengyelek importkorlátozást hajtottak végre – Magyarország kárára. E felháborodás lengyelelles kampányt indukált, melyek hátterében a lengyel-csehszlovák közeledés is állt.⁴

A magyarbarátság ettől függetlenül egyes politikai körökben, mint a két világháború közti lengyel konzervatív irányzatnál, vagy kulturális, ill. társadalmi együttműködések terén észlelhető volt. A konzervatív csoport két lengyel nagyvárosban rendelkezett jelentősebb bázissal, saját sajtótermékeket nyomtatva: Krakóban és Vilniusban (Wilno). Előbbiből Jan Dąbrowski professzor emelkedett ki, míg a vilnusiaknál a helyi laphoz erősen kötődő Stanisław Cat-Mackiewicz és Marian Zdziechowski játszott fontos szerepet.⁵

Az 1930-as években történő magasabb szintű találkozókhöz leginkább – a lengyel fél oldaláról befolyásoló – nemzetközi változások kellettek, gondolván itt elsősorban az 1934 januárjában szignált lengyel-német megnevezési egyezményre, mellyel a „lengyel-magyar-német háromszög” problematikája oldódott fel.⁶

1934 nyarán hívta meg a lengyel kormány Gömbös Gyula miniszterelnököt, októberi látogatása eredménye – politikai kooperáció helyett – csupán egy kulturális szerződés volt.⁷

2. A szellemi együttműködést előmozdító egyezmény és Hóman lengyelországi útja

Gömbös lengyelországi látogatása számos – komolyabb fundamentum nélküli – politikai tervezethez adott okot, elsősorban a kisantant oldaláról. Tényleges eredmény az 1934. október 21-én aláírt szellemi együttműködést előmozdító egyezmény volt. E konvenció a korszak legjelentősebb lengyel-magyar megállapodásai közé tartozott, 15 pontot foglalt magában, melyek megvalósulása az 1935 őszi Hóman-látogatás után realizálódhatott.⁸

A diplomáciai dokumentumok a látogatás előtt a protokolláris eseményekkel foglalkoztak, melyekben szóba került a tiszteletbeli doktori cím adományozása;⁹ az egyezménnyel kapcsolatos pontosítások (pl. ösztöndíjak vonatkozásában); ill. kisebb precizítások (útlevelek, vízum kérdése).¹⁰

A krakkói IKC október végén rövid cikkben számolt be Hóman lengyelországi útjáról, megjegyezve, hogy nemrégén a román, a bolgár és a svéd minisztériumokkal is kötött Lengyelország olyan egyezményeket, melyek a kulturális közeledést szolgálták.¹¹ A lapok ténylegesen a magyar delegátus megérkezésének napjától írtak részletesen az eseményekről. A programoknak megfelelően az első nap Konsztanty Chyliński miniszternél kezdődött, utána a Báthory Gimnáziumot tekintette meg. Délután fogadta Kościalkowski miniszterelnök, ezt követően a külügyminisztériumba vette az irányt, ahol Jan Szembek miniszter-helyetessel találkozott. Délután 5 órakor volt a varsói Magyar Intézetet megnyitója (latin nyelvű beszédet tartott), majd a lengyel oktatási miniszter fogadása.¹²

Az események mellett a miniszter személyével is foglalkoztak: a Czas, Jan Dąbrowski terjedelmes cikke alapján ismertette Hóman tudományos munkáját és miniszteri tevékenységét méltatta. A lap 6-i száma „Benyomások Magyarországról – külügyi és belügyi helyzet” részletesen elemezte az ország helyzetét.¹³

November 5-én délután a Köztársasági Elnökhöz audienciára volt hivatalos és a Józef Piłsudski Egyetemen tett látogatást, ahol ünnepélyes keretek között – mint az egyik legkiválóbb tudós – tiszteletbeli doktori címet kapott és fogadta az intézmény rektora. 6-án a Czas a Hóman-Chyliński találkozóról és a magyar politikusok kitüntetéséről tudósított, majd a Báthory Gimnázium földrajzóráján tett látogatásáról. Az IKC terjedelmesen írt a Magyar Intézet megnyitásáról, melyen nagy számban vett részt a lengyel tudományos élet elitje, a magyar delegátus, valamint az új igazgató Divéky Adorján, aki hosszabban ismertette a magyar-lengyel kapcsolatok ezer éves történetét és kiemelte a szótárak, ill. a két ország történetére vonatkozó tankönyvek hiányát.¹⁴

November 8-án a Słowo a magyar miniszter vilnusi tartózkodásáról tájékoztatót, mely programjai elsősorban kulturális eseményekből álltak, az egyetemi könyvtár, majd állami levéltár megtekintéséből, valamint iskolákból. Innen a konzervatív napilap szerkesztőségébe ment, majd Mackiewicz magánlakására. Este Witold Staniwicz rektor fogadásán a város, valamint a vajdaság állami és egyházi vezetői egyaránt részt vettek.¹⁵

Utolsó állomása Krakkó volt, ahol kulturális és történelmi emlékek felkeresése után, koszorút helyezett el Józef Piłsudski és Báthory István koporsóján.¹⁶ Másnap Sowinieche (Piłsudski-domb, földet helyezett el) utazott, majd visszatérve a Nemzeti Múzeumot, a Jagelló Könyvtárat és kollégiumokat tekintette meg, végül Budapestre utazása előtt még ellátogatott Wieliczkába.

Hazatérését követően a lengyel lapok Hóman elutazásakor Chylińskinek küldött táviratáról számoltak be, megköszönve a meleg fogadást és a két állam kulturális kapcsolatainak tartósságába vetett hitéről írt.¹⁷

3. A látogatás eredményei

A látogatás közvetlen eredményeként lépett életbe a lengyel-magyar szellemi együttműködési egyezmény, mely az 1935-ös esztendőben az olasz és az osztrák megállapodások mellett a harmadik ilyen típusú szerződése volt Magyarországnak.¹⁸

A lapok és a következő hónapokban mutatkozó események az együttműködés gyakorlatba való átültetésének sikeréről tettek tanúbizonyságot. Az IKC már a látogatás utáni héten arról írt, hogy 1936 folyamán 200 magyar diák megy Varsóba tanulni, cserébe lengyel hallgatók jönnek Magyarországra. További – közeli – eredményként Hóman a magyar-lengyel szótár megjelenését és a két ország művészeti kiállításait jelentette be.¹⁹

Az MTI-nek a magyar miniszter arról beszélt, hogy már a közeljövőben egy magyar és egy lengyel professzor kölcsönös kiküldetése várható.²⁰ 1939 áprilisában magyar képzőművészeti kiállítást rendeztek Varsóban, melyre Hóman – „legnagyobb sajnálatára” – nem tudott személyesen elutazni.²¹

Szintén lendületet kapott a kulturális egyesületek alapítása és működtetése. Már a versaillesi béketárgyalások során, 1920 februárjában újjászervezték Lengyelország Magyar Barátainak Egyesületét, ill. 1928-ban Jan Dąbrowski alelnökségével megalakult Towarzystwo Polsko-Węgierskie, 1929-ben Magyarországon a szintén jeles személyeket, pl. Hómant, ill. elődjét, Klebelsberg Kunót tömörítő Magyar Mickiewicz Társaság.²²

1936. december 6-án alakult meg a Petőfi Sándor Egyesület, ők voltak a lengyelországi magyarbarát politika fő zászlóvivői, és a Báthory István Lengyel-Magyar Társaság, melyet, a lengyel külügy közvetlenül irányított – ennek ellenére tevékenysége passzív volt.²³

Az irodalmi kapcsolatok bővülését mutatta, hogy 1936-ban Kazimiera Iłkowiakówna költőné érkezett magyarországi körútra, előadásának témája Piłsudski marsall élete, tevékenysége volt. 1938. december közepén nagyobb ünnepségeket tartottak Báthory halálának 350. évfordulójára.²⁴

Jelentős változás volt megfigyelhető a Debreceni Nyári Egyetem lengyel hallgatók általi látogatásában, számuk 1935-től a II. világháborúig folyamatosan emelkedett és az olasz diákok mellett a legnagyobb létszámban vettek részt a kurzusokon.²⁵

4. Összegzés

A két világháború közötti korszak során a magyar fél komoly hangsúlyt helyezett a lengyel politika megnyerésére – konkrét politikai szerződések nélkül. A hagyományos barátság és a fentebb ismertetett kulturális egyezmény mellett gazdasági konvenciókat kötöttek, viszonyukat többször árnyékolta be feszült hangu-

lat, kölcsönös elégedetlenség. A magyar politika igyekezett eszközként használni a magyar kultúrát politikai céljaihoz, nem volt ez másképp lengyel viszonylatban sem.²⁶

Hóman Bálint 7 napos lengyelországi tartózkodását és programját a lengyel sajtó élénken követte. Hory november 12-én a következőképpen számolt be Káryanának a látogatásról: „A legapróbb részletekig minden a legalaposabban ki volt dolgozva és sehol sem fordult elő a legcsekélyebb lapsus sem. Hasonló pontossággal működött a lengyel sajtó is [...] minden mozzanatról részletesen tájékoztatták az olvasó közönséget.”²⁷

Az eredményekről a következőket közölte a követ: „A magyar közoktatásügyi miniszter úr látogatása úgy Varsóban, mint Vilnóban és Krakkóban a legszebb külsőségek közt folyt le. [...] Ezen impresszióm alátámasztása céljából bátor vagyok hivatkozni azon egyes itteni kollégáimtól nyert értesülésre, hogy az utolsó évek folyamán egyetlen külföldi államférfi látogatásáról sem emlékezett meg ily részletesen és ennyi melegséggel a lengyel sajtó. [...]”²⁸

A lapok valóban aktívan foglalkoztak az eseményekkel, Hóman személyével és Magyarországgal is. November 3. és 13. között az általunk vizsgált sajtótermékekben mintegy félszáz cikk tudósított e témákról. A legtöbbet a Czas és a Słowo publikált, e napilapok ünnepélyes hangneme szembetűnő.

A Hóman-vizit kétszer került címlapra, nagyobb terjedelemben a vilniusi sajtó köszöntette.²⁹ A Kurier Warszawski minden nap, sorozatszerűen számolt be a látogatás eseményeiről („A magyar kulturális miniszter Lengyelországban”). A magyar lapok közül a Magyarország, a Függetlenség, a Budapesti Hírlap és a Pesti Hírlap tett közzé kommunikét.³⁰ A Budapesti Hírlap november elején közölte le Hóman vezércikkét „Lengyel-magyar Barátság” címmel, a Pesti Hírlap az ünnepi beszédekett közzé.³¹ Hóman hazatérése után a Pester Lloyd vezércikkben méltatta „a magyar-lengyel kulturális kapcsolatok jelentőségét” és részletesen ismertették az egyezmény tartalmát.³²

A magyar kultuszminiszter a lengyel lapoknak maga is többször beszélt útja sikeréről: a PAT-nak adott nyilatkozata alapján a varsói látogatása fő célja volt életbe léptetni az 1934 októberében megkötött egyezményt, „jobban mondva előkészíteni a gyakorlati munkát”, valamint jobban megismerni a modern lengyel kultúrpolitikát. Történészként kiemelte az Ignacy Mościckivel történt találkozóját, magánemberként a Józef Piłsudski Egyetem díszdoktori címét fogadta legnagyobb örömmel, míg mint miniszter az oktatási intézményekben tapasztaltak tették rá a legnagyobb benyomást (alapfokú iskolák, testnevelési központ – melyek összeilleszthetőek voltak eredeti kultúra-programjával).³³

A vizit napjaira vonatkozóan kijelentette: „teljes mértékben otthon éreztem magam és a lengyel-magyar barátság nem üres hang, hanem nagyon is valós alapokkal rendelkezik.” A varsói napokban a testnevelési intézményben tett vizit tette rá a legnagyobb benyomást, majd Hóman azt fejtegette, hogy a lengyel oktatási

rendszer metódusai nagyon közel állnak az általa tervezett reformokhoz. Véleménye szerint a „lengyelországi út nem csak beváltotta, de messze felül is múlta azokat a reményeket”, amelyeket hozzá fűzött. Ezt megerősítvén Horynak arról írt november 26-án, hogy utazása túlnőtt az előzőleg tervezetteken, valamint a magyar diplomatának elismerését fejezte ki és közölte, hogy „ez az út mindenkor legkedvesebb emlékeim közé fog tartozni.”³⁴

Attól eltekintve, hogy Hóman programjai nem tartalmaztak politika tartalmú eseményeket (a protokolláris miniszteri, ill. elnöki találkozók ünnepi, udvariassági formát öltöttek), a nemzetközi sajtó mégis feltételezett ilyen célokat. A román Unversule a látogatás politikai jelentőségéről írt, miszerint a „magyarok a kultúra leple alatt a revíziós propagandát fogják terjeszteni és törekednek Lengyelországot a saját oldalukra állítani.” Továbbá a francia szocialista Populaire belekeverte a magyar „látogatást a lengyel-cseh feszültség ügyébe. Emlékeztettek arra, hogy Lengyelország és Magyarország szoros együttműködésben Németországgal, Csehszlovákia feldarabolásán dolgoznak.”³⁵

Feszültséghez vezetett, hogy Vilniusban Zdziechowski a köszöntője után a közös lengyel-magyar határ szükségességéről kezdett beszélni, de a közelében lévő külügyminiszteri tisztviselő gyorsan leállította a társalgást. További politikai jelentőségre utalva Hory összegzésével kell egyet értenünk, miszerint a látogatás „nemcsak kulturális kapcsolatokat, de a két nemzet közti baráti érzések továbbfejlesztése szempontjából, tehát politikailag is, komoly jelentőséggel bírt”.³⁶

Alig fél évre a kulturális szerződés életbe léptetésétől Marian Zyndram-Kościałowski látogatott Magyarországra. 4 napos tartózkodása célja a gazdasági és jogi kapcsolatok bővítése volt. A találkozó – annak ellenére, hogy lengyel kérésre a katonai parádé elmaradt – több politikai kombinációt is felvetett, elsősorban a kisantant köréből. A pozsonyi követség szerint a Felvidék kérdése mindenképpen téma lehetett.³⁷

Hóman 1935. novemberi útjára volt válasz Wojciech Świątosławski lengyel kultuszminiszter magyarországi útja 1937 júniusában. A lengyel politikus látogatást tett a legfőbb magyar méltóságoknál és – akárcsak kollégája lengyelországi tartózkodása során – tiszteletbeli doktori címet kapott. A budapesti események mellett Szegeden töltött egy napot, ahol az egyetemi városrészt tekintette meg, majd Szentgyörgyi Albert professzorral találkozott.³⁸ Hory jelentése szerint „Świątosławski lengyel közoktatásügyi miniszter a legjobb benyomásokkal tért vissza Budapestről. Velem folytatott konverzációjában nagy elragadtatással beszélt arról a nagyon meleg fogadtatásról, amelyben Hóman Őexcellenciája és Nagyméltóságod őt részesítették [...]”.³⁹

JEGYZETEK

1. Kovács Endre (1971): Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. Akadémiai Kiadó. Budapest. 22. old.
2. A magyar segítségnyújtási kísérletről ld. Ld. Divéky Adorján (1938): Magyarország szerepe az 1920-iki lengyel-szovjet háborúban. Különlenyomat a Külügyi Szemle 1938. XV. évf. 3. (júliusi) számából. Továbbá Gerencsér Tibor (2010a): Cud nad Wisłą wojna polsko-bolszewicka w prasie węgierskiej. In: Niepodległość i Pamięć. Nr. 32. 85-96. old. Továbbá: Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 36-39. old. A lengyel- szovjet háborúról Kovács István (2006): Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Európa Kiadó. Szekszárd. 97-133. old.
3. Kovács (1971) 46. old.
4. A kereskedelmi egyezményhez ld. Kovács (1971) 88. old. A reakciókhoz u. ott 89-94. old. Lásd még Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924-1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 115-119. old.
5. Koźminski, Maciej (1970): Polska i Węgry przed drugą wojną światową. Październik 1938 – Wrzesień 1939. Z dziejów dyplomacji i irredenty. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław-Warszawa-Kraków. 36. old. Marian Zdziechowskihoz ld. pl. Biernacki, Karol (2007): Marian Zdziechowski a szegedi egyetem díszdoktora. Limes. 2007/1. 99-106. old. A lengyel konzervatívok szűk réteget jelentettek a korszakban. A kormányköröket támogatták az 1930-as években, tagjai főleg a földbirtokosok, arisztokraták voltak. A magántulajdon sérthetetlenségének és az autoriter hatalom híveinek tekinthetjük őket. Rudnicki, Szymon – Władysław, Wiesław (1975): Prasa konserwatywna Drugiej Rzeczypospolitej – zarys problematyki i przegląd tytułów. RHCzP. 1975/4. 409-410. old.
6. Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931-1936. Attraktor. Máriabesnyő. 112-113. old.
7. Hóman látogatása Gömbös Gyula varsói útjának kontinuitása. Gömbös varsói látogatásához lásd. Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931-1936. Attraktor. Máriabesnyő. 112-113. old. Debreceni Péter (2016): Gömbös Gyula 1934-es varsói látogatása a lengyel politikai sajtó és diplomáciai dokumentumok tükrében. Közép-Európai Közlemények IX. évf. 4. szám. (No. 35.) 35-51. old. Tanulmányunk címe az IKC-ban jelent meg, mint egy Hóman-cikk lengyel nyelvű fordítása (IKC 1935. november 4. nr. 306. 3-4. old. „Polska i Węgry dwoma bastjoniami zachodniej cywilizacji”). Igyekeztünk ugyanazon forrásokat használni, mint a Gömbös-látogatáshoz – felemás sikerrel. A Czas, az IKC és a Kurier Warszawski (KW) történetéhez és azok forrásaihoz ld: Debreceni (2016) 35-36. old. Az 1930-as évek derekától az ún. „ezredesek” csoportját képviselő a Gazeta Polska (GP) vált a kormányközeli sajtó központi lapjává, példányszáma

- 20 és 30 ezer között volt. ld. Paczkowski, Andrzej (1980): *Prasa Polska. Państwo-
we Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.* 145. old. és Paczkowski, Andrzej (1983):
*Prasa codzienna Warszawy w latach 1918-1939. Państwowe Instytut Wydawniczy
Naukowe. Warszawa.* 175. és 259. old. Másik új forrásunk – a vilniusi látogatás mi-
att nélkülözhetetlen – konzervatív *Słowo* napilap, mely 1922-ben indult 5500, más
források szerint 7000 példányban. ld. Gzella, Jacek (2009): „*Słowo*” – pismo konser-
watystów wileńskich (1922-1939). In: *Z dziejów prasy konserwatywnej. Pod redak-
cją Włodzimierza Micha – Bogdana Borowika. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii
Curie – Skłodowskiej. Lublin.* 2009. 141. old., Osica, Janusz (1979): *Słowo*” – organ
konserwatystów wileńskich w latach 1922-1928. KHPP. Tom 18. nr. 2. 94. 96. old. és
<http://rzecz-pospolita.com/wilno/wilno04.php3>. További forrásként az OSzKK anya-
gait használtuk, melyekért Ujváry Gábornak tartozom köszönettel, valamint az MTI
„Könyomatos” Lapszemléjében és Napi Híreiben található anyagokat dolgoztam fel.
8. Külügyi Szemle 1936. 13. évfolyam 1. szám. 87-88. old. Az 1934. október 21-én ra-
tifikált egyezmény pontjai a következők voltak: 1. fenntartjuk a Varsói Magyar (Kul-
turális) Intézetet – ugyanezen célból a lengyel kormány, amint lehetséges Budapesten
megnyitja a Lengyel Intézetet; 2. az egyetemeken kölcsönösen tanítják a másik nép
történetét; 3. közös témájú kiadványok a tudósok között; 4. könyvtárak és levéltárak
közvetlenül kölcsönözhetnek a két ország számára; 5. gyarapítani a könyvanyagot
oda-vissza alapon; 6. tudományos intézmények kiadványainak cseréje; 7. egyetemi
és főiskolai tanárok cseréje; 8. évenkénti ösztöndíjak a másik államba; 9. nyári egye-
temek látogatásának, valamint a diákszervezeteknek, ill. nyári diáktáborok támoga-
tása; 10. vendégoktatók, lektorok meghívása; 11. tudományos anyagok fordítása; 12.
„a tankönyvek országokra vonatkozó fejezetei baráti szellemben íratassanak”; 13.
a másik ország színművei, filmjei bemutatása, művészeti kiállítások; 14. a másik
ország megismertetése, idegenforgalmának népszerűsítése a rádióban; 15. évente
ülésező vegyes bizottság, a jövő programjainak kidolgozására.
 9. AAN Poselstwo RP w Budapeszcie 61. 201/W/1. és P.III.49/W/3. Május 31-i követ-
ségi sajtójelentés. AAN Poselstwo RP w Budapeszcie 86. 323-a/W/21.
 10. AAN Poselstwo PR w Budapeszcie 137. 414/W/11. A látogatás részletes programjá-
hoz ld. AAN MSZ 7080. 286-291. old. A program előkészítésében Hómannak csak
apróbb kérései voltak: „Különösebb kívánságom nincsen, megkérlek azonban, hogy
délutánonként másfél óra pihenést szíveskedjél beállítani és a program a járás szem-
pontjából ne legyen túlságosan terhes.” Beszédekkel kapcsolatban: „ne forduljon elő
az az eset, miszerint az utolsó pillanatban értesüljünk arról, hogy valahol beszédet
kell tartanom.” (OSzKK Fond 15/1842. Hóman Bálint Hóry Andrásához (1925—
1939) (6 db. 10 f.)
 11. IKC 1935. október 31. nr. 302. 16. old.
 12. Hóman Varsóba érkezéséről a GP címlapján írt: GP 1935. november 4. nr. 306. Cím-
lap., november 5. nr. 307. 4. old.

13. Czas 1935. november 4. nr. 303. 6. old. és Czas 1935. november 5. nr. 304. 6. old. A Dąbrowski-cikkhez ld. még MTI „Könyomatos” Lapszemle 1935. november 5. 38. kiadás
14. Czas 1935. november 6. nr. 305. 2. old.; KW 1935. november 5. nr. 304. 5-6. old. és IKC 1935. november 6. nr. 308. 13. old. és 16. jegyzet hivatkozása
15. Słowo 1935. november 8. nr. 307. 4. old.
16. MTI „Könyomatos” Napi Hírek 1935. november 6. 28. kiadás
17. Czas 1935. november 3. nr. 302. 4. old. és Słowo 1935. november 13. nr. 312. 4. old.
18. Ujváry Gábor (2013): Kulturális hídfőállások. I. kötet. Ráció Kiadó. Budapest. 114. old.
19. MTI „Könyomatos” Lapszemle 1935. november 19. 24. kiadás, MTI „Könyomatos” Napi Hírek 1935. november 6. 27. kiadás, ill. az MTI-nek adott beszámolójának lengyel sajtóbeli anyaga: GP 1935. november 12. nr. 314. 2. old.
20. MTI „Könyomatos” Napi Hírek 1935. november 11. 21. kiadás
21. OSzKK Fond 15/1842. Hóman Bálint Hóry Andrásához (1925—1939) (6 db. 10 f.) 1939. március 28.
22. Kovács (1971) 25. old. Hóman az egyesület tiszteletbeli elnöke is volt. Gerencsér Tibor (2010b): A Magyar Mickiewicz Társaság első évtizede. Acta Papensia. Pápa. 3-4. szám. 193. old.
23. Kovács (1971) 290. old.
24. Kovács (1971) 115. 131. és 284. old.
25. A lengyel hallgatók létszáma következőképpen alakult: 1927: 0, 1928: 1, 1929: 8, 1930: 3, 1931: 6, 1932: 0, 1933: 4, 1934: 13, 1935: 32, 1936: 58, 1937: 61, 1938: 109 (!), 1939: 74 fő. A rendelkezésemre bocsátott adatokért Varga Mátyásnak tartozom köszönettel. A Debreceni Nyári Egyetemek történetéhez ld.: Varga Mátyás: (2010): A Debreceni Nyári Egyetem alapítása (1927). In: Papp Imre, Angi János, Pallai László (szerk.): Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára. Debrecen. 387-396. old., Varga Mátyás (2013): Politikusok a Nyári Egyetemen 1927 és 1948 között. In: Forissek Péter, Hajdúfi Orsolya, Szabó Zsoltos Gábor, Szendrei Ákos (szerk.): Hallgatói Műhelytanulmányok 2. Debrecen. 354-361. old., Varga Mátyás (2015): A Debreceni Nyári Egyetem újrarendezésének körülményei 1947-ben. GERUNDIUM Egyetemtörténeti Közlemények. MMXV vol. VI. nr. 1-2. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 45-63 old.
26. Kovács (1971) 84. old.
27. OSzKK, Hung. 3085.
28. u. ott. 77.
29. Gömbös 1934-es látogatása – nem teljesen azonos sajtótermékeket vizsgálva – 32 címlapos beszámolót közölt a magyar miniszterelnök útjával kapcsolatban. Debreceni (2016) 43. old.
30. MTI „Könyomatos” Lapszemle 1935. október 28. 10. kiadás

31. MTI „Könyomatos” Lapszemle 1935. november 5. 6. kiadás, valamint AAN Poselstwo RP w Budapeszcie 86. 323-a/W/43.
32. MTI „Könyomatos” Lapszemle 1935. november 12. 6. kiadás
33. GP 1935. november 8. nr. 310. 2. old. Hóman kultúrprogramjához ld. Ujváry Gábor (2009): Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Romsics Ignác (szerk.) A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948. Osiris Kiadó. Budapest. 403-413. old.
34. IKC 1935. november 8. nr. 310. 13-14. old., MTI „Könyomatos” Napi Hírek 1935. november 11. 23. kiadás és OSzKK Fond 15/1842. Hóman Bálint Hóry Andrásához (1925—1939) (6 db. 10 f.) 1935. november 26.
35. AAN Poselstwo RP w Budapeszcie 87. 323/R/37. és MTI „Könyomatos” Lapszemle 1935. november 6. 8. kiadás
36. MNL OL K 63 1935-17/7. dec. 17-i dokumentum, MNL OL K 63 1935-17/7. 177/pol. 1935. és 182/1935.
37. MNL OL K 63 1936-17/7. 55/pol. és 88/pol.
38. MTI „Könyomatos” Napi Hírek 1937. június 3. 24. kiadás, MTI „Könyomatos” Napi Hírek, 1937. június 4. 7. és 10. kiadás
39. OSzKK Fond 15/109. Követjelentések (1933—1941) (7 db. 11 f.) Hory követ jelentése Varsóból, 1937. június 14-én.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AAN M.S.Z. (Lengyel Külügyminisztériumi iratok) 7080. „Magyarország. Gömbös miniszterelnök és Hóman oktatási miniszter lengyelországi látogatásai. Magyar ünnepek Varsóban. Kościalkowski Magyarországon. 1934-1936.”
- AAN Poselstwo RP w Budapeszcie 61. 201/W/1. és P.III.49/W/3.
- AAN Poselstwo RP w Budapeszcie 86. 323-a/W/21.; 323-a/W/43.
- AAN Poselstwo RP w Budapeszcie 87. 323/R/37. 1935. nov. 14.
- AAN Poselstwo PR w Budapeszcie 137. 414/W/11.
- Biernacki, Karol (2007): Marian Zdziechowski a szegedi egyetem díszdoktora. Limes. 2007/1. 99-106. old.
- Czas 1935. november 3. nr. 302. 4. old.; 1935. november 4. nr. 303. 6. old.; 1935. november 5. nr. 304. 6. old.; 1935. november 6. nr. 305. 2. old.;
- Debreceni Péter (2016): Gömbös Gyula 1934-es varsói látogatása a lengyel politikai sajtó és diplomáciai dokumentumok tükrében. Közép-Európai Közlemények IX. évf. 4. szám. (No. 35.) 35-51. old.
- Divéky Adorján (1938): Magyarország szerepe az 1920-iki lengyel-szovjet háborúban. Különlenyomat a Külügyi Szemle 1938. XV. évf. 3. (júliusi) számából.
- Essen, Andrzej (1992): Polska a Mała Ententa 1920-1934. Wydawnictwo Naukowa PWN. Warszawa-Kraków.

- Gerencsér Tibor (2010a): Cud nad Wisłą wojna polsko-bolszewicka w prasie węgierskiej. In: Niepodległość i Pamięć. Nr. 32. 85-96. old.
- Gerencsér Tibor (2010b): A Magyar Mickiewicz Társaság első évtizede. Acta Papensia. Pápa. 3-4. szám. 185-226. old.
- Gerencsér Tibor (2011): A Magyar Mickiewicz Társaság második évtizede. Acta Papensia. Pápa. 3-4. szám. 161-225. old.
- Gazeta Polska 1935. november 4. nr. 306. Címlap.; 1935. november 5. nr. 307. 4. old.; 1935. november 6. nr. 308. 2. old.; 1935. november 8. nr. 310. 2. old.; 1935. november 12. nr. 314. 2. old.;
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924-1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931-1936. Attraktor. Máriabesnyő.
- Gzella, Jacek (2009): „Słowo” – pismo konserwatystów wileńskich (1922-1939). In: Z dziejów prasy konserwatywnej. Pod redakcją Włodzimierza Micha – Bogdana Borowika. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej. Lublin. 2009. 141-162. old.
- Hory András (1987): Bukaresttől Varsóig. Gondolat. Budapest.
- IKC 1935. október 31. nr. 302. 16. old.; 1935. november 4. nr. 306. 3-4. old.; 1935. november 6. nr. 308. 13. old.; 1935. november 8. nr. 310. 13-14. old.;
- Kovács Endre (1971): Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kovács István (2006): Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Európa Kiadó. Szekszárd.
- Kurier Warszawski 1935. november 5. nr. 304. 5-6. old.
- Koźmiński, Maciej (1970): Polska i Węgry przed drugą wojną światową. Październik 1938 – Wrzesień 1939. Z dziejów dyplomacji i irredenty. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Külügyi Szemle (1936): Külügyi Szemle. 1936. 13. évfolyam. 1. szám. 87-88. old.
- MNL OL K 63. Külügyminisztérium. Politikai osztály általános iratai K 63 1934-17/7. 3459. pol. 1934.; 1935-17/7. dec. 17-i dokumentum; 1935-17/7. 177/pol. 1935., 1935-17/7. 182/1935.; 1936-17/7. 55/pol.; 1936-17/7. 88/pol.
- MTI „Könyomatos” Lapszemle 1935. október 28. 10.; 1935. november 5. 6. és 38.; 1935. november 6. 8.; 1935. november 12. 6.; 1935. november 19. 24. kiadások
- MTI „Könyomatos” Napi Hírek 1935. november 6. 27. és 28.; 1935. november 11. 21. és 23.; 1937. június 3. 24.; 1937. június 4. 7. és 10.; 1937. június 4. 22. kiadások
- Osica, Janusz (1979): Słowo” – organ konserwatystów wileńskich w latach 1922-1928. KHPP. Tom 18. numer 2. 81-103. old.
- OSzKK Fond 15/1842. Hóman Bálint Hóry Andrásához (1925—1939); Hung. 3085.; 15/109. Követjelentések (1933—1941).

- Paczkowski, Andrzej (1980): *Prasa Polska*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.
- Paczkowski, Andrzej (1983): *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918-1939*. Państwowe Instytut Wydawniczy Naukowe. Warszawa.
- Rudnicki, Szymon – Władyka, Wiesław (1975): *Prasa konserwatywna Drugiej Rzeczypospolitej – zarys problematyki i przegląd tytułów*. RHCzP. 1975. (Tom XIV) zeszyt 4. 409-465.old.
- Słowo 1935. november 8. nr. 307. 4. old.; 1935. november 13. nr. 312. 4. old.;
- Ujváry Gábor (2009): Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In: Romsics Ignác (szerk.) *A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948*. Osiris Kiadó. Budapest. 377-414. old.
- Ujváry Gábor (2011): Magyar sors – magyar hivatás. Hóman Bálint külpolitikai nézetei. In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Líceum Kiadó. Eger. 464-483. old.
- Ujváry Gábor (2013): *Kulturális hídfőállások*. I. kötet. Ráció Kiadó. Budapest.
- Varga Mátyás (2010): *A Debreceni Nyári Egyetem alapítása (1927)*. In: Papp Imre, Angi János, Pallai László (szerk.): *Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen. 387-396. old.
- Varga Mátyás (2013): *Politikusok a Nyári Egyetemen 1927 és 1948 között*. In: Forisek Péter, Hajdúfi Orsolya, Szabó Zsoldos Gábor, Szendrei Ákos (szerk.): *Hallgatói Műhelytanulmányok 2*. Debrecen. 354-361. old.
- Varga Mátyás (2015): *A Debreceni Nyári Egyetem újraindításának körülményei 1947-ben*. GERUNDIUM Egyetemtörténeti Közlemények. MMXV vol. VI. nr. 1-2. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 45-63. old.

Hamerli Petra*

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR–OLASZ KAPCSOLATOK VÁZLATA

THE ASPECTS OF THE HUNGARIAN–ITALIAN RELATIONS IN THE INTERWAR PERIOD

ABSTRACT

In my paper I would like to present the most significant aspects of the Hungarian–Italian relations in the Interwar Period, which is my main research topic. The two States' political interests met after World War I, but in the first years (1918–1927) they both were cautious, and oscillated between the approach to each other and to the Little Entente States. After signing the Treaty of Friendship on 5 April 1927, the Hungarian–Italian cultural, political and economic relations were blooming. The first step – which can be considered as a vehicle of the diplomatic relations – was the strengthening of their cultural ones, of which most important result was the foundation of the Hungarian Academy in Rome. The Italian–Hungarian diplomatic collaboration was concentrating mainly on the common support of the separatists in Yugoslavia (Ustasha Movement, Internal Macedonian Revolutionary Organization) to move the disintegration, or, at least, the weakening of the South-Slavic State, and on the Hungarian Treaty Revision, which was supported by Italy. These aspirations could become partly successful just from the end of the 1930s, when Germany also took part in their realization. Regarding the economic relations, bilateral agreements were made which cannot be considered to be really significant. From 1934 to 1938, by the Roman Protocols signed on 17 March 1934, a trilateral collaboration began, as Austria joined to Hungary and Italy, which made the economic relations to be a bit successful. From 1936 the German influence increased in Central-Europe, and after the Anschluss in 1938 it became a determining factor in the formation of the Italian–Hungarian relations, too.

1. A két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatok szakaszai

Tanulmányomban a két világháború közötti időszak magyar–olasz kapcsolatainak alakulását kívánom bemutatni, felvázolva a főbb szempontokat. Ezekben az évtizedekben Olaszország jelentette Magyarország egyik legfontosabb politikai partnerét. Együttműködésük különösen az 1927 és 1934 közötti esztendőkhöz kapcsolódik.

* Hamerli Petra, doktorjelölt – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola – Università degli Studi di Roma „La Sapienza”, Dottorato di ricerca in storia dell'Europa.

ben volt virágzó, amelyet disszertációmban részletekbe menően vizsgállok. Jelen írásomban azt kívánom bemutatni, hogy a két állam kapcsolatai mely területen voltak igazán intenzívek, és melyek voltak azok a tényezők, amelyek hatottak alakulásukra.

Az első világháborút az antant hatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia között lezáró, 1918. november 3-án kötött padovai fegyverszünet aláírását követően puhatolózó tárgyalások indultak meg Magyarország és Olaszország között, és a két állam kapcsolatainak céljai, irányelvei alapvetően azonosak maradtak az általam vizsgált időszakban, amely az 1943-as esztendővel zárult. Az ez év júliusában bekövetkezett szicíliai partraszállást követően a már az 1930-as évek végétől hanyatló Fasiszta Párt és vezetője, Benito Mussolini olasz miniszterelnök (1922–1943) megbukott, ugyanis a Fasiszta Nagytanács az 1943. július 24-ei ülésén – Dino Grandi¹ határozati javaslata nyomán, amelyben a politikus felelőssé tette Mussolinin, amiért Németország igájába hajtotta az olasz államot – leszavazta a Ducét, így segítve hozzá III. Viktor Emánuel királyt (1900–1946) ahhoz, hogy felmenthesse őt tisztségéből. Ez másnap meg is történt, s a király Pietro Badogliót nevezte ki az Olasz Királyság miniszterelnökévé. A királyság szeptember 3-án letette a fegyvert, amit német megszállás követett. Szeptember 9-én a Harmadik Birodalom egy észak-olaszországi bábállam létrehozása mellett döntött, amelynek élére Mussolinin állították. Így született meg a Salò-i (Szocialista) Köztársaság,² aminek eredményeképp hazánk 1945-ig gyakorlatilag két „Olaszországgal” tartott kapcsolatot, ami gyökeresen megváltoztatta az 1918 és 1943 közötti időszak magyar–olasz kapcsolataiban fellelhető, egységesnek tekinthető irányelveket.

Eddigi kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy az alapvetően egységes elvek ellenére a két világháború közötti időszak magyar–olasz kapcsolatai négy szakaszra oszthatóak, amelyeket az alapján különíthetünk el, hogy a két állam viszonyát hogyan, milyen irányban befolyásolták a rájuk ható – többnyire külső, nemzetközi – tényezők. A szakaszok a következők voltak: 1. 1918–1927 (a puhatolózás évei, a padovai fegyverszünet megkötésétől az olasz–magyar barátsági szerződés aláírásáig), 2. 1927–1934 (a barátság virágkora, a barátsági szerződés megkötésétől a római jegyzőkönyvek aláírásáig), 3. 1934–1938 (a római paktum évei, a magyar–olasz–osztrák blokk fennállásának ideje a római jegyzőkönyvek aláírásától az Anschlussig), 4. 1938–1943 (Németország árnyékában, az Anschlussból az Olasz Királyság kapitulálásáig).³

A következőkben azt mutatom be, hogy milyen tendenciák figyelhetők meg a fenti szakaszok során, s melyek voltak azok a tényezők, amelyek az 1918 és 1943 közötti időszak magyar–olasz kapcsolatainak egészen végigvonultak. Tekintve, hogy az olasz–magyar barátság virágkora az 1927 és 1934 közötti időszak volt, a legtöbb esemény ebben a periódusban történt, aminek eredményeképp ezeket az éveket hosszabban tárgyalom a többi szakasznál. Mivel a terjedelmi korlátoknál fogva lehetetlen vállalkozás lenne mindent aprólékosan kifejteni, jelen tanulmá-

nyommal céloim nem a részletekbe menő feltárás, hanem eddigi kutatási eredményeim összefoglalása.

2. A puhatolózás évei

Az első világháború végét jelentő fegyverszünetek⁴ aláírását követően Magyarország és Olaszország között óvatos puhatolózás indult meg a diplomáciai kapcsolatok felvétele, majd megerősítése érdekében.⁵ Ezzel megkezdődött az időszak magyar–olasz kapcsolatainak *első szakasza*, amely 1927. áprilisáig tartott. E kilenc évet a „puhatolózás” idejének tartom, mivel ezeket az esztendőket alapvetően egyfajta ingadozás jellemezte az egymással való együttműködés, illetve a háborút követően alakuló, majd 1920–1921 során revízió- és Habsburg-restauráció ellenes blokkba (kisantant) tömörülő utódállamokhoz⁶ – Csehszlovákia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (Jugoszlávia) és Románia – történő közeledés között. Bár a párizsi békekonferencia (1919) rendelkezései nyomán kialakult status quo fennmaradásában sem Magyarország, sem Olaszország nem volt érdekelt, a jószomszédi viszony fenntartását ekkor még mindkét állam fontosnak tartotta. Az ingadozás oka éppen ebben rejlett, hogy egyfelől mind a magyar, mind az olasz vezetők felismerték a két ország között fennálló politikai érdekközösséget, másfelől viszont tisztában voltak azzal, hogy esetleges együttműködésüket a szomszédjaik ellenük irányuló politikai lépésként értékelhetik.

Külpolitikáját tekintve, Olaszország elsősorban abban volt érdekelt, hogy befolyása alá vonja a Földközi-tengert. Ennek eléréséhez nemcsak az észak-afrikai gyarmatosításra (Líbia, Eritrea, Etiópia) volt szükség, hanem arra is, hogy Olaszország beltengerévé tegye az Adriát, amely öbölként kapcsolódott a Földközi-tengerhez. Így az olasz külpolitikai célok elérésének első feltétele az adriai rivális, Jugoszlávia kiiktatása volt, amellyel Olaszország nem mellesleg a Balkánon és Közép-Európában is megvethette a lábát.⁷ Ennek megfelelően ez utóbbi két területen az olasz külpolitikát főként a Jugoszláviához való viszony mozgatta. Magyarország ebben a viszonyrendszerben a jugoszláv állam gyengítését volt hivatott elősegíteni,⁸ ami különösen megmutatkozott a horvát és macedón szeparatisták támogatása esetében, amely a magyar–olasz együttműködés egyik fontos pontját jelentette a vizsgált időszakban. Ezen túl Magyarország – Ausztria mellett – támaszpontot jelentett az Adria beltengerré tételét Északról biztosító Közép-Európa-térsgben is.

Magyarország fő külpolitikai célja az első világháború után területi integritásának megőrzése, majd a trianoni békeszerződés aláírását (1920. június 4.) követően annak revíziója lett, amihez a kisantant fellazításán át vezetett az út.⁹ A magyar politikai elit ezt kétféle módon – az utódállamok között legértékesebbnek tartott Jugoszláviához való közeledéssel, illetve az Olaszországgal kialakított szövetség révén – tartotta kivitelezhetőnek.¹⁰

Az 1920-as évek közepén Rómában inkább a jugoszláv orientáció került előtérbe. Ennek legékezebb bizonyítéka az Olaszország és Jugoszlávia között 1924. január 27-én aláírt római egyezmény, amely lehetővé tette az 1920. november 12-én kelt rapallói szerződésnek köszönhetően négy évig fennálló Fiume Szabadállam Olaszországhoz csatolását.¹¹ Bár Magyarország és a délszláv állam között nem jött létre politikai megállapodás, ebben az időszakban a magyar kormány is elsősorban arra törekedett, hogy a jugoszlávokkal építsen ki szorosabb kapcsolatokat, amire az 1924-ben belgrádi magyar követé kinevezett Hory András kapott megbízatást.¹² A jugoszláv–magyar tárgyalások, amelyek ettől kezdve gyakorlatilag 1926 végéig zajlottak, nem vezettek konkrét eredményre.¹³ Csalódott a jugoszláv irányvonalban Mussolini is, miután a délszláv állam nem vállalkozott a Dalmáciában élő olaszoknak különféle kiváltságokat juttató, 1925. július 20-án aláírt Nettuno-konvenciók ratifikálására.¹⁴

Ezt követően – mint a fasizmus egyik hivatásos történésze, Rodolfo Mosca írta – „Magyarország és Olaszország felismerték, hogy történelmi és kulturális értékeik tekintetében egymás egyedüli, méltó társai Közép-Európában, s természetes szövetségesek”.¹⁵ Magyarországon a miniszterelnök, Bethlen István fogalmazott meg hasonlót, aki a „szláv veszély” megelőzése érdekében szorgalmazta a magyar–olasz szövetség megkötését.¹⁶ Olaszországnak főként a már 1918-ban körvonalazódó Badoglio-terv kivitelezéséhez volt szüksége Magyarországra. A terv, amely mellett Mussolini 1926 őszére kötelezte el magát végleg, Jugoszlávia bekerítését, illetve belső ellentéteinek propaganda segítségével történő fokozását, belülről történő felbomlasztását célozta.¹⁷

Ezt követően az olasz politikai vezetés első lépésként kulturális téren közeledett Magyarországhoz, amelynek kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno gróf közismerten szorgalmazta a külföldi magyar intézetek megnyitását a magyarság és más népek közötti tapasztalatcsere, valamint a nemzet kulturális értékeinek a külfölddel történő megismertetése érdekében.¹⁸ Ebben az összefüggésben a kultúrdiplomácia főként mint a politikai kapcsolatfelvétel eszköze jelent meg az olasz politikában, azonban Klebelsberg olaszországi látogatásának kézzelfogható eredménye – a Római Magyar Intézet (ma: Római Magyar Akadémia) és a római magyar tanszék felállításáról való megállapodás 1927. március 16-án – az időszak magyar–olasz kapcsolatainak legjelentősebb hozadéaként tekinthető, miután ezek az intézmények mindmáig¹⁹ a Klebelsberg, illetve az Akadémia első igazgatója, Gerevich Tibor által lefektetett alapok mentén működnek.

A magyar–olasz viszony első szakaszának jelentőségét elsősorban az adja, hogy ekkor alakult ki a két állam külpolitikai koncepciója, amelyek a későbbiekben a konkrét kapcsolódási pontok kiépülésének alapjául szolgáltak.

3. A barátság virágkora

Klebelsberg Kuno látogatása a kapcsolatok *második szakaszának* nyitányaként tekinthető, amely 1927. április 5-től – az olasz–magyar barátsági, békéltető eljárási és döntőbírósi szerződés megkötésétől – 1934. március 17-ig – a szövetséget Ausztriával kibővítő római jegyzőkönyvek aláírásáig – tartott. E hét évben – amely alatt a magyar–olasz kapcsolatok igencsak sokrétűek voltak – véleményem szerint három kisebb „alszakasz” figyelhető meg, amelyet az időszakban kormányt alakító három miniszterelnök nevével – Bethlen István (1921–1931), Károlyi Gyula (1931–1932), Gömbös Gyula (1932–1936) – fémjelezhetünk.

Ami Bethlen István miniszterelnökségének erre az időre eső éveit (1927–1931) illeti, a magyar–olasz kapcsolatok ekkor bontakoztak ki igazán.²⁰ E négy év során alakultak ki a diplomáciai kapcsolatok azon fogódzói, amelyek aztán Mussolini 1943-ban bekövetkező bukásáig a két állam politikai együttműködésének legfontosabb pontjait jelentették. Ezzel egy időben élénk kulturális kapcsolatok bontakoztak ki, amelyek korszakunkban főként az olyan politikai lépéseket szolgálták, mint például a revíziós propaganda, de ugyanakkor az irodalom, vagy a képzőművészet terén önállóan is fejlődésnek indultak. Úgy vélem, hogy – noha a fő cél a politikai együttműködés volt – a kulturális kapcsolatok tudtak máig tartó hatásúvá fejlődni. Mindazonáltal a Horthy-korszakban, illetve az olasz fasizmus idején a közös diplomáciai lépések voltak igazán látványosak, és a diplomáciai viszony tekinthető intenzívnek és jelentősnek. A gazdasági kapcsolatok – melyeket az olasz diplomácia szintén igyekezett eszközként felhasználni céljai eléréséhez – sokkal kevésbé voltak sikeresek, miután egyik állam sem bírt olyan erős gazdasággal, hogy akár külön-külön, akár együttesen felvehették volna a versenyt Németországgal ezen a téren. Így az 1928. július 4-én aláírt olasz–magyar kereskedelmi egyezmény, bár fontos kereskedelmi partnerekké tette a két államot, nem hozott jelentős eredményeket.²¹

Magyarország és Olaszország között a tárgyalások már 1926–1927 fordulóján megkezdődtek, s 1927 januárjában Bethlen István római útjának időpontját is kitűzték, április első napjaira. Ugyancsak januárban az addig a jugoszláv–magyar közeledés előmozdításával megbízott Hory Andrást Rómába helyezték át, ahol 1934-ig teljesített külügyi szolgálatot. Klebelsberg látogatása a kulturális együttműködés megalapozásán túl kétségtelenül Bethlen politikai természetű utazását volt előkészíteni, ily módon a kulturális közeledés a diplomáciai kapcsolatok ugrodéskájaként tekinthető. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint Klebelsberg Kuno nyilatkozata, amelyben a következőképpen fogalmazott római útjának eredményeiről a korszak egyik legnépszerűbb lapja, Az Est tudósítójának, Balla Ignácnak: „*Olaszországban a magyar ügynek igaz barátaira találhattam és a magyar–olasz szellemi együttműködés további nagy akciójában sikerült a legegészségesebb alapokat lefektetnem. Mussolini kormánya részéről a legnagyobb előzékenységet tapasztalhattam minden téren.*”²²

Bethlen régóta beharangozott, majd 1927 áprilisában megvalósult látogatásának hivatalos indoka a fiumei kikötő magyar használatba vételének megtárgyalása volt, amelyet Mussolini még 1926 őszén ajánlotta fel Bethlennek. A nagylelkűnek tűnő javaslat valódi célja Magyarországnak a Badoglio-tervbe történő bevonása volt.²³ Az ajánlatra Horthy Miklós magyar kormányzó 1926. augusztus 29-én, a mohácsi csata 400. évfordulója alkalmából elmondott beszédét követően került sor, amely több hazai kutató véleménye szerint cselekvésre készítette Olaszországot azáltal, hogy az olaszok által nemkívánatosnak tartott magyar–jugoszláv meg egyezést vetítette elő.²⁴ Teljes mértékben egyetértek azzal, hogy a beszéd célja ez volt, azonban úgy vélem, hogy Horthy szavai ezen túlmenően a revíziós politikát is sugallták.²⁵

A Bethlen–Mussolini találkozó a már említett barátsági szerződés aláírásával végződött, amelynek titkos záradéka a mindkét fél érdeklődésére számot tartó politikai kérdések esetében kölcsönös támogatást helyezett kilátásba.²⁶ E mondatot a gyakorlatban úgy kell értelmezni, hogy Olaszország a magyar revíziós törekvések támogatásához, Magyarország pedig az olaszok jugoszláv-ellenes törekvéseinek kivitelezéséhez ígért segítséget. Ez a két elem jelentette ugyanis az 1927 és 1934 közötti magyar–olasz kapcsolatok sarkalatos pontjait.

A jugoszláv-ellenes olasz törekvésekben játszott magyar szerep kiváló példa arra, hogy két állam diplomáciai kapcsolatai nem vizsgálhatóak pusztán bilaterális alapon. Olaszországnak a fentiekben vázolt külpolitikai céljai eléréséhez elengedhetetlen lépést jelentett az Adria és a Balkán irányába történő terjeszkedés legfőbb gátját jelentő Jugoszlávia kiiktatása.²⁷ Az 1920-as évek közepére kiforrottak a magyar politikai elképzelések is, amelyekbe remekül illeszkedtek a délszláv állam gyengítését célzó olasz aspirációk. Utóbbiak kivitelezésére az etnikailag rendkívül sokszínű, ám a szerb Karađorđević-dinasztia által erősen centralizált Jugoszláviától elszakadni kívánó szeparatista csoportok kínálták a legjobb lehetőséget. Noha függetlenségük érdekében szervezkedtek a koszovói albánok és a montenegróiak is, a két legjelentősebb szeparatista csoport a macedónok és a horvátok körében formálódott.

A 19. század végén alapított Belső Macedón Forradalmi Szervezetben (VMRO) mind a magyar, mind az olasz kormány kitűnő eszközt látott Jugoszlávia gyengítéséhez, így 1927 folyamán kiépítették kapcsolataikat a macedón vezetőkkel. A VMRO-val való kapcsolatokat azonban beárnyékolta, hogy a szervezet sorozatosan terrorcselekményeket követett el, s a gyilkosságok nem ritkán a macedón párt különféle frakciói közötti belviszály eredményeképp történtek. Ez pedig egyfelől igencsak kompromittálónak bizonyult a szervezettel kapcsolatban álló külföldi politikusok számára, másfelől csökkentette a VMRO tekintélyét is,²⁸ aminek következményeképp a szervezet egy idő múlva nem tudta betölteni azt a szerepet, amelyet a magyar és az olasz diplomácia a kisantant, illetve Jugoszlávia gyengítésében szánt neki. Sokkal többet lehetett remélni a horvát szeparatistákról, akiknek

szerveződése gyakorlatilag két szálon futott. Az előbb Stjepan Radić, majd 1928. július 20-án bekövetkezett halálát követően Vladimir Maček által vezetett Horvát Parasztpárt egy mérsékelt szeparatista irányvonalat képviselt, amely – noha végcélul Horvátország függetlenségét tűzte ki – végső soron hajlandónak mutatkozott a szerb vezetésű kormánnyal való, kompromisszumos megegyezésre is.²⁹ A radikálisabb szárnyat Ante Pavelić vezette, aki előbb jogpárti képviselő volt, majd – miután I. Sándor jugoszláv király 1929. január 6-án proklamálta országában a diktatúrát – Olaszországba emigrált, ahol Mussolini segítségével megalapította a Horvátország függetlenségét akár fegyverrel is kivívni kész Usztasa Mozgalmat.³⁰ A magyar és az olasz kormányok mind Mačekot, mind Pavelićet készséggel támogatták. Ennek legfőbb „eredménye” az lett, hogy Magyarországot és Olaszországot – amelyek 1932-ben táborokat létesítettek az usztasák számára – az 1934. október 9-én történt marseille-i merénylet előkészítésével vádolták a jugoszlávok és a csehszlovákok, s a botrányt csak azért sikerült viszonylag hamar elcsitítani, mert ez idő tájt Franciaország éppen közeledni kívánt Olaszországhoz, és nem állt érdekében megbüntetni sem az olasz államot, sem annak barátait.³¹

A macedón és a horvát szeparatisták támogatásának vizsgálata³² meglepő eredményhez vezetett, ugyanis annak ellenére, hogy Jugoszlávia felbomlásztásában főként Olaszország volt érdekelt, mindkét szeparatista csoport vezetőivel a magyar politikusok vették fel először a kapcsolatot, s aztán a magyarság közvetítésével bontakozott ki az Olaszországgal való együttműködés. Korszakunkban a jugoszláv-ellenes törekvések nem vezettek kézzelfogható eredményre, azonban a II. világháború alatt, 1941-ben létrejött a Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH), amelynek élére az olaszok hathatós támogatásával Ante Pavelić került. Az olasz és német megszállási övezetekre osztott bábállam a háború végéig, 1945-ig állt fenn.

A jugoszláv-ellenes törekvések támogatásáért cserébe a magyar kormány a revíziós célok támogatását³³ várta Olaszországtól. 1926–1927 fordulójára az antant megszüntette Magyarország katonai és pénzügyi ellenőrzés alatt tartását, amit a magyar kormány hatalmas diplomáciai sikerként könyvelhetett el.³⁴ Ezt követően megkezdődhetett az úgynevezett „aktív” külpolitika, amely nyíltan hirdette, hogy a magyar kormány elsődleges célja a trianoni békeszerződés revíziója volt.³⁵ Bár a magyar politikai elit túlnyomó többsége békés, tárgyalásos úton megvalósuló békerevizíót kívánt, a vezetésnek fel kellett készülnie egy esetleges támadásra az utódállamok részéről, amelyektől a revízió esetén területeket csatolnának el. Ehhez pedig a békefeltételek által 35 ezer főben maximalizált létszámú, csekély felszereléssel bíró hadsereg nem volt elegendő, így a revízió előkészítésének első lépése Magyarország felfegyverzése volt. Arról, hogy Olaszország ebben Magyarország segítségére lesz, Bethlen és Mussolini már a barátsági szerződés aláírásakor megállapodtak,³⁶ s 1928 januárjában Szentgotthárdnál lebukott az egyik, gépalkatrésznek álcázott fegyverszállítmány. Az eset hatalmas botránná dagadt a kisan-

tant-államoknak – elsősorban Eduard Beneš Csehszlovákiájának – köszönhetően, ám az olasz vezetés kijelentette, hogy továbbra is támogatni fogja Magyarországot az ehhez hasonló akciókban.³⁷

Bár a szakirodalom inkább az angolok propagandatevékenységét emeli ki a revízió kapcsán, az olasz források és a korabeli visszaemlékezések más megvilágításba helyezik a kampány hátterét. Nem sokkal az olasz–magyar barátsági szerződés aláírását követően, 1927. június 21-én egy nagy-britanniai sajtómágnásnak, Lord Harold Sidney Harmsworth Rothermere-nek köszönhetően, „Magyarország helye a nap alatt” címmel olyan cikk látott napvilágot a brit *Daily Mail* című napilapban, amely nyíltan bírálta a trianoni békeszerződésben foglaltakat.³⁸ Úgy vélem, hogy a cikk megjelenésének időpontja – az olasz – magyar barátsági szerződés aláírása után néhány hónappal – is feltételezi, hogy Benito Mussolini szerepet játszhatott a kampány elindításában. Ezt tanúsítja Rothermere visszaemlékezése is.³⁹ Mussolini maga is több beszédben kitért a Trianonban aláírtak revideálásának szükségességére, aminek köszönhetően rendkívüli népszerűsége tett szert Magyarországon. Hiba lenne azonban naiv, fennkölt következtetéseket levonni Mussolini beszédeiből. Mint később kifejtésre kerül, maguk a beszédek is, és más források is tanúsítják, hogy Mussolini a magyar revízió melletti propaganda során a „sacro egoismo”, azaz „szent önzés” jegyében elsősorban az olasz diplomáciai érdekeket tartotta szem előtt, azaz Trianon revízióját az olasz külpolitikai aspirációk szolgálatába lehetett állítani.⁴⁰ Ezzel magyarázható, hogy Olaszország hangsúlyosan támogatta Magyarország igényét a Délvidéket illetően, ugyanis ha e régió visszakerült volna Magyarországhoz, az Jugoszlávia felbomlását, gyengülését segítette volna elő.

Az olasz vezetés korántsem volt ennyire lelkes, amikor Magyarország Erdély visszaszerzéséről tett említést, azaz Romániával szemben támasztott követeléseket. Románia esete a Bethlen-kormány idején a magyar–olasz kapcsolatok egy gyenge pontját jelentette, ugyanis a Bánát területének hovatartozása végett fennálló jugoszláv–román ellentétek végett Románia is a jugoszláv-ellenes olasz törekvések egyik lehetséges támogatójaként szerepelt az olaszok elképzelésében. Ennek eredménye volt az 1926. szeptember 16-án aláírt olasz–román barátsági szerződés, amelyet a felek négy évre kötöttek.⁴¹ A revíziós propaganda feltűnő olasz támogatása végett 1930-ra a két állam viszonya megromlott, s a szerződés nem került meghosszabbításra.

1927-ben azonban még más volt a helyzet, és Mussolini két szövetségese, Magyarország és Románia közelítésén fáradozott. Ennek alapját Harrer Ferenc bécsi magyar követ 1919-ben vázolt tervezete adta, amely olasz bábáskodás alatt megvalósuló román–magyar unió megvalósítását szorgalmazta. A tervvel egyetértett Bethlen is, aki feltételként Erdély kérdésének rendezését szabta,⁴² ugyanis úgy vélte, hogy a románokkal való szövetség megállíthatja a közös ellenfélként számon tartott Szovjetunió terjeszkedését.⁴³ A terv kivitelezésének legfőbb akadályát az

erdélyi magyar optánsok ügye jelentette, amelyet Olaszország – miután mind a román, mind a magyar kormány hozzá fordult támogatásért – mindkét szövetségeseinek kedvezve igyekezett megoldani. Az 1929-ben zajló San Remo-i tárgyalások alkalmával Olaszország közvetíteni igyekezett a két fél között, majd 1930-ban Hágában, a jóvátételi konferencián javaslatot tett az úgynevezett Agráralap létrehozására (1930. április 28.), s a nagyhatalmak lemondtak az eddig még nem kifizetett magyar jóvátétel összegéről oly módon, hogy azt a magyar kormány az optánsok kártérítésére fordíthatta.⁴⁴ Az erdélyi magyar optánsokat végeredményben – az olasz Iginio Brocchi gazdasági szakember javaslata nyomán – Magyarországnak kellett kártalanítania oly módon, hogy a Románia részére fizetendő jóvátételt a román kormánynak a kártérítésre kellett fordítania.⁴⁵ Ez az eset jól érzékelteti Olaszország némelykor kétkulacsos politikáját, s azt, hogy lépéseit úgy igyekezett alakítani, hogy azok minden esetben az olasz politikai céloknak kedvezzenek.

Románia esete érzékelteti azt is, hogy a magyar–olasz szövetség önmagában egyik állam céljainak eléréséhez sem volt elegendő, s bilaterális kapcsolataikat időről időre megpróbálták más országok blokkba vonásával kiegészíteni. Az olasz politikai elit számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Olaszországnak Magyarország mellett Ausztriára is támaszkodnia kell a Közép-Európát illető célkitűzéseinek sikerre viteléhez. Ennek megfelelően Olaszország szorgalmazta a hármas – elsősorban gazdasági – blokk megteremtését Ausztria bevonásával, ami a római jegyzőkönyvekkel részben sikerült is.⁴⁶ Ennek első lépése a jobboldali Heimwehr-mozgalom támogatása volt, amelynek hatalomra segítségével mind Bethlen István magyar miniszterelnök, mind Mussolini a céljaiknak megfelelő, ideológiailag hasonló berendezkedés létrejöttét remélte Ausztriában.⁴⁷

Magyarország elsősorban Németország bevonásában volt érdekelt, amelynek szintén érdekében állt a versailles-i békerendszer felülvizsgálata. Bethlen elgondolása szerint a német–magyar–olasz blokk azt eredményezte volna, hogy Németország és Olaszország ellensúlyozták volna egymás hegemon törekvéseit, miközben együttes erővel elősegítették volna a trianoni békeszerződésben foglaltak revízióját, biztosítva Magyarország felemelkedését és azt, hogy a magyarság ismét a nagyhatalmak között kapjon helyet Közép-Európában.⁴⁸ E terv kivitelezéséhez a német–olasz közeledés előmozdítására volt szükség, amelyre különösen Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt történtek törekvések. Ez nehéznek bizonyult, miután Olaszország viszonylag korán felismerte a Harmadik Birodalom hegemon törekvéseit, amelyek saját külpolitikai céljait veszélyeztették.

1929-ben kirobbant a gazdasági világválság, amely Európában 1930–1931-re érezte igazán a hatását. A Bethlen-kormány nem tudta megfelelően kezelni a gazdasági nehézségeket, ezért 1931 augusztusában Károlyi Gyula váltotta őt a miniszterelnöki poszton. Károlyi miniszterelnöksége alatt a magyar politikai közép-pontjában a gazdasági helyzet rendezése állt, melynek érdekében a vezetés készen állt arra is, hogy kompromisszumokat kössön akár Franciaországgal, akár a kisan-

tant-államokkal. Ennek érdekében a diplomáciában háttérbe szorultak a revíziós célok. Olaszország is elsősorban az európai gazdasági együttműködés kiépítését célozta, természetesen olyan módon, hogy abból ő maga profitáljon, gazdasági befolyáshoz jutva Közép-Európa térségében. Iginio Brocchi egy olasz–osztrák–magyar vámuniós tervet szövögetett, amelyet 1929 szeptemberében vázolt fel az érintett államoknak. Ezekben a hónapokban több olyan tervezet született – Beneš-terv, Tardieu-terv⁴⁹ –, amelyek a közép-európai államok gazdasági kooperációjába vonását tűzték ki célul. Magyarország az elképzelések mindegyikét mérlegelni igyekezett, ami a magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok átmeneti elhidegülését eredményezte a Károlyi-kormány idején.

A gazdasági együttműködések sorában felmerült a német–osztrák vámunió lehetősége is, amelyet az európai államok félelemmel teli ellenzéssel fogadtak, mivel az Anschluss előszobájaként értékelték azt.⁵⁰ Ez a helyzet kedvezett a Brocchi-tervnek, amelyet Olaszország azért szorgalmazott, mert a terv megvalósulása lehetővé tette volna számára a vágyott gazdasági térnyerést a Duna-medencében. Az elképzelés eredetileg egy olasz protektorátus alatti osztrák–magyar megegyezést célt. Az így létrejött olasz–osztrák–magyar preferenciális kereskedelmi zónát Brocchi kibővítette volna Jugoszláviával.⁵¹ Tekintve, hogy Brocchi ötletének megvalósulása esetén Ausztria nem Németországgal lépett volna gazdasági szövetségre, Franciaország és Anglia nem ellenezte az elképzelést. Noha a vámunió Ausztria ellenállása miatt nem jött létre, Magyarország és Olaszország a Brocchi-terv preferenciái szellemében hosszabbította meg az 1928-as kereskedelmi egyezményt. Az így, 1931. július 21-én aláírt szerződés „semmeringi megállapodások” néven ismert.⁵²

1932 októberében Magyarországnak Gömbös Gyula személyében ismét új miniszterelnöke lett, akinek fő célja az volt, hogy a már ismertetett, Bethlen által megfogalmazott elgondolás nyomán a magyar–olasz szövetséget Németországgal egészítse ki. Gömbös első külföldi útja – 1932. november 10-én – Rómába vezetett, ahol megállapodott Mussolinival a Bethlen-kormány idején lefektetett diplomáciai kapcsolatok megerősítéséről. Ezzel kezdetét vette az 1927 és 1934 közötti magyar–olasz kapcsolatok harmadik „alszakasza”, amelyben ismét a revíziós elképzelések olasz támogatása, valamint a horvát szeparatisták nagyfokú segítése jelentette a legfontosabb pontokat.

1933 januárjában újabb Magyarországnak szánt fegyverszállítmány bukott le, ezúttal Hirtenbergnél, amelyből csak azért nem kerekedett a pár évvel azelőttihez fogható botrány, mert a franciák ez idő tájt az olaszokhoz való közeledésre törekedtek.⁵³ Szintén ebben a hónapban történt egy olyan fordulat, amely a későbbiekben jelentősen befolyásolta a magyar–olasz viszony alakulását, ez pedig Adolf Hitler német kancellárrá történő kinevezése volt. A nagyhatalmak számára hamar egyértelművé vált, hogy az új német vezetés expansionista politikát tűzött napirendre, amelyet a többi állam háttérbe szorításával kívánt megvalósítani. Hogy

ennek elejét vegye, Mussolini 1933. március 8-án négyhatalmi paktumot javasolt Olaszország, Franciaország, Nagy-Britannia és Németország között. A tervezet szerint a négy állam együttesen határozná meg a követendő politikai irányvonalat, s nem zárkózna el a versailles-i békerendszer revideálásától.⁵⁴ A tervezet ennek fényében vérmes reményeket keltett Magyarországon, ám a franciák ellenállása végett a revízió nem kerülhetett bele a paktum végleges szövegébe. Mivel az elsődleges szempontot a németek visszaszorítása jelentette, Mussolini beleegyezett a módosításba,⁵⁵ így a szerződést 1933. június 7-én a francia változat elfogadását követően írták alá.⁵⁶ Különösen az olasz dokumentumokból világlik ki az a csatlódottság, amelyet a paktum ilyen formában történő aláírása keltett Magyarországon, azonban a magyar kormány a körülményeket tette felelőssé az ügy miatt. Ennek köszönhetően a paktum kudarca nem érintette negatívan a magyar–olasz kapcsolatokat.

A Gömbös-kormány idején sikerült nyélbe ütni az olasz–osztrák–magyar gazdasági együttműködést is, amelynek részleteit a felek a római jegyzőkönyvekben fektették le., amelyek 1934. március 17-én történő aláírása fordulatot jelentett a magyar–olasz kapcsolatok történetében, mivel ettől kezdve hármaskörrel beszélhetünk.

4. A római paktum éve

A római jegyzőkönyvek aláírásával kezdetét vette a két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatok általam kijelölt *harmadik szakasza*, amely az olasz–osztrák–magyar blokk fennállásának jegyében telt. Ugyanakkor ebben az időszakban visszafordíthatatlanul és megállíthatatlanul erősödött a német térnyerés, amely mind az olasz, mind a magyar politika alakulására hatással volt.

Olaszország ekkor kezdte meg expanzionista politikáját az 1935-ben kirobbant abesszin krízissel, melynek eredményeképp 1936-ban gyarmatként megszerezte Etiópiát. E lépés negatív hozadékaként Franciaország és Nagy-Britannia agresszornak minősítették Olaszországot, amelynek ezt követően a nagyhatalmak közül nem maradt más lehetséges szövetségese, mint Németország.⁵⁷ Ennek eredményeképp sor került egy titkos szerződés aláírására Németország és Olaszország között (1936. október 25.), amely a Berlin-Róma tengely létrejöttét eredményezte. Úgy tűnt, hogy ezzel valóra válnak Gömbös Gyula álmái, aki egyébként a *Magyarság* című jobboldali ellenzéki napilap hasábjain már 1927-ben használta a „Berlin és Róma tengelye” kifejezést.⁵⁸

Magyarország és Olaszország evidensnek tartotta, hogy Németország támogatni fogja a magyar revíziós törekvéseket, ezért Mussolini az 1936. november 1-jén elmondott milánói beszédében kifejtette, hogy az első világháborút követően Magyarországot érte a legnagyobb igazságtalanság, mivel magyarok milliói élnek az aktuális országhatárokon kívül. Mint az olasz vezető kifejtette, Olaszország a

legteljesebb barátsággal viseltetik Magyarország iránt, és talán a közeljövőben alkalom nyílik arra, hogy ezt a baráti érzést az olaszok tetteiben is kinyilvánítsák.⁵⁹ A náci birodalom egyik fő ideológusának tartott Rosenberg azonban kijelentette, hogy Németország nem hajlandó nagyszabású revizionista törekvések támogatására, azonban a németek csakhamar felismerték, hogy Magyarország revíziós céljait a németek szolgálatába lehet állítani.

Gömbös 1936-ban bekövetkezett halála után Magyarország miniszterelnöke Darányi Kálmán lett, aki törekedett arra, hogy Magyarország mérsékelje a német orientációt, és ismét fokozottabban támaszkodjon Olaszországra. Ezen túl nem zárkózott el a kisantant-államokhoz való közeledéstől sem, így azok külön-külön felkereste Kánya Kálmánt, kijelentve, hogy megneemtámadási egyezmény aláírása fejében hajlandók lennének elismerni Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. Csehszlovákia és Románia esetében Kánya visszautasította az ajánlatot, de – mivel a jugoszlávokkal időközben az olaszok is megegyezésre törekedtek – Jugoszláviának kifejezte tárgyalási készségét. Az olasz–jugoszláv egyezményt azonban 1937. március 25-én aláírták, amit a kisantant másik két állama nyugtalansággal fogadott, mire a jugoszlávok inkább visszaléptek a magyarokkal való tárgyalástól. Így a kisantanttal való megegyezés végül is megghiúsult.

Ekkorra azonban a német térnyerés – s ezzel együtt Olaszország kiszorulása Közép-Európából – azonban egyre nyilvánvalóbbá vált. 1938 márciusában sor került az Anschlussra is, ami az olasz–osztrák–magyar blokk végét jelentette, s a két államot határossá tette Németországgal.

5. Magyar–olasz kapcsolatok Németország árnyékában

Az Anschlussal kezdetét vette Magyarország és Olaszország 1918 és 1943 közötti kapcsolatainak *negyedik szakasza*, amelyet az 1927-ben megkezdett politikai együttműködés – a magyar revízió és a jugoszláviai szeparatisták támogatása – látszólagos sikerre vitele jellemzett. A látszólagosság oka az volt, hogy mivel Adolf Hitler kancellár (1933–1945) az 1930-as évek közepére-végére már vitathatatlanul nagyobb beleszólással bírt az európai ügyekbe, mint Mussolini, a magyar és az olasz államok számára rendkívül kockázatos lett volna bárminemű olyan akció, amely kiválthatta volna esetleg a Harmadik Birodalom nemtetszését, ami azt eredményezte, hogy „szereplőink” a külpolitikai lépéseiket előzetesen egyeztették a berlini vezetéssel. Így ebben az időszakban már nem beszélhetünk kétoldalú magyar–olasz kapcsolatokról és azok sikeréről, miután a magyar revíziós célokat részben megvalósító bécsi döntések, és a Jugoszlávia elleni akciók – Délvidék lerohanása, és a Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) kiáltása – nem valósulhattak volna meg Németország hozzájárulása nélkül.

Az Anschlusst követően Hitler következő célpontja a Szudéta-vidék, Csehszlovákia németakta része lett. A német kancellár Magyarország részvétele ese-

tén kilátásba helyezte Szlovákia és Kárpátalja visszaadását a magyaroknak, akik rendkívül csábítónak ítélték meg ezt az ajánlatot, és az akció katonai előkészítése érdekében meghírdették a hadsereg és a katonai infrastruktúra fejlesztésére egy-milliárd pengőt fordító győri programot.⁶⁰ Az 1938. szeptember 29-én aláírt müncheni egyezményen a nagyhatalmak lehetővé tették Németország számára a Szudéta-vidék bekebelezését, amivel megkezdődött Csehszlovákia felbomlasztása. Az előzetes megállapodás értelmében a magyar kormány előkészületet tett Szlovákia és Kárpátalja megszerzésére. A magyarok először a csehszlovákokkal való tárgyalás útján próbálkoztak, ám ezek nem vezettek eredményre, így hamarosan megszakadtak, ezért Magyarország a tengelyhatalmakhoz fordult. Október 27-én Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter Rómába utazott, hogy Galeazzo Ciano olasz külügyminiszterrel megbeszélje a magyarok és csehszlovákok közötti döntőbíráskodás részleteit.⁶¹ Az ennek eredményeképp, 1938. november 2-án aláírt első bécsi döntés Magyarországnak ítélte Kassa, Munkács és Ungvár városokat, Csehszlovákiának hagyta viszont Pozsonyt és Nyitrát. Dél-Szlovákia java része így is visszakerült az anyaországhoz, és a magyar lakosok többsége is.⁶² Az, hogy az első bécsi döntés Magyarországnak ítélte Munkács és Ungvár városokat, Olaszország közbenjárásának köszönhető, ugyanis a városokat Németország azt követően ítélte a magyaroknak, hogy Mussolini és veje, Ciano felelősséget vállaltak Hermann Göring és Ribbentrop előtt, hogy a magyarok Ruzsinszko – a korabeli dokumentumok ezen a néven említik Kárpátalját – többi részét nem fogják követelni, ha megkapják a fontos stratégiai pontokat jelentő városokat.⁶³

A magyar kormány azonban ennek ellenére is előhozakodott Kárpátalja visszacsatolásának tervével,⁶⁴ amit Olaszország – Németország kezdeti ellenkezését látva – ekkor még nem támogatta.⁶⁵ Amikor azonban Hitler 1939. március közepén engedélyt adott a magyar kormánynak a terület visszacsatolására, Mussolini és Ciano örömet fejezték ki a magyar siker miatt.⁶⁶ 1939 tavaszán Olaszország megszállta Albániát, amelyet a magyar vezetés ugyanilyen örömmel nyugtázott, s mikor az olasz kormány már berendezkedett a balkáni országban, Villani kifejtette, hogy a megszállás egyértelműen az albán nép érdekeit szolgálja.⁶⁷

Teleki Pál miniszterelnök (1939–1941) célul tűzte ki Erdély viszszerzését is. Mussolini türelemre intette magyar kollégáját, és azt javasolta, hogy Magyarország és Románia próbálják meg tárgyalásos úton rendezni a köztük felmerülő határvitákat. A megbeszélések el is kezdődtek, ám mivel nem haladtak megfelelő ütemben és nem kecsegtettek eredménnyel, a magyarok olasz–német döntőbíráskodásért folyamodtak.⁶⁸ Ciano és Ribbentrop ismét vállalták ezt a szerepet, és 1940. augusztus 30-án sor került a második bécsi döntés aláírására, amellyel Észak-Erdély ismét Magyarországhoz került.

Időközben, 1939. szeptember 1-jén, Lengyelország németek általi lerohanásával kirobbant a II. világháború. Kezdetben Magyarország és Olaszország egyaránt a semlegesség mellett foglalt állást, ám a közismert történelmi tények – Német-

ország hegemon törekvései, befolyása – miatt ez hosszú távon nem volt lehetséges. A háborúhoz Olaszország az Egyiptom elleni hadüzenettel (1940. június), Magyarország pedig a Jugoszlávia lerohanásában való részvétellel (1941. április 10.) csatlakozott. Ennek eredményeképp 1941-ben Magyarország visszakapta a Délvidéket, Olaszország pedig részt vehetett a nevében Független Horvát Állam létrehozásában, amelynek élére az egykor hathatós magyar–olasz támogatást élvező Ante Pavelić került, aki ekkor már sokkal inkább Hitler befolyása alatt állt, mintsem Mussolini követője lett volna.⁶⁹

1943. július 24-én Mussolinit megbuktatták, s helyébe az egykori jugoszláv-ellenes elképzelés kidolgozója, Pietro Badoglio lépett, aki helyreállította a királyság funkcióit Olaszországban, majd 1943 szeptemberében az Olasz Királyság letette a fegyvert, a Mussolini vezetése alatt, német bábállamként megalakult Salò-i Köztársaság pedig Németország oldalán harcolt tovább.⁷⁰ Ezzel a két világháború közötti magyar–olasz kapcsolatok új alapokra helyeződtek, miután hazánk ettől kezdve mindkét olasz kormánnyal kapcsolatokat ápol.

6. Konklúziók

Összegzésképp elmondható, hogy a Horthy-korszak Magyarországnak egyik legfontosabb politikai partnere Olaszország volt. Noha a kezdeti bizonytalan helyzetben, az 1920-as évek elején a két állam még a szomszédaival is igyekezett jó viszonyt ápolni, ami ingadozást eredményezett az egymással való szövetkezés és a jugoszláv orientáció között, 1927. április 5-én létrejött az olasz–magyar barátsági szerződés, ami virágzó együttműködést teremtett diplomáciai, kulturális és gazdasági téren egyaránt. Utóbbi – a gazdaság – nem tekinthető igazán sikeresnek, s ezen a téren csak az 1934-ben aláírt római jegyzőkönyvek nyomán létrejött olasz–osztrák–magyar blokk kecsegtetett kedvező eredményekkel. A diplomáciai együttműködés elsősorban a magyar revíziós törekvések célba érését, és a Jugoszlávia felbomlasztására, gyengítésére irányuló olasz akciókat szolgálta, miután a két állam kölcsönösen segítette egymást ezek kivitelezésében.

Mint láthattuk, mindkét területen csak részleges siker született – Magyarország csak az elcsatolt területei egy részét tudta visszaszerezni, Jugoszlávia pedig felbomlott ugyan, de ez nem hozta magával a vágyott olasz terjeszkedést –, ugyanis Adolf Hitler német kancellárrá történő kinevezése után Németország fokozatosan kiszorította Olaszországot Közép-Európa térségéből. A kulturális kapcsolatok viszont sikeresnek tekinthetők, miután az időszakban alapított Római Magyar Intézet – ma Római Magyar Akadémia – mindmáig a Klebelsberg Kuno által lefektetett elvek mentén működik, lehetőséget teremtve a két ország kapcsolatainak ápolására.

JEGYZETEK

1. Dino Grandi (1895–1988) olasz politikus, diplomata. A fasiszta párt hatalomra jutása után előbb (1925-től) külügyi államtitkár, majd 1929–1932-ig külügyminiszter. Ezt követően (1939-ig) londoni olasz követ, majd 1939–1943-ig igazságügyi miniszter volt. A német megszállást követően emigrált.
2. Részletesen, magyarul lásd: Ormos Mária (1987): Mussolini. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 389–405. old.
3. Az általam alkalmazott szakaszok elnevezései is tőlem származnak.
4. Osztrák–Magyar Monarchiával: Padova, 1918. november 3.; Németországgal: Compiegne, 1918. november 11. (Magyarországgal aláírásra került a belgrádi katonai konvenció is 1918. november 13-án.)
5. A padovai fegyverszünetről a Tanácsköztársaság végéig (1918. november 3–1919. augusztus 1.) közötti magyar–olasz kapcsolatokat MA szakdolgozatomban vizsgáltam részletesen, amelynek tanulmány változata publikálásra került: Hamerli Petra (2014): Magyar–olasz kapcsolatok a padovai fegyverszünetről a Tanácsköztársaság végéig. In: Zachar Péter Krisztián (szerk.): Diplomácia, emancipáció és egyházpolitika. Modern Minerva Könyvek 7. Heraldika. Budapest. 154–214. old.
6. Ádám Magda (1981): A Kisantant. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 5. old.
7. Carocci, Giampiero (1969): La politica estera dell'Italia fascista. Editore Laterza. Bari. 13–14. old.
8. Bucarelli, Massimo (2006): Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939. B. A. Graphis Editore. Bari. 42. old.
9. Erről lásd Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 128–130. old.
10. Hornyák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 228. old.
11. Candeloro, Giorgio (1992): Storia dell'Italia moderna. Volume nono. Il fascismo e le sue guerre. Casa Editrice Feltrinelli. Milano. 166. old.
12. Hory András (1987): Bukaresttől Varsóig. Gondolat Kiadó. Budapest. 149. old.
13. Erről lásd Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 40–53. old.
14. Candeloro, Giorgio (1992): Storia dell'Italia moderna. Volume nono. Il fascismo e le sue guerre. Casa Editrice Feltrinelli. Milano. 166. old.
15. Mosca, Rodolfo (1928): L'Ungheria contemporanea. Zanichelli Editore. Bologna. 173. old.
16. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 140. old.
17. Bucarelli, Massimo (2006): Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939. B. A. Graphis Editore. Bari. 11. old.

18. ASMAE. AA.PP. 1919–1930. Ungheria. Busta 1755. Rapporti politici. Copia di telegramma N. 3081/699. Fedele Mussolininak, 1927. január 26.
19. Az 1950-es években a Collegium Hungaricum tevékenysége szünetelt.
20. Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924-1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 69-73. old.
21. MNL OL/K 70/334. csomó/1928-II-1-Olaszország. Kereskedelmi szerződés Magyarország és Olaszország között.
22. Az Est. 1927. április 3. 2. „Beszélgetés Milánóban gróf Klebelsberg Kunoval”
23. Hornyák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum Könyvkiadó. Újvidék. 227. old.
24. Hornyák Árpád (2004): A mohácsi beszéd. In. III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs. 272–276. old. és Vizi László Tamás (2013): „Hiszem és remélem, hogy...hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés”. Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció alternatívája a magyar külpolitikában. Közép-Európai Közlemények: Történeteszek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2013/4. 7–38. old.
25. Az erre vonatkozó passzus így hangzik: „Hosszú, nehéz idők múltak el, amíg újra megindult a vérkeringés az ország megcsönkített, elernyedtestében, és újra életre kelt a nemzet. Okulva a múltakon, a késő utódok mégis csak megérték azt, hogy még ily nagy bukás után is feltámadás követte a vigasztalan reménytelenséget.” Pesti Napló, 1926. augusztus 31. 11. old. „A kormányzó beszéde.”
26. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL). Külpolitikai Osztály Reservált Iratai (K 64). 24. csomó. 23. tétel. 1927. 73. res. pol. 1927. Feljegyzés Barcza és Durini beszélgetéséről, 1927. február 19.
27. Részletesen lásd: Bucarelli, Massimo (2006): Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939. B. A. Graphis Editore. Bari. 103–115. old.
28. MNL OL. K 64. 29. csomó. 16. a tétel. 83. pol./1928. Kiss Walkónak, 1928. július 20.
29. ASMAE. AA.PP. 1919–1930. Jugoslavia. Busta 1341. Fasc. Rapporti politici. Telegramma n. 6195. 1928. október 17.
30. Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Kiadó. Budapest. 494. old.
31. Részletesen lásd: Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
32. Lásd két korábbi tanulmányomat. VMRO támogatása: Hamerli Petra (2015): A Belső Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO), Magyarország és Olaszország a két világháború között. Közép-Európai Közlemények, 2015/4. szám. 140–153. old.; Horvát szeparatisták támogatása: Hamerli Petra (2015): The Hungarian-Italian Support of the Croatian Separatism between 1928 and 1934. West Bohemian Historical Review, 2015/ 1. szám. 51–70. old.
33. Lásd részletesen: Hamerli Petra (2014): Olaszország és Trianon. In. Székely Tünde (szerk.): Innováció és kreativitás a tudományban konferenciakötet. Romániai Ma-

- gyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók Szövetsége (RODOSZ). Kolozsvár. 101–125. old.; és Hamerli Petra (2015): Olasz propaganda a magyar revízió érdekében, 1927–1936. In: Tavasz Szél – Spring Wind 2015. Esterházy Károly Főiskola. Eger. 491–506. old.
34. Vagnini, Alessandro (2015): *Ungheria: la costruzione dell'Europa di Versailles*. Carocci Editore. Roma. 192. old.
 35. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. szám. 133. old.
 36. Nemes Dezső (1964): *A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 83. old.
 37. Documenti Diplomatici Italiani (DDI). Settima serie, vol. 6. 6. irat. Mussolini Durini di Monzának (budapesti olasz követ), 1928. jan. 6.
(Részletes tanulmányom erről: Hamerli Petra: Kísérlet Magyarország újrafelfegyverzésére: a szentgotthárdi fegyverbotrány. In: Döbör András, Zeman Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig: Válogatás a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola által* 2014. április 25-én, Szegeden szervezett tudományos konferencia előadásából. Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására, 2014. 85–94. old.)
 38. Zeidler Miklós (2009): *A revíziós gondolat*. Kalligram Kiadó. Pozsony. 57. old.
 39. Rothermere, Harold Sidney Harmsworth (1939): *My Campaign for Hungary*. Eyre and Spottiswoode, London. 35. old.
 40. Mussolini, Benito (2000): *A fasizmus doktrínája*. Gede Bt, Budapest. 23. old.
 41. Caroli, Giuliano (2009): *La Romania nella politica estera italiana, 1919–1965: luci e ombre di un'amicizia storica*. Nagard Editore. Milano. 99. old.
 42. Romsics Ignác (2005): *Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938*. In: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris 2005. 135. old. és 170–171. old.
 43. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. szám. 140–143. old.
 44. Aradi Gábor (2002): *A san remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete*. Innen: <http://www.natarch.hu/szemle/20023/aradi.htm>. Utolsó letöltés: 2016. október 21.
 45. ASMAE. AA.PP. 1919–1930. *Ungheria*. Busta 1766. Fasc. Rapporti politici. Telegamma. n. 4264.
 46. MNL OL/K 70/334. csomó. Magyar–olasz. 1934. 86. Római jegyzőkönyvek.
 47. Kerekes Lajos (1973): *Az első osztrák köztársaság alkonya: Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr*. Akadémiai Kiadó. Budapest., Murber Ibolya: *A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929*. *Külügyi Szemle*, 2010/2. szám. 129–172. old.
 48. Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. szám. 140–143. old.

49. Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi-és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 9–21. old.
50. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 65. old.
51. NICOLosi 2005. 287.
52. MNL OL/K 70/334. csomó/1932-II-1-Olaszország. Accord sur l’exportation, Semmering.
53. PRITZ 1982. 93–94.
54. ASMAE. AA. PP. 1931–1945. Germania. Busta 16. Patto a Quattro. Szám nélkül. Io testo del Patto politico di intesa e di collaborazione fra le quattro potenze occidentali, 1933. március 18.
55. Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 190–210. old.
56. Pritz Pál (1982): Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején: 1932–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 115. old.
57. Réti György (1998): Budapest–Róma Berlin árnyékában. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 77–83. old.
58. Magyarország, 1927. január 1. 3. „Politikusok nyilatkoznak az országgyűlés feladatairól és a külpolitika problémáiról.”
59. DDI. Serie 8, vol. 5. 342. irat. Colonna (budapesti olasz követ) Cianónak, 1936. november 3.
60. Ádám Magda (1968): Magyarország és a Kisantant a harmincas években. Akadémiai Kiadó. Budapest. 171–190. old.
61. A müncheni egyezménytől a bécsi döntésig tartó események részletes tárgyalását lásd: Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek I. A Felvidék és Kárpátalja visszatérése 1937–1939. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 124–160. old.
62. Réti György (1998): Budapest–Róma Berlin árnyékában. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 145. old.
63. MNL OL K 64/83. csomó/33.a tétel. 1938. 1403/res. pol. Villani (budapesti olasz követ) Apornak (a külügyminiszter állandó helyettese) és Kuhlnek (követségi tanácsos), 1938. nov. 18.
64. A Kárpátalja visszacsatolásáról alkotott olasz álláspontról lásd korábbi tanulmányom: Hamerli Petra (2014): Olaszország viszonya a magyar revízióhoz, különös tekintettel Kárpátalja visszacsatolására. Scientia Denique, 2014/1. szám. 40–50. old.
65. MNL OL K 64/83. csomó/33.a tétel. 1938. 1340/res. pol. 6871. Villani Apornak és Kuhlnek, 1938. nov. 11.
66. MNL OL K 63/71. csomó/7. tétel/7/7. XXIV. 51 pol-1939. Villani Csákynek, 1939. márc. 20.
67. MNL OL. K 63. 2. csomó. 1939 – 1. tétel. 163/pol. 1939. Villani Csákynek, 1939. augusztus 3.

68. DDI. Nona serie, vol. 5. 473. irat. Ghigi (bukaresti követ) Cianónak, 1940. augusztus 23.
69. Az Usztasa államról magyarul lásd: Sokcsévits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Kiadó. Budapest. 520–529. old.
70. Ormos Mária (1987): Mussolini. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 389–405. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), Affari Politici 1919–1930 és Affari Politici 1931–1945.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). Politikai Osztály Iratai (K 63) és Politikai Osztály Reservált Iratai (K 64).

Forráskiadványok

Mosca, Rodolfo a cura di (1953): I Documenti Diplomatici Italiani. Settima serie, Volume 6. Libreria dello Stato. Roma.

Mosca, Rodolfo a cura di (1953): I Documenti Diplomatici Italiani. Ottava serie, Volume 5. Libreria dello Stato. Roma.

Mosca, Rodolfo a cura di (1953): I Documenti Diplomatici Italiani. Nona serie, Volume 5. Libreria dello Stato. Roma.

Mussolini, Benito (2000): A fasizmus doktrínája. Gede Bt, Budapest.

Egykorú forrás

Mosca, Rodolfo (1928): L'Ungheria contemporanea. Zanichelli Editore. Bologna.

Rothermere, Harold Sidney Harmsworth (1939): My Campaign for Hungary. Eyre and Spottiswoode, London.

Sajtó

Az Est (1927. április 3.), Magyarság (1927. január 1.), Pesti Napló (1926. augusztus 31.)

Emlékirat

Hory András (1987): Bukaresttől Varsóig. Gondolat Kiadó. Budapest.

Tanulmányok

Aradi Gábor (2002): A san remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete. Innen: <http://www.natarch.hu/szemle/20023/aradi.htm>. Utolsó letöltés: 2016. október 21.

- Hornyák Árpád (2004): A mohácsi beszéd. In. III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs. 272–276. old.
- Murber Ibolya: A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai, 1927–1929. Külügyi Szemle, 2010/2. szám. 129–172. old.
- Nicolosi, Simona: La politique étrangère italienne en Europe Danubienne: le projet Brocchi. In: Specimina nova dissertationum ex Institutio Historico Universitas Quinqueecclesiensis, 2005/2. szám. 283–291. old.
- Ormos Mária (1971): Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről (1927–1931). Történelmi Szemle, 1971/1–2. szám. 133–156. old.
- Romsics Ignác (2005): Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. In: Romsics Ignác: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest, Osiris 2005. 132–176. old.
- Vizi László Tamás (2013): „Hiszem és remélem, hogy...hamarosan visszatérhet a régi barátság és megértés”. Horthy Miklós mohácsi beszéde és a szerb orientáció alternatívája a magyar külpolitikában. Közép-Európai Közlemények: Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 2013/4. 7–38. old.

Könyvek

- Ádám Magda (1981): A Kisantant. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Ádám Magda (1968): Magyarország és a Kisantant a harmincas években. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bucarelli, Massimo (2006): Mussolini e la Jugoslavia 1922–1939. B. A. Graphis Editore. Bari.
- Candeloro, Giorgio (1992): Storia dell'Italia moderna. Volume nono. Il fascismo e le sue guerre. Casa Editrice Feltrinelli. Milano.
- Carocci, Giampiero (1969): La politica estera dell'Italia fascista. Editore Laterza. Bari.
- Caroli, Giuliano (2009): La Romania nella politica estera italiana, 1919–1965: luci e ombre di un'amicizia storica. Nagard Editore. Milano.
- Candeloro, Giorgio (1992): Storia dell'Italia moderna. Volume nono. Il fascismo e le sue guerre.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele 1924–1931. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi-és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.
- Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek I. A Felvidék és Kárpátalja visszatérése 1937–1939. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő.

- Hamerli Petra (2015): A Belső Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO), Magyarország és Olaszország a két világháború között. Közép-Európai Közlemények, 2015/4. szám. 140–153. old.
- Hamerli Petra (2014): Magyar–olasz kapcsolatok a padovai fegyverszünettől a Tanácsköztársaság végéig. In: Zachar Péter Krisztián (szerk.): Diplomácia, emancipáció és egyházpolitika. Modern Minerva Könyvek 7. Heraldika. Budapest. 154–214. old.
- Hamerli Petra (2014): Kísérlet Magyarország újrafelfegyverzésére: a szentgotthárdi fegyverbotrány. In: Döbör András, Zeman Ferenc (szerk.): Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig: Válogatás a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola által 2014. április 25-én, Szegeden szervezett tudományos konferencia előadásaiból. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 85–94. old.
- Hamerli Petra (2014): Olaszország és Trianon. In: Székely Tünde (szerk.): Innováció és kreativitás a tudományban konferenciakötet. Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók Szövetsége (RODOSZ). Kolozsvár. 101–125. old.
- Hamerli Petra (2015): Olasz propaganda a magyar revízió érdekében, 1927–1936. In: Tavasz Szél – Spring Wind 2015. Esterházy Károly Főiskola. Eger. 491–506. old.
- Hamerli Petra (2014): Olaszország viszonya a magyar revízióhoz, különös tekintettel Kárpátalja visszacsatolására. Scientia Denique, 2014/1. szám. 40–50. old.
- Hamerli Petra (2015): The Hungarian-Italian Support of the Croatian Separatism between 1928 and 1934. West Bohemian Historical Review, 2015/ 1. szám. 51–70. old.
- Hornýák Árpád (2004): Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok, 1918–1927. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Kerekes Lajos (1973): Az első osztrák köztársaság alkonya: Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nemes Dezső (1964): A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Ormos Mária (1969): Franciaország és a keleti biztonság, 1931–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ormos Mária (1984): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Ormos Mária (1987): Mussolini. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Pritz Pál (1982): Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején: 1932–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Réti György (1998): Budapest–Róma–Berlin árnyékában. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Sokcsevit Dénés (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Kiadó. Budapest.
- Vagnini, Alessandro (2015): Ungheria: la costruzione dell’Europa di Versailles. Carocci Editore. Roma.
- Zeidler Miklós (2009): A revíziós gondolat. Kalligram Kiadó. Pozsony.

Joó András*

A MAGYAR SAJTÓFŐNÖK „TUDTÁVAL ÉS SEGÍTSÉGÉVEL”: HÁBORÚS PORTRÉVÁZLAT KÉRDŐJELEKKEL – ULLEIN-REVICZKY ANTAL (1942-1944)

*'WITH THE KNOWLEDGE AND HELP' OF THE HUNGARIAN PRESS
CHIEF: A WARTIME PORTRAIT WITH QUESTION
MARKS – ANTAL ULLEIN-REVICZKY (1942-1944)*

ABSTRACT

Antal Ullein-Reviczky, highly intellectual, witty and assertive, remains one of the most interesting and dynamic figures in the history of Hungary's efforts to leave the German orbit during the fateful years of the Second World War. He seems to be, at the same time, one of the controversial characters among Hungarian diplomats who were involved in secret negotiations, at least as far as the judgement of some of his contemporaries suggests. For more than a year he was not only Head of the Foreign Ministry Press Department, but also held the position of Press Chief in the Premier's Office. He had a key impact upon the Hungarian Press under two Prime Ministers, László Bárdossy and Miklós Kállay. The latter was said to have relied mainly on Ullein-Reviczky, who had conflicts and a tense relationship with the Political Department of the Foreign Ministry. Kállay gradually turned towards the officials of the Political Department. Later, from the autumn of 1943, Ullein-Reviczky, as Hungarian Minister, had a key role in secret talks with the Allies in Stockholm. There were numerous efforts to engage in secret negotiations with allied representatives, and early 1944 he encouraged his superiors in Budapest to take the initiative and direct peace-feelers towards the Soviet Union as well. Although a frequent target of criticism, Ullein-Reviczky had great merits, took some brave initiative, and in journalists he left behind good memories, having been a tactful and benevolent 'censor' who applied persuasion instead of oppression.

1. Ullein-Reviczky és a magyar külpolitika

Kállay Miklós miniszterelnök emlékirataiban Ullein-Reviczky Antal kezdeményező kulcsszemélyként tűnik fel 1942 tavaszán, különösképpen a kormányfőcsere ügyét tekintve, miután a Bárdossy László iránti bizalom megrendült. Ullein-Reviczky „akkor már” Kállay szerint „igen nagy befolyásra tett szert”, mint

* Dr. Joó András PhD, tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet

a Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője. A visszaemlékezés lapjain voltaképpen Horthy kormányzó amolyan „üzenőembere” gyanánt jelenik meg az ambiciózus, határozott, szabadszájú, ugyanakkor intelligens és sziporkázóan szellemes, mégis lehangoló stílusú, és a külügyi tisztviselők jelentős része által kevésbé szívelt diplomata (aki egyébként egyetemi tanári ranggal is bírt). Ullein-Reviczky – mivel a nyilvánosságot mindenütt kereste – sokak szerint idejekorán válhattott gyanússá a németek előtt, túlzottan is magára vonva Berlin figyelmét.¹ 1942 októberében Ujszászy István az Államvédelmi Központ vezetője magánlevélben közölte Ullein-Reviczkyvel: német részről tudnak arról, hogy magyarországi „lengyel-szerb emigráns körök” futarai „a magyar sajtófőnök tudtával és segítségével” jutnak hamis magyar útlevélhez, mégpedig angol és amerikai összeköttetések fenntartása végett.²

Kállay memoárjának fő szövegében összesen tíz alkalommal tért ki Ullein-Reviczky tevékenységére, s ezen említései közül lényegében három mondható olyan-
nak, amely kifejezetten a külpolitika irányításával összefüggő: a korábbi működése és a családi összeköttetései³ miatt igen kézenfekvő isztambuli kezdeményezés elindulása kapcsán mindössze egyszer ejtett róla szót, majd a sajtóattasék másodlagos diplomáciai vonalával összefüggésben említette, végül egy helyen tért még ki stockholmi követi működésére is (ez utóbbi tevékenységéhez kapcsolódóan érdekes felhívni még a figyelmet Kállay egy tartalmas szerzői jegyzetére is).⁴

Szent-Iványi Domokos, Teleki Pál korábbi munkatársa és külpolitikai ügyekben bizalmas segítője, akinek írásai, háború utáni közlései jelentékenyen befolyásolták az 1941 és 1944 közötti eseményekről alkotott képünket, határozottan állítja, hogy Kállay külpolitikája 1943 nyaráig Ullein-Reviczky Antalra támaszkodott, akivel korábban még Bárdossy megbuktatására is közösen törtek volna.⁵ Ezeknek az állításoknak a megítélésénél figyelembe kell venni azonban, hogy Szent-Iványi korábbi ügykörei lényegében Ullein-Reviczky irányítása alá kerültek 1941 során, aminek a legkevésbé sem örült Teleki korábbi hű munkatársa, akit erősen nyomasztott a mellőzöttség. Ullein-Reviczkynek később, miután Bárdossy alól a talaj már kicsúszott, valóban lehetősége volt a Teleki által lerakott személyi alapokra építeni, mivel a Miniszterelnökség és külügy ügymenetére, az egyes beosztottakra és külső relációkra is jó rálátása volt.⁶

Szent-Iványi minden bizonnyal túlzásokba esik akkor is, amidőn csak nemrégiben napvilágot látott emlékiratai lapjain egy Ullein-Reviczky, Hóman Bálint és Antal István későbbi propagandaminiszter által alkotott sajátos „triumvirátus” tevékenységének egyenes következményeként látatja a Miniszterelnökség Teleki idejében bizalmi (rejtett diplomáciai) funkciókat ellátó osztályának, a Tájékoztatási Osztálynak (pontosabban: IV. Tájékoztatáspolitikai Osztály) a felszámolását. Bárdossy ugyan nem igazán kívánt volna engedni az említett törekvésnek, mert kedvelte Szent-Iványit (akivel egyébként rokoni kapcsolatban is állt).⁷ Állítólag – amint írta – a „fejét kérték” Bárdossytól, aki, mikor végre hosszú halogatás után

fogadta, rögvest világossá is tette, hogy ezután egyértelmű németbarát vonal érvényesül. A miniszterelnök arra kérte így Szent-Iványit, adja fel a Teleki-féle terveket, fogadja el az új helyzetet és Ullein-Reviczky irányítása mellett folytassa a munkáját.⁸ Az említett személyek feltételezett „triumvirátusa” legfeljebb látszólagos lehetett, sem szorosabb nexus nem fűzte őket össze ugyanis, sem pedig lehetőségeik vagy hatalmi helyzetük nem kifejezetten mutatott a közös konspirálgatás irányába. Miközben Ullein-Reviczky személyes szerepe valóban nőtt, hangsúlyozni kell, hogy ő csupán egy magasrangú kormányzati tisztségviselő volt, aki befolyásával élhetett, de a politikai döntéseket kész tényként végül el kellett fogadnia. Bárdossy idején tehát a kormányfői meghagyások alapján nem is igen volt más választása, mint az akkori orientáció szolgálata. Később ugyan ez alapvetően megváltozott, de Bárdossy idején vitt szerepét sokszor felrötták a sajtófőnöknek.⁹

Szent-Iványi hosszú ideig háttérbeszorult. Különösen amiatt volt keserű a szája, hogy később, mikor a széljárás megváltozott és Ullein-Reviczky az angolbarát vagy „kiugrási” diplomácia fő képviselőjének szerepében lépett fel, a sajtófőnök saját fiatal munkatársait tolta előtérbe. A fiatal beosztottak bizalmas diplomáciai feladatokra való felhasználása egyébként nem igazán kifogásolható, ha figyelembe vesszük, amit Szent-Iványi ír, miszerint róla a németek már jól tudták, hogy „nagyon veszélyes zsidóbarát” vezető hivatalnok – ahogyan egy hozzá eljutó elfogott német jelentés megfogalmazásában ő maga előadta. Teleki angolszász orientációjú munkatársának nézetei elég ismertek voltak, miközben az alacsonyabb rangú ifjoncok beállítottsága legalábbis ellenőrzést igényelt a német hírszerzők részéről. Visszatekintésében Szent-Iványi kifejezetten negatívan emlékezik meg Ullein-Reviczky két utóbb lényeges szerephez jutó „protezsáltjáról”: Újpétery Elemérről és dálnoki Veress Lászlóról. Évtizedek múltán is átüt a mély sértettség emlékező sorain, amikor feleleveníti Ullein-Reviczky keresetlen javaslatát, miszerint is a legüdvösebb számára, ha a nála korban rangban hátrébb álló Újpétery „tanácsait” munkája során követi.¹⁰ Újpétery csakugyan Ullein-Reviczky kivételes bizalmát élvezhette, vele már az béketapogatódzások kezdeti fázisában a legőszintébb hangot megütve beszélt terveiről, miközben – valamikor 1942 nyarán – az Orient Expressz hálókocsijában Isztambul felé robogtak.¹¹

Szent-Iványi később, több hosszú és különböző változatokban is fennmaradt írásában negatív, intrikusi arcéllal láttatta Ullein-Reviczkyt, aki nem csupán a külügyi sajtófőnöki posztot töltötte be, hanem egyben a miniszterelnök sajtófőnöke is volt, s talán nem túlzás azt sem állítani, hogy többé-kevésbé a nyilvánosság urává emelkedett, egyúttal pedig (brit állampolgárságú felesége, s annak isztambuli lakhelyű szülei révén is) az angolszász vonalak kiépítésénél vindikálhatta magának a kezdeményező szerepet. Kállay, miután hosszas gyözködést követően elvállalta a kormányfői megbízatást 1942 tavaszán, Ullein-Reviczky hatékony együttműködését eleinte aligha nélkülözhetette, miután sokáig nem is volt aktív kormánypolitikus, és a külügyek terén sem tett szert nagyobb gyakorlatra. Később azonban mindinkább a saját kezébe

kívánta venni az irányítást, a Külügyminisztérium politikai osztályára támaszkodva, amellyel azonban Ullein-Reviczky kapcsolatai kifejezetten rosszak voltak.¹²

Fentebb utaltunk Szent-Iványinak arra a megállapítására, amely szerint politikai intrika szövődött Kállay és a külügyi vonalon eleinte a jobb kezének számító Ullein-Reviczky részvételével, ami nagyban hozzájárult Bárdossy bukásához. Feltételezhető, hogy Újpétery, aki kétségtelenül sokat köszönhetett a sajtófőnöknek, s aki talán érezhette a külügyi szervezetben egy ideig főnökeként szolgáló Szent-Iványi iránta táplált bizalmatlanságát is, visszaemlékezéseiben mégis szinte teljesen egybecsengő véleményt fogalmazott meg, mégpedig eléggé bíráló hangnemben, úgyszintén a Kállay „javára” és Bárdossy ellenében szövögetett „folyamatos intrikák” szereplőjeként tüntetve fel Ullein-Reviczkyt. Mindemellett igen valószínű, hogy Kállay miniszterelnöknél a Külügyminisztérium politikai osztályának munkatársai is hallatták hangjukat már a kezdet kezdetén is, nem látva előnyösnek a kormányfő egyoldalú befolyásoltságát sem a diplomáciai erőfeszítések, sem pedig a sajtó és propaganda vonatkozásában, amelyet szoros összefüggésben értelmeztek.¹³ Miközben Újpétery a pártfogójának tekinthető Kállay „egyik legközelebbi munkatársának” szerepében Ullein-Reviczkyt tünteti fel – utóbbi szavainak felidézésén keresztül – sejteti maga is, hogy a kormányfő egyre inkább „aktíve is bele akar nyúlni ebbe a komplexumba”. Éppen Újpéterynek a lisszaboni követségre való kinevezése kapcsán érződött (már 1942 őszén), hogy amire kezdetben a miniszterelnök rábólintott befolyásos sajtófőnöke javaslatai alapján, az utóbb a külügyi tisztviselők és a diplomáciai kar ellenlépései nyomán mégis bizonytalanná válhatott, végső soron azonban az ellentéteknek és személyes ambícióknak fel kellett oldódniuk, illeszkedve a miniszterelnök felfogásához. Ullein-Reviczky viszont főlényben érezte magát eleinte a miniszterelnökkel szemben, s jóindulattal ugyan, de keddé le is kezelte a kormányfőt.¹⁴

A németek 1942 tavaszán kapásból elutasították Ullein-Reviczkyt, mint lehetséges külügyminisztert, erre való törekvésének nyoma maradt a Wilhelmstrasse dokumentumai közt, de Kállay még érintőlegesen sem utal arra emlékirataiban, hogy a fontos posztra szándékában állt volna Ullein-Reviczkyt állítani. A kérdést azonban valószínűleg mégis fontolóra vette miniszterelnöki kinevezését követően. C. A. Macartney professzor utal arra, hogy két „megbízható forrás” szerint is ez lett volna Kállay szándéka 1942 tavaszán, amitől azonban Bethlen István közbeavatkozása nyomán állt végül el. Mindemellett Ullein-Reviczky kétségtelenül ambicionálta a magas poszt elnyerését, és nyilvánvalóan abban a tudatban volt, hogy korábbi, csupán látszólagos tengelybarátsága alapján, feltűnő németbarát gesztusokkal elhitheti Berlinnek, hogy a magyar külügyek továbbra is a régi mederben haladnának, még az ő minisztersége alatt is.¹⁵ Miközben tehát Kállay a külügyi tárcát végül magának tartotta meg, ahelyett, hogy – amúgy igen bizonytalannak ítéltető szándékai szerint – Ullein-Reviczkyre bízta volna a külügyeket, leginkább sajtóhírek és másodlagos értesülések adtak alapot a német jelentések

erre vonatkozó állításainak. Az állítások nyomán megfogalmazott határozott német elutasítást végül maga a birodalmi külügyminiszter, von Ribbentrop fogalmazta meg igen határozottan. Mindez megvilágította azt, hogy a túl nyílt szembenállást, amit Berlin szerint a sajtófőnök megtestesített, semmiképp sem tolerálják, de nem látják sem kívánatosnak, sem hasznosnak a magyar kormányalakítási lépések véleményezését. Bárdossy külpolitikája és személye mellett nyíltan hitet tettek, de fontosnak vélték – a változások dacára is –, hogy a magyarokat úgymond baráti „jó hangulatukban” megtartsák.¹⁶

Egykorú dokumentumaink viszont arról is tanúskodnak, hogy később, az év nyarán, egy másik diplomata, Apor Gábor szentszéki követ esetleges külügyminiszteri kinevezése Kállayt jóval komolyabban is foglalkoztatta, ugyanis egy közvetítő (a magyar Felsőház tagja, Waldbott Kelemen báró) útján megpróbálta kitudakolni a németeknél, elfogadnák-e külügyminiszternek Aport. Ribbentrop végül egyértelmű nemmel válaszolt államtitkára útján a tapogatózó lépésre. Mindez arra utal, hogy egyes a náci ideológiával vélhetően szembenálló, illetőleg titkos kontaktusokra alkalmasnak látszó helyszíneken szolgálatot teljesítő diplomatáknak a kinevezését német részről nagy határozottsággal ellenezték, lett légyen az illető feltűnőbb a sajtó nyilvánossága előtt, avagy épp egy visszafogottabb konzervatív karrierdiplomata. A feszültséget pedig Kállay semmiképp sem szándékozott élezni.¹⁷

Ullein-Reviczky kezdeti szerepe kiemelkedőnek mondható, az ő révén az isztambuli vonal kiépítése kézenfekvő volt, mint fentebb említettük, a családi kapcsolatai miatt. Ugyanakkor Lisszabon már 1943 elején legalább ugyanakkora súllyal jött számításba, és ekkor Veress László neve is szóba került már.¹⁸ Ullein-Reviczkyvel jó viszonyt ápolt Kállay, és rá is hagyatkozott, de a háború előrehaladtával a külügy politikai osztályára egyre jobban támaszkodott, és a szálakat maga akarta kézben tartani. Kínos, zavaró párhuzamosságok alakultak ki, de időben megindult e szálak rendezgetése is, mindenekelőtt az ezt leginkább igénylő, zavaros törökországi színtéren. Kállayt aggasztotta ez a vonal, főképp a körülötte csapott hírverés, és még inkább az angolszászok igénye katonai (vezérkari) tárgyalópartner kiküldésére, ezt – szemben az e téren kezdeményezőbb Ullein-Reviczkyvel – el akarta kerülni.¹⁹

A háború után Ullein-Reviczky stockholmi követségi irattárának egyes dokumentumait (nagyobb részben angolra fordított összefoglalók részeként) Kállay rendelkezésére bocsátotta az emlékiratok elkészítéséhez. Kállay utólag már nem látott jelentősebb kivetnivalót egykori sajtófőnöke és stockholmi követe működésében, igen jónak ítélve azt is, ahogyan az könyvében²⁰ a háborús külpolitikát bemutatta. Az említett Apor mellett, Bakach-Bessenyei György követ említhető még, aki iránt feltétlen és töretlen maradt a miniszterelnök személyes bizalma (sőt utóbb a kormányfő emlékiratainak szöveggondozásában és megjelentetésében is részt vállalt Amerikában).²¹

Kállaynak – noha Ullein-Reviczky szerepe eleinte kétségtelenül fontos volt – utóbb jelentős fenntartásai is voltak, a kezdeti nagyfokú bizalom ellenére is, a kül-

ügyi sajtófőnök, majd stockholmi követ tevékenységével szemben, aki – ahogyan egy levelében erre határozottan utalt később – időnként nem éppen a felfogásának megfelelő módszerekkel, a „háta mögött” dolgozott. Ez az utólagos kritika azonban már 1944 nyarán fogalmazódott meg.²² A levéltári iratok között maradt némi nyoma ugyanakkor annak, hogy a Sajtóosztály olykor valóban a miniszterelnök megkerülésével folytatott politikai értelemben korántsem hatástalan propaganda-tevékenységet külföldön. A svájci sajtóban magyar részről elhelyezett németellenes hangvételű cikkek heves ellenreakciót váltottak ki Németország berni követsége részéről. Ezután a cikkek íróját a magyar követség (nyilván felsőbb kezdeményezés nyomán) utasította, hogy egy ideig ne is írjon lapjainak, úgymond – némiképp meghökkentő megfogalmazást alkalmazva – a saját „biztonsága érdekében”. Wettstein János, az akkori berni követ, csodálkozásának adott egyúttal hangot, hogy Kállay egyáltalán nem tud a cikkeket álnév alatt jegyző Hollósi Sándor újságíróról, akihez az elhelyezendő anyagok Ullein-Reviczkytól jöttek.²³ A jelentés tartalmának megvilágításához egy bekezdésben ki kell térnünk az úgynevezett „második vonal” kérdésére, majd pedig utalunk a jelenségek politikai kontextusára is.

1941 folyamán, miután Magyarország hadviselővé vált és diplomáciai kapcsolatai megszakadtak az angolszász hatalmakkal, felépült – részben a Revíziós Liga embereiből a Teleki által korábban megvetett alapokon – a magyar diplomácia egy sajátságos „második vonala”, azzal a céllal, hogy az angolszász hatalmakkal (főképp 1942-től, de már tulajdonképp a Kállay-kormány megalakulása előtt is, a titkos lengyel vonalakon) előkészítse a kapcsolatteremtést, bizalmas közléseket és memorandumokat továbbítson, majd kapukat nyisson a fegyverszüneti tapogatózások előtt. A kommunikáció még csak alig valamivel korábban (s talán nem is mindenütt teljesen) megszakadt szálait kívánták újra építgetni. A feladat olyan külpolitikai felkészültséggel bíró emberekre várt, akik nem kötődtek a Külügyminisztériumhoz, így tevékenységük könnyen leplezhetőnek látszott. A hálózat kiépítését (Teleki korábbi hálóinak felelevenítése által) Ullein-Reviczky Antal külügyi sajtófőnök folytatta, aki a Magyar Revíziós Liga ügyvezető igazgatójával Fall Endrével jó viszonyt ápolt. A Liga ügynökeinek bekapcsolása a titkos erőfeszítésekbe kézenfekvő megoldásnak látszott. Ullein-Reviczky az előkészületeket már egészen korán, 1941 nyarán megkezdte: a Liga külföldi képviselőivel közösen vázolták egy úgynevezett „kapunyitás” terveit ekkor még a britek felé. A sajtóattaséi állásokba a maga bizalmi embereit küldte és hasonló alapon válogatta ki a Magyar Távirati Iroda tudósítóit is. A Ligától a három legtehetségesebb és leggyakorlottabb levelező jött számításba: Gellért Andor (Berlin, majd Stockholm), Honti Ferenc (Genf) és Tamás András (Lisszabon).²⁴

A „második vonal” összetett háló részeként, végső soron Kállay politikájának végrehajtásában vált eszközzé, azonban lehettek (s voltak is) – szabadabban fogalmazva – nem kívánatos mellékhatások, amiktől a külügyi tisztviselők tartottak, miközben fontos volt, hogy belpolitikai támaszaikat ne veszítsék el.²⁵ A külpo-

litikai manőverekbe ugyanis az akkori baloldali ellenzék képviselői, így például Bajcsy-Zsilinszky Endre is bekapcsolódtak. Honti, a genfi konzulátus mellett ténykedett, mint a kisgazdák rejtett megbízottja, Revíziós Liga kiküldött és címzetes konzul; ő játszott szerepet a kisgazdák Kállayhoz intézett, Bajcsy-Zsilinszky által fogalmazott, 1943. július 31-i emlékiratának külföldi publikálásában. Az emlékiratot erősen németellenes kontextusban kivonatolták, a címben egyértelműen megjelölve a kormányfőt is. Honti büszke volt rá, hogy az 1943. október 15-én megjelent cikk óriási „feltűnést” keltett. Kállay és Bajcsy-Zsilinszky (valamint a kisgazdák) kapcsolata ezek után hűvössé vált, a háta mögötti provokatív aktivitás külföldön a miniszterelnöknek egyáltalán nem tetszett, s az adott helyzetben semmit nem is használt.²⁶

Az úgynevezett „második diplomáciai vonal” legfeljebb felsőbb jóváhagyással bír, de nem feltétlenül irányított és felügyelt manőverei (amelyek kétségtelenül szorosan kapcsolódtak Ullein-Reviczky személyéhez) úgyszintén félreértésekre adhattak okot, továbbá téves, erősen eltúlzott dimenziókat láttató értelmezések alapjául is szolgáltak. Ullein-Reviczky maga említi ugyan egy „második diplomáciai front” létrehozását (saját személye és Szegedy-Maszák irányítása mellett), azonban a sajtóattasékból és a Revíziós Liga kiküldöttjeiből álló „hálózatnak” (a diplomáciának kifejezetten államok képviselői közötti, hiteles és politikai természetű kommunikációt kifejező értelmében) önálló szerepet aligha tulajdoníthatunk, és nem is írható le függetlenül adminisztrált szerveződésként. Gellért Andor (Teleki tanítvány és 1943-44-ben bizalmas munkatársa Ullein-Reviczkynek Stockholmban) egy szerző (Fenyő Mario, Fenyő Miksa fia) felé kifejezetten tagadta ama „második vonal” létezését, bár a Telekire visszanyúló alapok és a célok vonatkozásában egy ilyen hálózat korábbi kiépülését maga is megerősítette. Mindemellett az, hogy később „Második vonal” címmel maga készült könyvet írni szembetűnő ellentmondás.²⁷ A „második diplomáciai front” vonatkozásában a külügy politikai osztályának későbbi vezetője, Szegedy-Maszák Aladár szintén feltűnik tehát. Gellért már 1942 őszén kikerült Stockholmba, ahonnan elsősorban Szegedy-Maszákkal (tehát a KÜM politikai osztálya felé) tartotta a kapcsolatot. Ullein-Reviczky emlékirataiban egyenesen úgy fogalmazott, hogy a diplomáciai „második front” az ő és Szegedy-Maszák együttműködésének gyümölcse volt, amit viszont utóbbi, egy 1960-as években írott levelében határozottan cáfolt.²⁸

A régebbi kapcsolatok felújítása, csatornák létrehozása, egyszóval az érintkezés megteremtése számított lényegesnek, a hadiállapot ellenére is. Sok kiküldött-ről beszélhetünk, ami felveti a kérdést a kezdeményezések célját, a siker esélyeit illetően. Leginkább az a benyomás alakul ki, hogy diplomáciai tapasztalattal kevésbé bír, jobbra dilettáns személyek érintkezéseire került sor, tisztázatlan célkitűzések mellett. Ráadásul többször küldték ugyanazt az üzenetet.

A történetírás küzdelmes töprengésre kényszerül a személyek és helyszínek megítélésével kapcsolatban. Az ide vonatkozó források zömében visszaemléke-

zések vagy a régebben kutathatóvá vált brit források, amelyek döntően a külügy-minisztériumi állásfoglalások és az SOE képviselői által megfogalmazott nézetek a visszatükrözői. Ezekben Ullein-Reviczky egyáltalán nem pozitív szereplőként jelenik meg, azonban nagy kérdés, hogy a fennmaradt brit dokumentumok különféle minősítéseinek tulajdonítsunk-e perdöntő jelentőséget.²⁹ A magyar kormányzat tagjaival fenntartható szálak egy idő után mindenképp előnyösnek látszottak, ugyanis lassanként félretették a brit SOE megbízottak (köztük többen kommunista szimpatizánsok) túlzó elvárásait, a baloldali „ellenállás” átütő hatású szabotázsakcióiba vetett rendkívül hiú reményeit.³⁰ Másrészt (ez főképp Isztambulra igaz) a magyar külügyi vezetés, Kállayval az élen (Horthy 1943. áprilisi klessheimi vizitje után) megelégedte a szintén kibontakozó káoszt (kiszivárogtatásokat), amely nyomán e szálakról Hitler szinte teljes képet nyert. Így 1943 májusától, és még inkább augusztustól a politikai osztály vette kézbe az ügyeket, leszűkítve a kapcsolattartást (valódi politikai célzattal) egyetlen szálra (Veress). A kiépítés valószínűleg mégsem lett volna oly gyors Ullein-Reviczky nélkül, de a későbbiek már nem az ő irányítása mellett zajlottak.³¹

Rá kell mutatni, egyetlen tárgyalási szintén sem volt tapasztalható teljes elzárkózás, sőt Svájc esetében maguk az amerikaiak léptek fel kezdeményezőleg. Bern súlyponti helyé vált idővel, s nem véletlen, hogy Bakach-Besseney Vichyből odakerült, egy lassan kiépülő informális szál folytatására hivatalos diplomáciai képviselő útján.³² A lényeg a kapcsolati szálak fenntartása, a folyamatos információáramlás lehetővé, ami viszont kevésbé kívánt hírszerzési vonalakkal kapcsolódott egybe. Túlzott hírverés és fantáziálgatások kísérték a gyakran nagyon ügyetlennek tűnő kontaktszemélyek kiutazását.³³ Előre azonban nehezen volt látható, mely személy válik be igazán vagy ki alkalmas jobban a britek, illetőleg a jóindulatúbbnak feltételezett amerikaiak megnyerésére, esetleg arra, hogy a fontos kontakt-személyekről elvonja a figyelmet (Szent-Györgyi küldetése nagyon ebben a színben tűnik fel), vagy épp a lengyelek hálóján keresztül jusson el messzebbre, közvetett kommunikációs csatornát létesítve London felé.³⁴

Valóban túl sok titkos tárgyalási helyszín volt, hiányzott az egységes álláspont is. Kállay maga is szóvá tette, hogy a magyar tárgyalók közül „többen túllépték a hatáskörüket”. Ghyczy Jenő (1943 augusztusától külügyminiszter) hasonlóan látta a helyzetet, s ellenezte az átgondolatlan terveket, mégha azok temporális eredménnyel is jártak.³⁵ Tulajdonképpen Ullein-Reviczky maga is így vélekedett egyre inkább, emiatt úgy látta, hogy érdemes végül egyetlen színhelyen, lehetőleg egy megbízható csatornán át tárgyalni és az irányítást is egy kézbe összefogni. Erre Stockholmot ítélte a legjobbnak, és saját személyét pedig a lehető legalkalmasabbnak, de Kállay és a külügy nem igazán osztotta e nézetét.³⁶

A sajtó és propaganda terén, amitől nagyon sokat várt Kállay és mások is, valóban páratlannak mondható hatalom összpontosult Ullein-Reviczky kezében, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy – amint így volt korábban is – a minisz-

terelnöki intenciókat kellett nem egyszer végrehajtania.³⁷ A háborús időszakban szabad sajtóról nem beszélhetünk, egy bonyolult több szereplős rendszerben folyt a sajtó irányítása, lényeges szempont volt (különösen Kállay alatt), hogy a lapokat kényszer helyett, lehetőleg inkább meggyőzéssel, indirekt módon vegyék rá a kooperációra. A Miniszterelnökség mellett (ahol csak Kállay idejében töltötte be Ullein-Reviczky a sajtófőnöki funkciót) a Külügyminisztérium 3. számú sajtó- és kulturális osztálya játszott döntő szerepet. Antal István ugyan önálló tárcát kapott a propagandához, azonban ő miniszterként súlytalan maradt Ullein-Reviczkyvel szemben. Neki statisztaszerepet, illetve a kulturális kapcsolattartó funkcióját szánták inkább.³⁸

A sajtóirányítás javítását, a sajtónak a magyar külpolitikai célok érdekében történő hatásos felhasználását célozták a sajtó munkatársai számára tartott értekezletek is, különösen az 1942 szeptembere és 1943 augusztusa között működő főszerkesztői értekezletek. Számos cikket Ullein-Reviczky maga rendelt meg, illetőleg instrukciókat adott, miről és főképp milyen hangnemben írjanak, illetőleg miről ne írjanak egyáltalán. Itt érvényesültek a titkos diplomáciai erőfeszítések szempontjai.³⁹ Amikor például titkos kezdeményezés történt a szlovák vezetők irányában közös kiugrási erőfeszítések céljával, a sajtót Szlovákiával barátságos irányba hangolta a sajtófőnök.⁴⁰

Kádár Gyula a Vezérkari Főnökség nemzetvédelmi és propaganda osztályának, utóbb pedig a 2. vkf. (hírszerző és kémelhárító) osztálynak a vezetője bámulattal adózva emlékezett Ullein-Reviczkyre, így írt: „Olyan csodálatosan tudott bánni a szavakkal, hogy sokszor megbámultam”. Kádár szerint „soha nem korholt, nem erőszakoskodott” és általában megértéssel kezelte az újságírókat. Noha a későbbiekben számos inkább a cenzúra keménységét hangsúlyozó és annak egyoldalú németbarát irányba hajló intézkedéseit előtérbe állító későbbi írások negatívan torzították a sajtófőnök szerepét, pedig a baloldali lapokkal szemben sem volt elfogult, s az újságírók általában elégedettek voltak vele.⁴¹

Összességében a Miniszterelnökség sajtóosztálya érvényesítette a kormány általános politikájának szempontjait. A Külügyminisztérium sajtóosztálya a külpolitikaiakat, a honvédelmi tárca cenzorai a vezérkar követelményeit igyekeztek érvényesíteni. A cenzúra sem működött azonban mindig jól, és nem is feltétlenül felelt meg a kormányfő valamennyi elképzelésének. A cenzorként tevékenykedő miniszteri tisztviselők nem ítélték azonos mérce szerint, szerepüket is felettlébb zavarosnak láthatták egy bonyolult rendszerben. A kormányzati kívánságokat olykor nehezen lehetett követni, nem volt egyértelmű ugyanis, hogy voltaképp ki irányítja a cenzúrát. A cenzori bizottságok döntését az igazságügyi miniszter alá rendelt ügyész hagyta jóvá, végül azonban a miniszterelnökség sajtófőnökének irányítása érvényesült. Utasítások jöhettek több helyről is. A cenzorok számára készült utasításokat az ún. Parancskönyvben foglalták össze.⁴² Ullein-Reviczky az 1942. októberi főszerkesztői értekezleten a következőképpen fakadt ki: „Az Is-

tenfáját neki – mondotta –, ki rendelkezik a cenzúrával. A cenzúrabizottság tagjai jól tudják, hiszen bent van a parancskönyvben, hogy utasítást senki mástól nem fogadhatnak el, csak a miniszterelnök úrtól az én közvetítéssel és a vezérkar főnökétől.”⁴³

A sajtóértekezleteket folyamatosan, heti, utóbb egyre inkább heti kétszeri gyakorisággal tartották. a hagyományos külügyi sajtóértekezletek helyébe ezek az értekezletek léptek, melyeken egy-egy alkalommal a miniszterelnök is megjelent. Alapelv volt, hogy a cenzúra ne csináljon úgymond külpolitikát. A sajtófőnököt a bürokrácia ügyetlenségei, illetőleg az (és ezt nyíltabban meg is fogalmazta), hogy egyes lapszerkesztők „leadták a drótot” Berlin felé sokkal jobban bosszantotta, mintha nem minden került a lapokban épp a szája íze szerint tálatásra.⁴⁴ A főszerkesztői értekezletek hangulata inkább volt kedélyes, így például Szakasits Árpád (aki érintett volt titkos angolszász kapcsolatok tekintetében, és letartóztatásba is került rövidebb időre, az érdekében állítólag Ullein-Reviczky másokkal együtt exponálta magát), rendszerint előadhatta észrevételeit, vagy épp helyeselhetett is a kormányzati felfogáshoz. Szakasitsot kedvelte és alkalmasint védelmébe is vette a szélsőjobboldali lapok támadásaival szemben.⁴⁵ 1942 végén Szakasits hangzatosan a következő kéréssel fordult a sajtófőnökhöz: halljunk valami jót a jövő esztendőre. Amire sejtelmes (vagy épp sokat sejtető) válaszként a következőt kapta:

„A jövő évre csak azt mondhatom, hogy mindenkinek minden jót kívánok [...] – Majd így folytatta: kétségtelen, hogy 1943 nagyon komoly és nehéz év lesz. Azt mondhatnám, hogy eddig csak kollokváltunk, és 1943-ban kell letennünk az államvizsgát. A következő év tehát a vizsga éve lesz. És vizsgáznak nemcsak a tanulók, hanem a tanárok is.”⁴⁶

Ullein-Reviczky stockholmi követként igyekezett a történelem kihívásai által támasztott „vizsgán” megfelelni. Gellért Andor a „második vonal” részéről már előkészítette a terepet 1942 szeptemberétől a svéd fővárosban. Itt került közlésre korábban az a formula, ami később Isztambulban is szerepelt. Gellért az Új Látóhatár folyóiratban közölt írásában, a 70-es években, talán a legjobban ragadta meg a béketapogatódzások természetét, miszerint is: sokszor az időnyerés volt a cél, azonban mindig a lehetőségek kitapintása mellett, és csak addig feszítve a húrt, ameddig az ajtó nyitva tartása lehetséges volt.⁴⁷

Minden szintérnek megvoltak a maga eltérő lehetőségei és jellegzetességei, az amerikaiak felé politikai síkon Bern látszott a legjobbnak, de Lisszabon lehetőséget adott az egyéb szinterek jelentőségének ellenőrzésére. Stockholm a szovjet szándékok (közvetett) kipuhatolása szempontjából volt fontos, mivel már 1943 során a finnek tárgyalásokba bocsátkoztak itt, akikkel egyébként az amerikaiak fenntartották diplomáciai kapcsolataikat. Az 1944 elején a keleti fronton drasztikusan romló helyzet, a szovjet előre törés függvényében, esetleges szovjet irányba tehető lépésekre (amelyeket Kállay ódzkodott megtenni) mégis a svéd főváros tűnt

megfelelőnek. A külügy szándékaival is ez esett inkább egybe, és 1944 februárjában, Isztambulban, a brit szálon is (feltehetően ekkor a britek kívántak időt nyerni egyéb megfontolásaik alapján) azt üzenték, hogy a mindhárom szövetséges hatalommal folytatott tárgyalások megfelelő helyszíne lehet Stockholm.⁴⁸

Elutazása előtt Ullein-Reviczky kifejtette Kádár Gyulának, hogy immár céltalan a kiutat a nyugati szövetségesek irányában keresni, hanem a Szovjetunió felé kell „orientálódni”. Elmondta, hogy kapcsolatba kíván lépni a szovjetek stockholmi követével Kollontaj⁴⁹ asszonnyal. Megállapodtak, hogy az erre vonatkozó jelentéseket a magyar katonai attasé fogja leadni rejtjelezett rádióadásokban, amelyeket közvetlenül Ghyczy Jenőhöz juttatnak el. Egyetlen közvetett kapcsolatfelvétel történt csupán, amely talán folytatódhatott volna. A szovjet követség tagjaival Ullein-Reviczky csak utóbb, 1944. március 19-ét követő lemondása után került személyes összeköttetésbe, mind Kollontajjal, mind pedig helyettesével Szemjonovval (aki utóbb jelentős karriert futott be, mint szovjet diplomata) már, mint a Követi Bizottság tagja lépett kapcsolatba. Ennek is – elvileg – lehetett volna még hozadéka. A korábbi szovjet irányú elképzelésekből elméletek felvázolásán kívül azonban több nem lett, noha egy Kállayhoz írt magánlevelében a követ hangsúlyozta, hogy „nincs helye az abszolút negációnak” még az oroszokkal szemben sem, majd így folytatta: „veszéllyel járna ránk, ha az oroszok azt a benyomást nyernék, hogy mi semmiképpen sem akarunk velük szóba állni; vagy ha azt látnák, hogy velük szemben az angolszászok háta mögé bújunk.”⁵⁰ Nyilván a politikai szálon végül eredményt nem hozó angolszász irányú tapogatózások hiábavalósága felett érzett keserűség is szólt ekkor belőle.

2. Konklúziók

Rá kell mutatni, hogy a háború után közvetlen keletkezett emlékiratok, amelyek alapján például Ullein-Reviczky portréját megrajzolták korábban, sem céljaik, sem pedig az őszinte feltárás lehetőségeit illetően nem kifejezetten jó források, és nem lehet belőlük messzemenő következtetéseket levonni.⁴¹ A memoárok megírását ugyanis a magyar háborús szerepnek a világ közvéleménye előtti igazolása motiválta inkább (Kállay emlékirata elsőként angolul jelent meg, Ullein-Reviczkyé pedig franciául), így az apróbb (bár lényeges!) részleteket és a személyek szerepét jobbra szándékosan kerülni igyekeztek, annál is inkább, mert a kapcsolattartók nevének felemlítése (főképp a Rákosi-korszak alatt) akár súlyos következményekkel járhatott az egyes még továbbra is Magyarországon élő érintettek számára. Később azonban mind többen távoztak már az élők sorából (így Ullein-Reviczky is, aki Londonban halt meg 1955-ben), és utóbb az emlékek is egyre csak halványodtak. A külügyminisztérium titkos ügymenetében egykor érvényesülő munkamegosztás az egyes tárgyalási csatornák megismerését többnyire egy-két beavatott számára tette csupán lehetővé.⁵² Az említettek fényében szemlélve, igazán teljes

és egyben szakadatlan rálátása az 1942 és 1944 közötti folyamatokra mindössze két-három tisztviselőnek lehetett (főképp a külügy politikai osztályának kebelén belül), akiknek viszont nem nyílt lehetőségük ismereteiknek a nyilvánossággal való közlésére a háború után.

1944 júniusában Kállay (aki időközben a budapesti török követségre menekült) Svájcba kijuttatott levelében különösen Apor Gábor és Bakach-Bessenyei György iránt nyilvánított bizalmat, s bár elismerte Ullein-Reviczky jó képességeit – még mindig lehetőségeket látva stockholmi működésében – ugyanakkor azt is írta, hogy ő „esetleg járjon külön utakon”, miközben kifejezett hangsúlyt helyezett Apor Gábor irányítására és a disszidens diplomaták minél nagyobb egységére.⁵³

Forrásaink gyakran nem rajzolnak egy-egy személy szerepéről egyértelmű képet, s tudható, hogy vannak hiányzó mozaikkockák, ugyanakkor a politikai osztály, amelyre (Kállay saját megállapítása szerint is) a miniszterelnök külpolitikájának konkrétabb alakítása tartozott.⁵⁴

A külpolitika, amely a vizsgált időszakban nem volt semmi esetre sem nyílt kormánypolitika, szükségszerűen néhány személy habitusára, meglátásaira és képességeire hagyatkozhatott csak. Az Ullein-Reviczkyhez hasonlóan igen autonóm, éles helyzetmegítélésű Szentmiklósy Andor, akinek kezén talán a legtöbb titkos jelentés ment át végül Dachauban halt meg. Ghyczy Jenő, a külügyminiszter sem hagyott hátra visszaemlékezést, nem ismert számunkra így két ugyancsak karakteres közreműködő nézetei, akik a parallel diplomáciát, ha használták is, nem kedvelték igazán. A béketapogatódzások szövevényes történetének valamennyi szereplője így vagy amúgy, de végtére is kapcsolódott Ullein-Reviczkyhez.

JEGYZETEK

1. Kállay Miklós (1991): Magyarország miniszterelnöke voltam. Európa-História. Budapest. I. 39-40. old., Szent-Iványi Domokos (2016): Visszatekintés, 1941–1972. Szekér Nóra, Kodolányi Gyula (szerk.) Magyar Szemle Alapítvány. Budapest. 76. old., Szegedy-Maszák Aladár (1996): Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. Európa-História. Budapest. I. köt. 239. old.
2. Kállay Gyűjtemény (Nyíregyháza, rendezés alatt), jelzet nélkül, Ujszászy levele, 1942. október 10.
3. A családi (brit) kapcsolatokról ld. Frank Tibor (2014): Antal Ullein-Reviczky: A Tribute. In. Antal Ullein-Reviczky: German War Russian Peace. Helena History Press. Reno (North Virginia). 2014. xix-xi. old.
4. Kállay (1991) I. köt. 34., 39-40. old., 211., 261. old., II. köt. 114., 120., 126., 145. old., ill. a 260. old. jegyz.
5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) K 63, Szent-Iványi kézírata (év nélkül) 114. old., ill. 178. old.

6. Budapest Főváros Levéltára, XVII. 1547. 3. doboz (igazoló bizottsági ügyek), Szent-Iványi nyilatkozata, 1945. április 28., Frank Tibor (2015): The “Anglo-Saxon” Orientation of Wartime Hungarian Foreign Policy: The Case of Antal Ullein-Reviczky. *Diplomacy and Statecraft*, 26:4. 598–599. old., Újpétery Elemér (1987): Végálomlás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában. Magvető. Budapest. 190–193. old.
7. A részletesebb rokoni szálak ismerete nélkül, Szent-Iványi Ágnes korábbi szóbeli közlése alapján utalunk erre, amely alapján a rokoni kapcsolat Bárdossy felesége oldalán állt fenn.
8. Szent-Iványi (2016) 43–44. old.
9. Ständeisky Éva (1999): Nemzetföltők (I.). 2000. 1999/7. sz. 44–45. old., ill. Antalra még: 46. old., Barcza György (1994): Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. Európa-História. Budapest. II. köt. 26., 56., 113., 134., 355. old.
10. Szent-Iványi (2016) 42., 44., ill. 80. old.
11. Újpétery (1987) 154., ill. 192. old.
12. MNL OL K 63 (473. csomó) 75/a, Csonka-Magyarország külpolitikája (Szent-Iványi Domokos kézírata) 838–842. v.ö. Uo. K 63 (472. csomó) Szent-Iványi kézírata, 113. old., Frank (2015) 604. old., Újpétery (1987) 193., 196. old., Kállay (1991) I. köt. 39. old., ill. Kállay (1991) II. köt. 114–115., 120., 126. old. V.ö. még: MNL OL P 2066 (Bakach-Bessenyei hagyatéka) 5. doboz. 55. dosszié, Kállay argumentumai, 1946. augusztus 9.
13. Újpétery (1987) 190., ill. 192. old., Szegedy-Maszák (1996) II. köt. 74., 127., 214. old.
14. Újpétery (1987) 196., 197–198. old., Szegedy-Maszák (1996) II. köt. 216. old., Andorka (1978) 255. old.
15. Carlyle Aylmer Macartney (1957): *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945*. Edinburgh University Press. II. köt. 91. old. 2. lábjegyz., Frank (2015) 600. old., ill. ld. még uo. 611. old. 56–59. jegyz. V.ö. Ránki György (1964): Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Kossuth, Budapest. 176–177. old.
16. A Wilhelmstrasse és Magyarország: Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. összeáll.: Ránki György, Pamlényi Ervin et al., 1968. Kossuth. Budapest. 652–653. old., Mario D. Fenyő (1972): *Hitler, Horthy and Hungary. German–Hungarian Relations 1941–1944*. Yale University Press, New Haven, London. 61–63. old.
17. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945: Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1972. Serie E. vol. III. Nr. 183. 308–309. old.
18. Szegedy-Maszák (1996) II. köt. 97., 187–189. old.
19. Uo. 195–196., 198. old., Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.9. V-101594/1, Szombathelyi Ferenc ügye. 84. old.

20. Antal Ullein-Reviczky (1947): *Guerre allemande, paix russe. Le drame Hongrois.* Éditions de la Braconnière. Neuchâtel.
21. Az említett iratanyag és vonatkozó levelezés: Kállay Gyűjtemény (Nyíregyháza, rendezés alatt)
22. Kállay Miklós (1995): Kállay Miklós volt magyar miniszterelnök levele Baka-Bessenyei György volt svájci magyar követnek 1944. július 14. közreadja Bán D. András. *Mozgó Világ.* 1995/12. sz. 77. old.
23. MNL OL K 63 1943-30/1/a-40. pol. sz., 1943. február 19.
24. Zeidler Miklós (1997): *A Magyar Revíziós Liga. Századok,* 1997/2. sz. 349. old. 123., ill. 124. jegyz.
25. Szegedy-Maszák (1996) II. 291., 365., 369. old.
26. Török Bálint (2004): *Farkas esz meg, medve esz meg ...* Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Basel. Budapest. 61. old., Honti Ferenc (1946): *Jelentés 1943. szeptember eleje és 1946. november vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről.* (sokszorosított kézirat), Genf. 19-20. old., ill. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár, 28.f./140. Kállay Bajcsy-Zsilinszkyhez, 1943. december 3., ill. ld. uo. Kállay újabb levelét (1943. dec. 23.), *A szakadék szélén...Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22. – 1944. március 10. sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Balogh Margit, Andreides Gábor, Z. Karvalics László, Tátrai Gábor.* Napvilág Kiadó–Magyar Távírási Iroda. Budapest. 2006. 7. sz. tájékoztató.
27. Ullein-Reviczky Antal (1993): *Német háború – orosz béke: Magyarország drámája.* Európa-História. Budapest. 117. old., Mario D. Fenyő (1972) 114–115. old., Gellért Andor (1974/a): *A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez.* Új Látóhatár. 1974/5. sz. 365–377. old., ill. Uő (1974/b): *A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez.* Új Látóhatár. 1974/6. sz. 441. old.
28. Ullein-Reviczky (1993) 117. old., Fenyő (1972) 114–115. old.
29. Ld. pl. Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. összeáll. Juhász Gyula. Kossuth. Budapest. 1978. (alábbiakban: Magyar-brit titkos) 106., 226., 269., 300. old.
30. Meszerics Tamás (2008): *Undermine, or Bring Them Over: SOE and OSS Plans for Hungary in 1943.* *Journal of Contemporary History,* vol. 43 (2), 200-203. old.
31. Magyar-brit titkos, 268-269., 300. old., Szegedy-Maszák (1996) II. köt. 195. old.
32. Macartney (1957) II. köt. 122. old., MNL OL P 2066, 1. doboz. 13. dosszié
33. Andorka (1978) 291. old.
34. Zeidler (1997) 349. old. 127. jegyz. Joó (2014): Bánffy Miklós 1943-as romániai küldetése tágabb kontextusban. *Pro Minoritate,* 2014/Ősz 112., ill. 120–121. old.
35. Szent-Iványi (2016) 106. old. v. ö. Török (2004) 71. old.
36. Gellért (1974/b) 442. old., Szegedy-Maszák (1996) II. köt. 328-329.
37. Szent-Iványi (2016) 80. old.

38. Sipos (2007): „Ezzel a kérdéssel ne méltóztassanak foglalkozni!” Világháborús sajtóirányítás és az 1942/1943-as főszerkesztői értekezletek. In. Joó András (szerk.): „...a háború szolgálatában”. Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25. Napvilág. Budapest. 18-20. old.
39. Paál Vince (2013): Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In. Paál Vince (szerk.): Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez. Médiatudományi Intézet. Budapest. 17. old., Sipos (2007) 15. old.
40. Janek István (2007): A szlovák politikai vezetés törekvései a szlovák-magyar határ revíziójára 1938-1944 között. Limes. 2007/2. sz. 46. old., „...a háború szolgálatában”: Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22.–1943. augusztus 25. sajtó alá rendezte és a jegyz. készítette Joó András, Napvilág Kiadó–Magyar Távirati Iroda. Budapest. 2007. 87., 104. old. (alábbiakban: Főszerkesztői értekezletek)
41. Kádár Gyula (1978): A Ludovikától Sopronkőhidáig. Magvető. Budapest. II. köt. 457-458. old., Kosaras István (1993): Kézi vezérlés sárga cédulákon. Védírat Ullein-Reviczky Antal mellett. Népszabadság. 1993. június 8.
42. A cenzúrabizottság munkájának irányelveit a Parancskönyv rögzítette, amelybe beírták a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium sajtóosztályáról származó utasításokat. Az utasításgyűjtemény megsemmisült. Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából. összeáll. sajtó alá rendez. Márkus László, Szinai Miklós, Vársárhelyi Miklós. Kossuth. Budapest. 1975. 17-19. old.
43. Főszerkesztői értekezletek. 52. old.
44. Uo. 119., 126. old.
45. Uo. 132. old.
46. Uo. 107. old.
47. Gellért (1974/a) 367. 372. old.
48. Joó András (2008): Kállay Miklós külpolitikája: Magyarország és a háborús diplomácia 1942-1944. Napvilág Kiadó. Budapest. 70., 188-191., ill. 239-240. old.
49. Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna (1872-1952), szovjet diplomata, stockholmi követ.
50. idézi: Joó András (2016) „István, ne haragudj, én nem leszek muszkavezető”. Magyarország, a kisállami dilemmák és a szovjet irányú diplomáciai lépések kérdése, 1943–44. In. Ujváry Gábor (szerk.): VERITAS Évkönyv 2015. 184. old.
51. Ld. a korábbi, ill. a frissebb szakirodalom kevésbé árnyalt elemzéseit: Ránki (1964), Pihurik Judit (2012): „Az igazat, ...csakis az igazat...”. Ullein-Reviczky Antal memoárjának forrásértékéről. In. Horváth Jenő, Pritz Pál (szerk.): Emlékirat és történelem. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság. Budapest. 216-243. old.
52. Szegedy-Maszák (1996) II. 210-211., ill. 214-216. old.
53. Kállay (1995) 80. old.
54. Joó (2008) 49. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári és kéziratári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.9. V-101594/1, Szombathelyi Ferenc ügye.

Budapest Főváros Levéltára, XVII. 1547. (igazoló bizottsági ügyek).

Kállay Gyűjtemény (Nyíregyháza, rendezés alatt).

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Országos Levéltár, K 63 és P 2066 fond.

Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár, 28. fond. Bajcsy-Zsilinszky Endre.

Dokumentumgyűjtemények

„...a háború szolgálatában”: Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22.–1943. augusztus 25. sajtó alá rendezte és a jegyz. készítette Joó András, Napvilág Kiadó–Magyar Távirati Iroda. Budapest. 2007.

A szakadék szélén...Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22.–1944. március 10. sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Balogh Margit, Andreides Gábor, Z. Karvalics László, Tátrai Gábor. Napvilág Kiadó–Magyar Távirati Iroda. Budapest. 2006.

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945: Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1972. Serie E. vol. III.

Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. összeáll. Juhász Gyula. Kossuth. Budapest. 1978.

Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából. összeáll. sajtó alá rendez. Márkus László, Szinai Miklós, Vásárhelyi Miklós. Kossuth. Budapest. 1975.

A Wilhelmstrasse és Magyarország: Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933-1944. szerk. és összeáll. Ránki György, Pamlényi Ervin et al. 1968. Kossuth. Budapest.

Szakirodalom, visszaemlékezések

Andorka Rudolf (1978): A madridi követségtől Mauthausenig. Kossuth. Budapest.

Barcza György (1994): Diplomataemlékeim 1911-1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. Európa-História. Budapest. II. köt.

Fenyő, Mario D. (1972): Hitler, Horthy and Hungary. German–Hungarian Relations 1941-1944. Yale University Press, New Haven, London.

Frank Tibor (2014): Antal Ullein-Reviczky: A Tribute. In. Antal Ullein-Reviczky: German War Russian Peace. Helena History Press. Reno (North Virginia). 2014. xvii-xxvi. old.

Frank Tibor (2015): The “Anglo-Saxon” Orientation of Wartime Hungarian Foreign Policy: The Case of Antal Ullein-Reviczky. Diplomacy and Statecraft, 26:4. 591-613. old.

Gellért Andor (1974/a): A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez. Új Látóhatár. 1974/5. szám. 355-378. old.

Gellért Andor (1974/b): A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez. Új Látóhatár. 1974/6. szám. 441-458. old.

- Honti Ferenc (1946): Jelentés 1943. szeptember eleje és 1946. november vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről. (sokszorosított kézirat), Genf.
- Janek István (2007): A szlovák politikai vezetés törekvései a szlovák-magyar határ revíziójára 1938-1944 között. *Limes*. 2007/2. szám. 37-51. old.
- Joó András (2008): Kállay Miklós külpolitikája: Magyarország és a háborús diplomácia 1942-1944. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Joó (2014): Bánffy Miklós 1943-as romániai küldetése tágabb kontextusban. *Pro Minoritate*, 2014/Ősz. 110-132. old.
- Joó András (2016) „István, ne haragudj, én nem leszek muszkavezető”. Magyarország, a kisállami dilemmák és a szovjet irányú diplomáciai lépések kérdése, 1943–44. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2015*. 175-193. old.
- Kádár Gyula (1978): A Ludovikától Sopronköhidáig. Magvető. Budapest. II. köt.
- Kállay Miklós (1991): Magyarország miniszterelnöke voltam. *Európa-História*. Budapest. I-II. kötet.
- Kállay Miklós (1995): Kállay Miklós volt magyar miniszterelnök levele Bakach-Bessenyei György volt svájci magyar követnek 1944. július 14. közreadja Bán D. András. *Mozgó Világ*. 1995/12. szám. 73-81. old.
- Kosaras István (1993): Kézi vezérlés sárga cédulákon. *Védirat Ullein-Reviczky Antal mellett*. *Népszabadság*. 1993. június 8. 15. old.
- Macartney, Carlyle Aylmer (1957): *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929-1945*. Edinburgh University Press. II. köt.
- Meszerics Tamás (2008): Undermine, or Bring Them Over: SOE and OSS Plans for Hungary in 1943. *Journal of Contemporary History*. vol. 43 (2). 195-216. old.
- Paál Vince (2013): Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In: Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989*. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez. Médiatudományi Intézet. Budapest. 7-19. old.
- Pihurik Judit (2012): „Az igazat, ...csakis az igazat...”. Ullein-Reviczky Antal memoárjának forrásértékéről. In: Horváth Jenő, Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem*. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság. Budapest. 216-243. old.
- Ránki György (1964): *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről*. Kossuth, Budapest.
- Sipos Balázs (2007): „Ezzel a kérdéssel ne méltóztassanak foglalkozni!” Világháborús sajtóirányítás és az 1942/1943-as főszerkesztői értekezletek. In: Joó András (szerk.): „...a háború szolgálatában”. Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25. Napvilág. Budapest. 7-34. old.
- Standeisky Éva (1999): *Nemzetföltők (I.)*. 2000. 1999/7. sz. 44-53. old.
- Szegedy-Maszák Aladár (1996): Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. *Európa-História*. Budapest. I-II. kötet.
- Szent-Iványi Domokos (2016): *Visszatekintés, 1941–1972*. szerk. Székér Nóra, Kodolányi Gyula. Magyar Szemle Alapítvány. Budapest.

Török Bálint (2004): Farkas esz meg, medve esz meg ... Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Basel. Budapest.

Ullein-Reviczky, Antal (1947): Guerre allemande, paix russe. Le drame Hongrois. Éditions de la Braconnière. Neuchâtel.

Ullein-Reviczky Antal (1993): Német háború – orosz béke: Magyarország drámája. Európa-História. Budapest.

Újpestery Elemér (1987): Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában. Magvető. Budapest.

Zeidler Miklós (1997): A Magyar Revíziós Liga. Századok, 1997/2. szám. 303-352. old.

Köpfler Balázs*

FRIEDRICH ISTVÁN SZEREPE KERESZTÉNY NEMZETI EGYESÜLÉS PÁRTJÁNAK LÉTREJÖTTÉBEN ÉS FELBOMLÁSÁBAN

STEPHEN FRIEDRICH ROLE IN THE CREATION AND DISSOLUTION OF CRISTIAN NATIONAL UNITED PARTY

ABSTRACT

By the end of the first World War Hungary, was in terrible situation. A significant part of the country was occupied, there was not enough food and coal; and the Entente didn't recognize the Hungarian leadership. Under these conditions Stephen Friedrich (Hungarian Prime Minister, August 7th, 1919 to November 24th, 1919) struggled to maintain his position. One of his strategies was the National Christian Movement. Like other political parties, national christians and christian-socialist intended to merge political parties in order to avoid dissipation. On day before October 23rd, 1919 an envoy of the Entente arrived Budapest, where they established the Christian National United Party. The leader of the party was Friedrich. He became defense minister in Charles Huszar's cabinet, from November 25th, 1919 to March 14th, 1920. In this position he got into many fights. He was weakened mostly because he became affected by Tisza case. Hungary had its first overall secret and equivalent voting on January 25-26th, 1920. Friedrich was very successful. He overcame Alexander Wekerle (who also was prime minister). After that his situation worsened. His supporters couldn't beat their opponents. Friedrich and his followers became antagonistic with every other group. They left the CNUP on April 23rd, 1920, and became the strongest opposition party.

1. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának létrejötte

Friedrich István Magyarország volt miniszterelnöke, a Huszár Károly vezette kormány volt hadügyminisztere és a Keresztény Nemzeti Egyesült Párt (KNEP) pártelnöke 1920. április 13-án kilépett pártjából, és ellenzékbe vonult. Ezzel két fontosabb dolog dőlt el, a vezető kormánypárt képtelen egybetartani saját magát, és Friedrich István elindította a Horthy-korszak egyik leghosszabb ellenzéki karrierjét. De eddig, rövid és viharos időszakon keresztül jutottak el. A tanulmány ezt az utat, és annak fontosabb állomásait szeretné bemutatni.

* Köpfler Balázs doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Történettudományi Doktori Iskola

A 1919. októberében megmaradt ország jelentős részben idegen megszállás alatt ált, a kormányát nem ismerték el, a különböző hatalmi központok egymással küzdöttek a hatalom megszerzéséért. Viszont a résztvevők egyenként képtelennek lettek volna erős pozíciókat elfoglalni. Ennek jegyében kezdtek formálódni már augusztusától a különböző pártfúziók, pártszövetségek és blokkok. Először augusztus 22-én egyesült a Magyarországi Keresztényszocialista Párt az Országos Keresztény Szocialista Párttal (Huszár Károly, Haller István), az új párt Egyesült Keresztény Szocialista Párt néven folytatta a működését.¹ A gróf Teleki Pál elnökelete alatt, Friedrich István vezetésével alakult Keresztény Nemzeti Párt ekkor még nem csatlakozott. A keresztényszocialisták amúgy már tagjai voltak a kormánynak, a keresztény nemzeti és a különböző kisgazdák mellett.

A következő összefogási kísérlet, a Nagyatádi Szabó István vezette kisgazdák és a különböző liberális polgári pártok között indult.² A közös pont Friedrichhel szemben egy kormányzati alternatíva létrehozása, ahogy Nagyatádi fogalmazott: „Friedrich reakciós üzelmei, mint tudjuk, a haladó szellemű polgári pártok körében is éles visszatetszést kellettnek”. Lovászy Márton is hasonló kijelentéseket tett, szerinte Friedrichék garázdálkodása súlyos helyzetbe juttatja az országot. A liberális blokkhoz a Függetlenségi és 48-as Párt (Lovászy Márton, P. Ábrahám Dezső),³ Demokrata Párt (Vázsonyi Vilmos), Kisgazdapárt (Nagyatádi Szabó István), Köztársasági Párt (Nagy György) és Heinrich-féle Polgári Párt tartoztak volna.⁴ A különböző liberális, polgári és demokrata pártok blokk képzésében az is benne lehetett, hogy ezzel egy új kormány számára teremtsenek politikai bázist.⁵ Nagyatádit többek között az irányította feléjük, hogy Friedrich bár bevette második kormányába, rövidesen „lecserélte” a nagybirtokos csoporthoz köthető Sokorópátkai Szabó Istvánra. Rövidesen Nagyatádi viszont érezte, hogy mögötte jóval nagyobb tömeg állhat (1919 őszén több tízezer kisgazda szimpatizáns tartott gyűlést Kaposváron),⁶ mint potenciális szövetségei mögött. Eközben Lovászynak komoly gondot okozott saját pártjának az összetartása.⁷

A liberális blokk felé közeledtek a szociáldemokraták is, akikkel Friedrich már kormányfővé válásával szembekerült, mivel augusztus 6-án a Peidl Gyula vezette szakszervezeti kormányt (szociáldemokraták magukénak tekintették) puccsal eltávolította. Friedrich és a keresztény-nemzeti csoportok élén támadták a szocdemeket, őket álrúhás bolseviknek tartották. A szociáldemokratákat végül azzal hangolta teljesen maga ellen, hogy az Országos Munkásbiztosító Pénztárat államosította (pontosabb annak a személyzetét), amely korábban a szakszervezetek egyik bástyája volt.⁸

A keresztény sajtó folyamatosan támadta a liberális blokkot szervező Lovászyt, fölrották neki, hogy nem szakított időben a „destrukcióval”. Polónyi Dezső (a függetlenségi párti Polónyi Géza testvére, a Tisza-ügyben Friedrich István ügyvédje) szerint, „nem szabadna a kormány helyzetét nehezíteni”, „támogatni kellene a nemzeti törekvéseket”.⁹

A keresztény pártok egységesülését, „politikai összetartását” a katolikus püspöki kar is szorgalmaz. Ebben láthatták a garanciát a bolsevik intézkedések megsemmisítésére, és egy esetleges földbirtokreform számuk kedvező befolyásolására.¹⁰ Ez utóbbi azért is lehetett fontos, mivel érzékelhették, hogy a kisbirtokosokat képviselő és a földbirtokrendszer reformját erősen szorgalmazó Nagyatádi mögött nagy támogatási potenciál volt.

A keresztény pártok egységesülése tovább folytatódott, Friedrich is erősen támogatta ezt, mivel úgy gondolta, hogy a keresztény-nemzeti irányzat (önjelölt) vezetőjeként csak akkor tud hatalmon maradni, ha politikai támogatását megerősíti. Kormányában már augusztus vége óta voltak keresztényszocialista politikusok Huszár Károly és Haller István, de külön politizáltak. Azért is érezhette ennek szükségességét, mivel más csoportok egyre erősebben az eltávolítását követelték.¹¹ Ezért Friedrichnek létérdeke volt a keresztény-nemzeti és keresztényszocialista pártok fuzionálása.

A közös ideológia alap megtalálása volt a legkönnyebb, kereszténység jegyében kell újjáépíteni Magyarországot. A keresztény pártok elutasították a forradalmakat, a bolsevik társadalom átalakítási kísérletet. Ahogy Milóty István írta az Új Nemzedékben, változtatni kell azon, hogy a „keresztény magyarság az utolsó negyed században megszűnt ura lenni magának”, és idegenek kizsákmányolásának áldozata lett. Miután végig ment a dicsőséges kálvárián, jó útra kell lépni a közös cél elérése érdekében, ami Magyarország rekonstruálása.¹² Ezen a közös ideológiai platformon való egységesülés, októberben gyorsult fel, mikor hírül vették, hogy a Békekonferencia Magyarországra küldte megbízottját, Sir George Russell Clerk. Akinek két főbb feladata volt, el kellett érnie, egyrészt a román megszálló erők kivonulását Magyarországról, másrészt egy olyan magyar kormány megalakulását, melynek kellően erős a legitimitása lesz és meg lehet hívni a békekonferenciára, hogy aláírja a békét.¹³

Az első hírek pont Clerk Budapestre érkezésével egy időben jelentek meg a keresztény pártok egyesüléséről.¹⁴ A Keresztény Nemzeti Párt (Friedrich István) és a Keresztény Szociális Gazdasági Párt (Ernszt Sándor, Huszár Károly, Haller István) október 25-én jelentette be, hogy Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt néven fuzionáltak. A különböző keresztény párti csoportoknak érdeke volt ez az egységesülés, jobban bízhattak így érdekeik érvényesülésében. A KNP bázisát főleg a budapesti monarchista érzelmű kispolgárság, egyes földbirtokos rétegek, a köz- és magánalkalmazottak alsóbb csoportjai, valamint szabadfoglalkozású értelmiségiek alkották, élesen bírálták a bolsevik rendszert és a forradalmakat, rendszeresen antiszemita kirohanásokat tettek. Friedrichnek többször okozott hitetelességi problémát, hogy a keresztény kurzus élharcosa lett, mivel 1919 előtt Károlyi Mihályhoz és köréhez fűzték komoly szállak (például részt vett Károlyi amerikai útján is), és baloldali radikálisnak könyvelték el, akinek komoly szerepe volt az őszirózsás forradalomban (láncbídi csata). A KSZGP régi néppárti és keresztényszocialista

szervezetekre épült, a katolikus püspöki kar is jelentős mértékben támogatta anyagilag. A párt hívei a nemzeti kispolgárság, az úri középosztály alsóbb, alkalmazotti és tisztviselő csoportjai, valamint a keresztény értelmiség köréből kerültek ki. A párt vezetésében helyet kaptak egyházi nagyjavadalmasok és korábbi néppárt arisztokratái is. A két párt egyesülésével a keresztény pártok egy táborba kerültek. De Giesswein Sándor – a magyarországi keresztényszocializmus egyik elindítója – nem csatlakozott, bár beválasztották az elnöki tanácsba.¹⁵

Nem sokkal a keresztény pártiak egyesülése után, a kiskisgazda pártok is egyesülésre kényszerültek. A Egyesült Kiskisgazda- és Földművespárt (EKFP, elnöke: Sokorópátkai Szabó István, a párt tényleges vezetői: gróf Pallavicini György, Rubinek Gyula, az agrárius nagybirtokos elit felé orientálódtak) és az Országos Kiskisgazdapárt (elnöke és vezetője: Nagyatádi Szabó István) félretették érdeellentéteiket, hogy a KNEP hatalmi túlsúlyával szemben érvényesülni tudjanak. A fúzióra 1919. november 29-én került sor, az új párt neve Országos Kiskisgazda- és Földműves Párt lett. A kiskisgazdákon belül a Pallavicinihez köthető legitimista csoportnak volt jobb kapcsolata Friedrichhel.¹⁶

Az új egyesült keresztény párt vezetőségét október 24-én választották meg. A párt elnöke Friedrich István lett. Friedrich hívei és támogatói közül pártigazgató lett dr. Wein Dezső, alelnök Oláh Dániel bekerült a párt elnöki tanácsába dr. Avarffy Elek, Fröhvirth Mátyás, Mahunko Imre.¹⁷ Bár Friedrich pozíciói erősödtek, de Clerk tárgyalásai és a békekonferencia szándékai sem kedveztek Friedrichnek.

Ezeknek a különböző szövetségeknek és fúzióknak az ereje ekkor még elég bizonytalan volt. Súlyukat csak vezetőik és tagjaik kapcsolatai adták, a helyzet 1920. január végén kezdett el megváltozni, amikor is a nemzetgyűlési választások a két nagy pártkonglomerátumot (KNEP, Országos Kiskisgazda- és Földműves Párt) kiemelték a pártok tömegéből.

Október végre az is eldőlt, hogy a románok kivonulnak Budapestről és a Duna-Tisza közéről, helyüket a Horthy vezette Nemzeti Hadsereg veszi át. A Hortyhoz köthető csoportokkal már első kormányalakításakor sem volt túl jó a kapcsolata, Prónay Pál, a fővezér egyik különítményének a parancsnoka augusztus elején csak, mint „zsidó, szabadkőműves” hatalommentési kísérletet aposztrofálta Friedrichék augusztus 6-ai puccsát.¹⁸ De az sem segítette Friedrichéket, hogy sajtójukban élesen támadták a régi hatalmi elitet, így az még inkább Horthy köré csoportosult.¹⁹

November 14-én Horthy Miklós bevonult Budapestre, a előőrsként a legitimista érzelmű Lehár Antal ezredes vezette szombathelyi egységek érkeztek először. Lehár ezt követően találkozott több fontos politikussal, többek között Friedrichhel is. A miniszterelnök megkérdezte tőle, hogy kivihetőnek tartja el Horthy elmozdítását. Lehár azt válaszolta, hogy Hortyht, mint főparancsnokot a miniszterelnök nevezte ki fölé, ezért a leváltását csak akkor következhetne be, ha a miniszterelnács egy másik fővezért nevezne ki.²⁰ Ez bár jogilag elképzelhető lehetett volna, a tényleges hatalmi szituációban elképzelhetetlen volt. Horthy korábbi augusztusi

kinevezése a tényleges pozíciók elismerés, Horthy rendszerbe való integrálásának a kísérlete volt Friedrich részéről.²¹

Friedrich ez után felvilágosítást kért tőle arról, hogy a tisztek Horthy mögött állnak-e. Lehár arról tájékoztatta a kormányfőt, hogy a tisztek Horthy mögött állnak, és nagyon veszélyesnek tartanának egy szakadást a tiszti állományban.²² Friedrich nagy valószínűséggel csak ötletszerűen kérdezte meg Lehárt a fentiekről, de ez elég jól illusztrálja, hogy milyen komolyan megromlott a kapcsolata a fővezérrel, már nem remélhette, hogy segítik majd tisztsége megtartásában.

Novemberben Clerk folyamatosan tárgyalta a különböző magyar politikai csoportokkal egy elfogadható koncentrációs kormány létrehozásáról, ami Friedrich kormányfőségének végét jelentette.²³ A hónap elején a KNEP kiállt a miniszterelnök mellett, és kijelentették, hogy a párt törtetetlenül ragaszkodik a jelenlegi rendszerhez és áldozatra csak akkor hajlandó, ha azt a jelenlegi rendszer fennmaradása kíváná”, mivel a keresztény politika vezethet a magyarság rekonstrukciójához és újjáéledéséhez”.²⁴ Ezen felül a párt szervezte, hogy Clerk szállása előtt folyamatosan Friedrich mellett tüntető tömeg legyen,²⁵ és vidékről is petíciókkal „bombázzák” a miniszterelnök érdekében. Benicky Ödön belügyminiszter, Friedrich támogatója az ügyben intézkedett, hogy küldöttségek menjenek fel a fővárosba, akik a kormány elismerése érdekében Clerknál tüntetnek.²⁶ Ezzel szemben például a Népszavánál folyamatosan követelték a lemondását, mivel nagyon károsnak tartottak, hogy a hatalomhoz való ragaszkodásával rontja Magyarország helyzetét, amely így később tud csak békét kötni.²⁷

Ezek után már csak az lett a kérdés, hogy a mennyi hatalmat tud megőrizni a párt, és átmenteni a koncentrációs kormányba. Az ellenzéki pártok, és Friedrichel szembenállók számárrá nagyon jó hírt jelentett, mikor Apponyi Albert is bekapcsolódott a tárgyalásokba.²⁸ Friedrich azzal próbált érvelni, hogy „az antant meghatalmazottja részéről csak az a kívánság merült föl, hogy egy liberális és egy szociáldemokrata politikussal egészítsük ki a kormányt.”²⁹ Ez azon felül, hogy nem felelt meg a valóságnak ekkor már, a szocdemek soha nem léptek volna be egy Friedrich vezette kormányba. A baloldali pártok Apponyi miniszterelnökségét támogatták, a keresztény pártiak mereven elutasították ezt.³⁰

Aztán Friedrich egyszer elfogadta, hogy le kell mondani, majd visszakozott. A kiutat az jelentette, hogy Friedrich párttársát Huszár Károly vallás- és közoktatási minisztert designálta miniszterelnöknek.³¹ Azzal, hogy a KNEP politikáját bízta meg kormányalakítással, amit tárgyalások összes résztvevője kénytelen volt elfogadni, sikerült a hatalom részbeni átmentése. A megalakuló kormány tagjainak jelentős része szintúgy a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából került ki.³² Friedrich hadügyminiszter lett az új kormányban. Clerk sikeresen teljesítette feladatát, a románok visszavonultak a Tiszántúlra, és megalakult az új koncentrációs kormány, melyet az antant is el tudott ismerni, és meg tudott hívni a békekonferenciára.

2. Friedrich István harca pozíciójának megőrzéséért

A Huszár-kormány időszakában Friedrich Istvánnak több komoly politikai küzdelmet meg kellett vívni, melyek egy része a párt töredezéséhez is hozzájárultak. Novemberben érintetté vált a Tisza-ügyben (gróf Tisza István 1918. október 31-ei meggyilkolása ügyében indított eljárás),³³ ez decemberben fokozódott, januárban Nagyatádi Szabó Istvánnal vívott komoly csörtéket a minisztertanácsban és ekkor volt a nemzetgyűlési választások, februárban újra a Tisza-ügy miatt támadták, márciusban és áprilisban szerette volna pozíciót erősíteni a KNEP-ben, miután ez nem sikerült kilépett a pártból.

Emellett az egész időszakot végig követte az államfőség körüli viták, melyekben Friedrich aktívan részt vett. Ezt a konfliktus sorozatot megelőlegezték azok a nyilatkozatok, amelyeket november utolsó napjaiban tett. November 29-én az ideiglenes államfőnek (ekkor még nádorként nevezte meg) József főherceg tábornagyot javasolta. Az Új Nemzedék szerint a magyar Habsburgok jeles képviselője népszerű, és a királyság helyreállításáig betölthetné a tisztséget.³⁴ November 28-án a többi pártot és politikai csoportot támadta, „szomorú, hogy a politikusok nagy része Clerkkal ölelkezett”, velük szemben csak ő ragaszkodik a területi integritáshoz. Szerinte most nagyon nagy szükség van a cselekvésre és az elszántságra, nem szabad könnyen meghajolni az antantnak. A keresztény nemzeti irányzat tudja egyedül visszaszerezni az elvesztésre ítélt területeket, egy nemzeti királyság formájában (ez a koncepció hasonlítható Bethlen István elképzeléseihez, mely egyfajta kibúvót jelentet az antant Habsburg-ellenességével szemben).³⁵

A Tisza-ügyben már közvetlenül a gyilkosság után megkezdődött a nyomozás, de ennek nem lett eredménye, sőt valamikor 1919 augusztusa előtt a teljes nyomozati anyag eltűnt. Az ellenforradalom hatalomra kerülése után újraindult, és rövidesen megtörténtek az első letartóztatások.³⁶ Friedrichet november elején hallgatták ki először a gyilkossággal kapcsolatban, de ekkor még csak, mint tanút.³⁷ A helyzet november végén kezdett el komolyodni, amikor is Miskolcra a Nemzeti Hadsereg Budapestre szállította Hüttner Sándor főhadnagyot, aki azt állította, hogy fontos információi vannak a Tisza-ügyhöz kapcsolódóan. Majd megtette vallomását, melyben azt állította, hogy a volt miniszterelnök, az „ellenforradalom élharcosa” egyik szervezője (magát Hüttnert is Friedrich vitte bele az orgyilkos osztagba) volt gróf Tisza István meggyilkolásának.³⁸ Amikor sor került a szembeállításra Hüttner (több Friedrich-ellenes személy jelenlétében, például Ulain Ferenc ügyvéd, Paksy Zolátn detektívfelügyelő), Kéri Pálként (újságíró, Károlyi közeli munkatársa, a Tisza-ügy másik fő vádlottja) azonosította Friedrichet, többször is egymás után.³⁹ Ekkor még a párt és a kormány is kiállt mögötte, a december 2-ai minisztertanácson Huszár, Bleyer („igen aggályos, hogy felvetődött a gondolat, hogy a hadügyminiszter úr esetleg mondjon le. Ebben a keresztény irányzat kikez-

dését látná, [...] így ki lehetne kezdeni a keresztény irányzat minden egyes vezető tagját”), Beniczky és Haller is kiált mellette.⁴⁰

A sajtóban Csilléry András (az augusztus 6-ai ellenforradalmi puccs egyik szervezője, fogorvos) követelte a megtorlást a Friedrichhel szemben indított hajsza miatt.⁴¹ Az egyik utolsó támadást Friedrich ellen decemberben Ulain Ferenc indította, melyben szerinte Friedrich magát a keresztény kurzust veszélyezteti.⁴² December második felében Friedrich és a Tisza-ügy körül csendesebb lett a légkör, ez többek közt, az ügyhöz kirendelt vizsgálóbíró cseréje miatt következett be, mivel az új ügyvivő dr. Margalits Ede, dr. Kovács Lajos öngyilkossága után újra kívánta kezdeni a vizsgálatot.

A miniszterelnökkel december 7-én került először összetűzésbe, amikor kijelentette, „olyan benyomásom van, hogy pártbomlás előtt állunk”, és kormányváltás van kialakulóban. Ebben óvatosan benne van az is, ami majd januárban kerül ellő, hogy neki kellene az új miniszterelnöknek lennie. Huszár erre élesen reagált, kikelt a párt egységét aknamunkával bontók ellen. Olyan hírek terjedtek, hogy Friedrich hírek terjedtek, hogy Friedrich otthagya a kormányulást, és híveivel szembefordult kormánnyal. Friedrich követelte az idegenek kitelepítését Budapestről. Haller István éles nyilatkozatot tett az ügyben, nem szabad bontani a pártegyeséget, mivel most jönnek a választások, a galíciaiak kitelepítése, amúgy sem Friedrich vívmánya, a kormány már foglalkozik a kérdéssel.⁴³ Sajátos volt, hogy ugyan ezen a napon Meskó Zoltán, a Kisgazdapárt képviselőjében a Friedrich melletti kiállásra szólított fel.⁴⁴

Ezt követően egyre inkább a nemzetgyűlési választások körül forgott a pártok és a politikusok élete. Magyarországon legutóbb 1910-ben volt választás, még egy teljesen más politikai rendszerben, nagyon szűk választójoggal, és ráadásul nyíltan. Az 1919 őszi időszakban a pártok jelentős része és az antant is egy sokkal tágabb és titkosabb választójog mellett volt. Az új választójogi rendeletet még a Friedrich-kormány adta ki, decemberre már csak az maradt kérdés, mikor kerüljön sor a választásokra, az időpont végül, január 25-26.-ett. Az új választójog a korábbi 6%-kal szemben a lakosság 40%-ra növekedett, és teljesen titkosan lehetett szavazni. Ekkor még nem tudták megtartani az egész megmaradt országra kiterjedően, erre a Tiszántúlon majd csak június-júliusban, a baranyai területeken 1921. október-novemberében kerülhetett sor.⁴⁵ A két legnagyobb párt versengése szinte kibékíthetatlenné vált, bizonyos helyeken megegyezésre kényszerültek (például Székesfehérváron, ahol Prohászka Ottokár püspök lett a közös jelölt. Ez azért is volt érdekes, mert sokszor elhangzott a keresztény blokk egységének fenntartásának szükségessége. Friedrichet három helyen jelölték, lakóhelyén Cinkotán, Budapest Belvárosában⁴⁶ és Székesfehérváron (eme utolsótól, még a választások előtt visszalépett).

A választásokra való előkészületek időszakában csak egy kisebb csörtéje volt a Nemzeti Hadseregnek. December végén Horthy Miklós interjút adott egy bécsi

újságnak, melyben cáfolta, hogy a magyar hadsereg mozgósítana. Szerinte nem szabad komolyan venni, ő csak a hadügyminiszter, aki demagóg intranszignans antant ellenes szölamokkal próbál támogatókat szerezni. Amúgy is az antant ellenőrzése alatt tartja a Nemzeti Hadsereget.⁴⁷ A hadügyminisztérium és a Fővezérség (Nemzeti Hadsereg irányító szervezete) között az ellentét már Schnetzer Ferenc tábornok minisztersége alatt kialakult, ez Friedrich idején csak fokozódhatott.⁴⁸ Odáig, hogy a február 6-ai minisztertanácson a hadügyminiszter Soós Károly hadügyi államtitkárt (korábban a Nemzeti Hadsereg vezérkari főnöke) azzal vádolta, hogy ellene „aknamunkával” mozgalmat szervezett a hadügy tisztjei között.⁴⁹

De minden konfliktusa ellenére a Nemzeti Hadsereg vezetésével, és az őket képviselő Soós Károllyal, a minisztertanácsokon az figyelhető meg több esetben is, hogy Friedrich nem hátráltatta, hanem támogatta az ügyeiket. Például 1919. november 28-án javasolta, hogy a hadsereg létszám keretének feltöltése érdekében 25-35 év között vezessenek be kvázi sorozásos turnusokat.⁵⁰ Januárban arra tett javaslatot, hogy a közéletmezést katonai irányítás alá vegyék, ami jelentősen növelte volna a hadsereg befolyását. Amely már a sajátos helyzetnek köszönhetően más területeken már így is elég jelentős volt, például: igazságszolgáltatás (az országban még érvényes volt a statáriális törvénykezés), rendvédelem (a hadsereg karhatalma intézkedést és járt el, sok esetben a rendőrség engedélye nélkül) és politika (február végé a fővezér választották meg Magyarország kormányzójának). A hadsereg amúgy is szerette volna minél több dologra kiterjeszteni a befolyását, a háborús gazdasági logika utóhatásaként.⁵¹ A fentiek alapján az állapítható meg, hogy Friedrich és a Nemzeti Hadsereg az igazgatási kérdésekben együtt tudott működni, konfliktusok a különböző politikai érdekekből és elköteleződésekből fakadtak.

A választási programbeszédét január 4.-én tartotta meg az Egyetem utcai Károlyi-palotában, melynek beszédmódja teljesen beleillett a korszakba. Egy erős keresztény Magyarországot kell megteremteni, szerinte, de ehhez új honalapítás kell. A „galiciaiakat” nem tűri, ki kell telepíteni őket Friedrich szerint. Továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy „ez a nemzet nincs leverve, de a külföldről ne várjunk semmit.” A „destruktív sajtót” nem tűri, ennek érdekében később majd benyújtott egy törvényjavaslatot, mely a papírmennyiség szabályozásával szerette volna a „destruktív sajtó” lehetőségeit korlátozni. „Keresztény összefogás kell, szemben a zsidó összefogással.” Friedrich véleménye alapján a keresztényeknek kell, hogy legyen hite, becsülete és erkölcs, mert ezek alapján tud a nemzet összefogni, és ellenállni az osztályellentétek kiélezésének. Azzal fenyegetőzött beszédének a végén, hogy ha zavart keltenek, akkor megkósztolhatják a katonai diktatúrát, bár azt senki sem akar, de rendnek kell lennie. Ha meg lesz a rend, akkor Magyarország meg tudja akadályozni, hogy „egy idegen faj” a külfölddel összefogva „dirigáljon”, képviselőjelölt szerint. És legvégül azzal zárta, hogy a Nemzetnek fel kell készülni, erő kell, elszántság és akarat, és akkor a Nemzet talpra áll.⁵² Programadásában megjelent az összes keresztény-nemzeti irányzatra

jellemző gondolat. A rendet és fegyelmet követelt, a keresztény magyarságot élesen szemben állította alapesetben a zsidósággal, bár tett kivételeket, a nemzeti érzetű zsidóságot „eltűri”. Érződik az a gondolat, mely ekkoriban kezdett elterjedni, hogy az akaratra egyfajta mindenható orvossággént kezdtek el tekinteni. Friedrichhel szemben az szintúgy egykori miniszterelnököt indították, Wekerle Sándort, ezzel talán abban bízva, hogy a polgári lakosság körében nagyobb szimpátiának örvendhet.⁵³

A fentebb említett közéleti vita január elején robbant ki. Bár decemberben volt már szó a kérdésről, az még nem torkollott személyeskedésbe. A január 7.-ei minisztertanács amúgy is érdekesen kezdődött, először Haller István követelte, hogy a hadsereg nem lehet az állam az államban. Majd Rubinek Gyula jelentette ki, hogy a kormány vagy tud teljes autoritást biztosítani a katonasággal szemben vagy mondjon le.⁵⁴ Huszár Károllyal szemben – aki már szóvá tette ezt a „fővezér úrnak”, és szerinte mindenképp meg kell óvni a kormány tekintélyét – Friedrich nem tartotta jónak ezen „kérdések kiélezését” a választások előtt.⁵⁵ Ezért is lett érdekes, hogy a január 13-ai tanácskozáson egy olyan javaslatot terjesztett be, amely élesen sértette a kiskisgazda közéleti minisztert, Nagyatádi Szabó Istvánt. Friedrich szerint a közéleti helyzet katasztrofális, katonai irányítás alá kell venni. Ennek módozatát egy 15 pontos rendelettervezetben fejtette ki. Először is meg kellene szüntetni a közéleti miniszter tárcát, a közéleti felelősségét át kellene ruházni a hadügyminisztériumra. Az Országos Élelmezési Hivatal élére katonai személyt kellene kinevezni. Országosan a különböző kerületi gabonagyűjtők szintúgy a hadsereg irányítása alá kerültek volna. Ezen felül szigorúbban büntették volna a csempészt. Előterjesztését azzal zárta, hogy ez nem a jelenlegi közéleti miniszter ellen irányul. Nagyatádi természetesen elutasította a javaslatot. A véleménye az volt, hogy ez nem lenne más, mint katonai diktatúra. A minisztertanács végül, úgy határozott, hogy a hadügyminiszter javaslatát, csak a végső esetben veszik igénybe.⁵⁶ Ez a vita is csak tovább élezte a kiskisgazdák és a KNEP ellentétét.

A vita viszont folytatódott az elkövetkező hónapban, többször előkerült. Az élelmezési ellátás tovább romlott, január 18-án újra tárgyalták, Friedrich újra betervezte javaslatát. De Huszár Károly miniszterelnök és a miniszterek többsége csak az volt hajlandó elfogadni, hogy a gabonát és a lisztet együttesen kezeljék.⁵⁷ A hadügyminiszter nem hagyta annyiban. Január 21-én, mikor Apponyi Albert és a béke delegáció a beszámolóját tartotta a minisztertanácsban. Ebben közvetítették azt a kritikát, mellyel az antant élt a békefeltételeiket elutasítókkal szemben. Friedrich elutasította a vádak a kapcsolatban, hogy „kardcsörtető” politikát folytatna. Majd újra betervezte javaslatát, melyet újra elutasítanak, ekkor Nagyatádi még azzal érvelt ellene, hogy így Romániától és Szerbiától sem kapna az ország gabonát.⁵⁸ A kérdés még egyszer a hónap végén került előtérbe, de a kormány nem változtatott addigi hozzáállásán. Eközben Friedrichnek is akadtak teljesen más problémái.

Friedrich választási ellenfele január 14-én tartotta beszédét. Wekerle nem alkalmazkodott jelentősen a korszakhoz. A kiegyenlítés és a közszabadság politikáját hirdette meg. Közrendet, biztonságot, és népjóléti intézkedések ígért. Az Új Nemzedék csak úgy kommentálta, hogy Wekerle elfáradt.⁵⁹ Friedrich két nappal később támadt Wekerlére azzal, hogy nem akadályozta meg a „nemzetrontó forradalmi erők kifejlődését”.⁶⁰ A választások előtt pár nappal újabb programbeszédet tartott. Ennek a fő mondanója az volt, hogy a közelgő ideiglenes államfőválasztás előtt József főherceg jelölése mellett foglalt állást.⁶¹ Őt tartotta a legalkalmasabbnak, a magyar katonák közül a legmagasabb katonai ranggal rendelkezett, és a kommunista uralom alatt sem menekült külföldre.⁶² De nem csak kormányzóként, hanem esetlegesen királyként is el tudta volna képzelni a magyar királyi herceget. Emellett, hogyha a nemzetgyűlés József főherceget megválasztja, akkor azt az antant sem utasíthatná el.⁶³ Ezt a február 6-i minisztertanácson fejtette ki. Legitimistaként három lehetőséget tudott elképzelni, vagy IV. Károly tér vissza a trónra, vagy Ottó trónörökös lesz a király, és mellette József főherceg régensi tisztséget tölti be, vagy maga József főherceget koronázzák meg.⁶⁴

A párton belüli törésvonalak abból is látszódtak, hogy a választás napján a KENP-hez köthető Keresztény Szövetség nyílt levelet jelentetett meg, melyben Friedrichet, nem tartották méltónak a régi, keresztény szociális államférfiakhoz. Múltja nem tetszett nekik, és nem nyújtott nekik elég garanciát, mivel „Friedrich nem rég még ellensége volt az iskolai vallásoktatásnak”. Ezen felül hadügyi államtitkárként is voltak olyan intézkedései, melyek sértették a keresztény magyar társadalmat.⁶⁵ De ennek már nem volt hatása a választási eredményekre.

A szavazást Friedrich jelentős többséggel megnyerte, a párta viszont nem. A várakozásokkal ellentétben⁶⁶ a 164 képviselői helyből a KNEP csak 75 tudott megszerezni, szemben a kisgazdák 79-vel. Ezzel egyértelművé vált, hogy továbbra is koalíciós kormányzásra kényszerülnek. Bár a nyári Tiszántúli választások után a kisgazdák többséget szereztek, egyedül való kormányzáshoz a párt az akkori helyzetben nem érzett elég erőt.⁶⁷ Friedrich a főváros 6. kerületében (Belváros) Wekerle Sándorral szemben 2941 szavazattal győzött. Friedrich 7721, Wekerle 4780 szavazatot kapott.⁶⁸

3. A KNEP felbomlása

A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját egyre nehezebben lehetett egyben tartani, Friedrichnek és híveinek radikális kirohanásai egyre több ellenérzést szültek a párton belül is. Amikor Friedrich 1919. novemberében Huszár Károlynak átadta a miniszterelnökséget, jó kapcsolatban lehettek ehhez. Ez viszont nagyon gyorsan megváltozott. A konfliktusok forrása többek közt abból eredt, hogy Friedrich nyíltan kiállt a béketárgyalások elhalasztása mellett, abban bízva, hogy rövidesen kedvezőbb lesz a nemzetközi helyzet.⁶⁹ Később csak rosszabbodott a helyzet,

1920. január végén, a nemzetgyűlési választások megtartása után, arra is felszólította Huszár Károlyt, hogy mondjon le a javára, mert Clerkkal,⁷⁰ így egyeztek meg.⁷¹ Emellett egy olyan támadást is indítottak a KNEP intranzigensei,⁷² hogy a jelenlegi kormányból a párt nélküli minisztereknek távoznia kellene (Bárczy István igazságügyi minisztert, és Heinrich Ferenc kereskedelemügyi minisztert értették ez alatt).⁷³

Friedrichnek erre lépésére ellenfelei már számíthattak, Horthy január elején Bandholtz tábornokkal tárgyalta, melyben figyelmeztette, hogy Friedrich egy politikai kalandor, aki felbujtó beszédeivel csak hergelte a népet. Ezen felül Horthy biztosnak tartotta, hogy Friedrich megnyeri a választásokat, majd József főhercegből nádort, akit röviddel ezt követően megkoronáznának.⁷⁴ A fővezér Friedrich hatalomátvételi kísérletére gyorsan reagált, napiparancsa a következő nap minden sajtótermék első oldalán ott volt, ebben kiállt a koncentrációs kormány mellett, melynek hivatalba kell maradni a nemzetgyűlés megalakulásáig, mely megválasztja majd az új ideiglenes államfőt. „Minden, bárhol, jövő, az eredeti megállapodással [Clerk által tető alá hozott megegyezés] ellenkező törekvéssel szemben érvényt fog szerezni”.⁷⁵

A következő lépésben Ulain Ferenc két oldalas vezércikkében támadta Friedrichet, minden korábbi hibáját és bűnét felsorolva (Károlyi Mihály híve volt, lánchídi-csata), amiket követett a legsúlyosabb gróf Tisza István megölésének megszervezése.⁷⁶ Ezt követően a lap közölte gróf Almássy Denisenek, Tisza István unokahúgának beadványát, melyben Friedrichet a nyomozás akadályozásával vádolta meg. A végső konklúzió az lett, hogy Friedrichnek „félre kell állnia”, mivel túl gyanús, túl érintett az ügyben.⁷⁷

A minisztertanács következő nap tárgyalta a kérdést, és nem tartották szükségesnek, hogy a hadügyminiszter lemondjon állásáról. Bárczy szerint (aki dr. Halász Lajos főállamügyészre hivatkozott), Hüttner terhelt vallomása⁷⁸ magában álló, tárgyi adatokkal nem támogatott, ingadozó és a vallomást tevő, egyéniségénél fogva teljesen megbízhatatlan.⁷⁹ De az ügy továbbra sem oldódott meg, a február 7-ei kormányülésen arról döntöttek, hogy Friedrich ügyét, egy magasrangú katonatisztekből álló becsületebíróságnak (báró Kövess Hermann tábornagy, báró Hazai Samu vezérezredes, báró Szurmay Sándor tábornok, Kis Árpád és báró Lukachich Géza altábornagy) kell kivizsgálnia.⁸⁰ Az nyomozást továbbra is felfokozott érdeklődés kísérte, végül augusztusban került sor a hadbírószági tárgyalásra, majd 1921 folyamán a polgári bíróság is tárgyalta az ügyet (Friedrichet itt mentették fel a per befejezése előtt 3 hónappal).⁸¹

Újabb lépés volt Magyarország törvényes rendjének rekonstrukciójához, az ország berendezkedését szabályozó „új alkotmány” elfogadása, és ez alapján a kormányzó megválasztása. Erre március 1-én került sor, a leadott 141 szavazatból 131 eset Horthy Miklóstra (József főherceg nem indult a szavazáson).⁸² Ezt követően a Huszár-kormány beadta a lemondását. Majd a pártokkal és a fontosabb politikai

szereplőkkel való tárgyalás után Horthy Miklós kormányzó Simonyi-Semadam Sándort bízta meg kormányalakítással, március 15-én léptek hivatalba. Friedrich nem kapott minisztériumot az új kormányban.

Ezek az események jelentősen rontották Friedrich pozícióit, közvetlen támogatóinak köre egyre inkább szűkült.⁸³ Híveivel egyre komolyabban támadta a párt másik frakcióját (a korábbi KSZGP-t), látványos kirohanásokkal szerették volna erejüket megjelteni. Március 23-án Ereky Károly azt nyilatkozta: „Huszár Károlyt egyenesen megvádolom azzal, hogy mint a koncentrációs kormány elnöke politikai és közgazdasági tétlenségével nagy részben lejáratta a keresztény nemzeti kurzust”.⁸⁴ Emiatt egyre több hír terjedt arról, hogy a párt kettészakad. A fő erőpróbát a csoportok között két pótválasztás jelentette az egyiket Budapest 1. kerületében, a másikat Cinkotán tartották. Az előbbi helyen a párt hivatalos jelöltjével, Schlachta Margittal szemben Csilléry András fogorvost, a Fehér Ház Egyesület vezetőjét és korábbi közegészségügyi minisztert indították.⁸⁵ A másik helyen Wein Dezsőt indították.⁸⁶ Mindenki azt spekulálta másfél hónapon keresztül, hogy mekkora frakciót tud magával vinni Friedrich egy esetleges kiválás esetén, mely nagyban rontaná a KNEP helyzetét. A korábbi hadügyminiszter egy párt közgyűléssel szerette volna az erejét demonstrálni, erre április 7-én került sor, de ekkor még sem léptek ki. A kilépésre április 13-án került sor, ekkora derült ki, hogy sem Wein Dezső (KNEP pártigazgatója), sem Csilléry nem tudott nyerni. A kilépők (Friedrich István, Ereky Károly, Fangler Béla, Weisz Konrád, Mahunka Imre, Hornyánszky Zoltán és Zákány Gyula) újra alakították a Keresztény Nemzeti Pártot. Nyilatkozatuk alapján ezzel a „szecesszióval” újra lesz ellenzék, amely nélkül nincs komoly munka és a feladatuk az lesz, hogy felrázzanak mindenkit a tunyaságból.⁸⁷ A KNEP bomlásával a másik gyűjtőpárt bomlása is megindult, onnan elsőnek a Pallavicini György vezette nagybirtokos csoport lépett ki.⁸⁸

Ezzel megkezdődött a KNEP felbomlása, a Friedrich-csoport kilépést, rövidesen követte a gróf Klebelsberg Kunó és gróf Teleki Pál vezette úgynevezett disszidens csoport.. Friedrich István egészen 1939-ig a magyar parlament tagja maradt, bár változó politikai formációk részeként. Az újjáalakult KNP a nyári tiszántúli választásokon önállóan és 2 mandátumot szerzett.

JEGYZETEK

1. Gergely Jenő (1977): A Keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923. Akadémiai Kiadó. Budapest. 143. old.
2. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1919.08.16. 1-2. old. A József főherceg kormányzóságról való lemondása után alakult kormányban ezek pártok vezetői közül többen részt vettek (Lovászy, mint külügyminiszter, Nagyatádi, mint földművelésügyi miniszter). Szeptember elejére

- viszont változott a helyzet, például többen hazatértek a bécsi ellenforradalmárok közül, akik egy teljesen más rendszerben képzeltek el az ország újjáépítését, Friedrich mivel, úgy gondolhatta, hogy a hosszabb távú hatalmon maradásra, az ő támogatással több esély van, ezért augusztus végétől egyenként lecserélte a polgári és demokrata politikusokat. Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter, gróf Somssich József külügyminiszter lett.
3. Lovászyék megpróbálták eszmei alapot adni a blokknak, szeptember 27-én határozatot fogadtak el melyben élesen Friedrich ellen foglaltak állást, ezen felül elutasították a Habsburgok visszatérését, az önbíráskodást, a fölforgatást, és társadalmi békét és egyensúlyt hirdettek. (In: Sz.n. (1919): A termelő néposztályok Friedrichék ellen. Népszava. 1919. szeptember 28. 1-2. old.)
 4. Sz.n. (1919): A liberális pártok blokkot alakítanak. Népszava. 1919. szeptember 30. 2. old
 5. Ádám Magda – Ormos Mária (2004): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919-1920. Akadémiai Kiadó. Budapest. 75-79. old. 1919. szeptember elején Heinrich Ferenc kormányalakítási kísérlete többek között azért bukott meg, mert akkor még csak a Lovászy Márton-féle polgári párt állt mögötte.
 6. Sz.n. (1919): A kaposvári kisgazdaggyűlés Friedrichék ellen. Népszava. 1919. október 14. 1. old.
 7. Sz.n. (1919): Kettészakadt a Lovászy-párt. Új Nemzedék 1919. szeptember 22. 1. old.
 8. Sz.n. (1919): Friedrichék merénylete a munkásbiztosító ellen. Népszava. 1919. október 05. 1. old. Két nappal később így írt róla a Népszava: „Az pedig mindig elhallgatja [a kormány vagy Friedrich], hogy az intézményt a munkások létesítették a saját erejükből és ugyan a mindenkori kormányok ellenére.” (In.: Sz.n. (1919): A munkásbiztosítás megnyomorítása. Népszava 1919. október 7. 1. old.)
 9. Sz.n. (1919): A politikai helyzet. Új Nemzedék 1919. szeptember 22. 2-3. old.
 10. Gergely Jenő (1984): A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspöki konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919-1944. Gondolat. Budapest. 76. old.
 11. Gróf Károlyi Imre a Szózat című fajvédő lapban – melynek alapítást nagymértékben támogatta és a főszerkesztője Ulain Ferenc ügyvéd volt – október 3-án Friedrich István lemondását követelte, „elég volt belőle”. (In.: Sz.n. (1919): A bankgróf. Új Nemzedék 1919. október 03. 1. old.) Erről a szándékaról tudósította gróf Pallavicini György, a Dunántúl kormánybiztosa és Horthy Miklós, a Nemzeti Hadsereg fővezére Lehár Antalt, amikor Siófokon tárgyaltak. (In.: Lehár Antal (1993): Egy katonatiszt naplója, 1919-1921. História. 1993/11. szám. 8. old.)
 12. Milóty István (1919): A magyarsághoz. Új Nemzedék. 1919. szeptember 30. 1. old,
 13. Ránki György (1967): A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle 1967/2. szám. 174-175. old.
 14. Túri Béla (1919): Az egységes Front. Nemzeti Újság 1919. október 23. 1. old.
 15. Sz.n. (1919): Keresik a kibontakozást. Új Nemzedék 1919. október 25. 3. old.

16. 'Egyesült Kisgazda- és Földmíves Párt' szócikk. In: Magyarországi Politikai Pártok (1846-2010). I. kötet. Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok. Gondolat Kiadó – MTA – ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport. Budapest. 2011. 157-158. old.
17. Sz.n. (1919): Egy táborban. Nemzeti Újság 1919. október 26. 1-3. old.
18. Prónay Pál (1963): A határban a halál kaszál... Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin (Szerk.). Magyar Történelmi Társulat, Kossuth Könyvkiadó. h.n. [Budapest]. 122-123. old.
19. Szinai Miklós (1988): Ki lesz a kormányzó? A Somogyi-Bacsó-gyilkosság háttere. Népszerű Történelem. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 59-61. old.
20. Lehár Antal (1993): 10. old.
21. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919.08.12. 2. old.
22. Lehár Antal (1993): 10. old. Ez a törés majd csak 1921-ben következett be IV. Károly második trónvisszaszerzési kísérlete idején.
23. Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 12-15. old.
24. Sz.n. (1919): Clerk folytatja a tárgyalásait. A keresztény irányzat szilárd. Új Nemzedék 1919. november 2. 1. old.
25. Salamon Konrád (2001): Nemzeti Önpusztítás 1918-1920. Forradalom-Proletárdiktatúra-Ellenforradalom. Korona Kiadó. Budapest. 199. old.
26. Nemes Dezső (Szerk.) (1953): Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919-1921. Iratok az ellenforradalom történetéhez. Szikra. Budapest. 250-252. old.
27. Sz.n. (1919): Friedrichéknek mennie kell. Népszava 1919. november 8. 1. old.
28. Sz.n. (1919): Friedrich bukása. Népszava 1919. november 12. old. Ebben az időszakban a Népszava egymást követően olyan címekkel jelent meg, melyek Friedrich bukását jelentik be.
29. Sz.n. (1919): Hogyan keletkeztek a válsághírek? Új Nemzedék 1919. november 8. 2. old.
30. Sz.n. (1919): Horthy megállapodott az ellenzéki pártokkal. Népszava 1919. november 6. 3. old.
31. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919.11.18. 33-34. old.
32. L. Nagy Zsuzsa (2006): Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly (1886-1958). Napvilág Kiadó. Budapest. 13. old. A KNEP erejét vagy makacsságát jellemezte az is, hogy például Bárczy István lett az igazságügyi miniszter a Clerk által támogatott Vázsonyi Vilmostal szemben.
33. Bandholtz, Harry Hill (1993): Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon. Magyar Világ Kiadó. h.n. 162. old. December 3-ára már az antant által küldött Szövetségekőzi Katonai Bizottság tagjának egyértelművé vált, hogy Friedrich belekeveredett a Tisza-ügybe.

34. Sz.n. (1919): József főherceg a nádor? Új Nemzedék 1919. november 29. 3. old. Friedrich ezzel a lépésével a legitimista csoporton belül okozott törést.
35. Sz.n. (1919): Friedrich István az ellenállás politikájáról. Új Nemzedék 1919. november 28. 4. old.
36. Budapest Fővárosi Levéltára VII. 5.c. 7083-1919. Tisza-ügy iratai. 14. fol. Sztanykovszky Ferencet augusztus 22-én őrizetbe vették.
37. Sz.n. (1919): Rövid hírek. Szózat 1919. november 4. old.
38. BFL VII. 5.c. 7083-1919. Tisza-ügy iratai. 318-324. fol., 326-332. fol., 444. fol.
39. Sz.n. (1919): Hüttner és Friedrich szembesítése. Az Est 1919. december 4. 3. old.
40. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919.12.02. 2-13. old.
41. Sz.n. 1919: Hajsza Friedrich István ellen. Új Nemzedék 1919. december 4. 3. old.
42. Ulain Ferenc (1919): A keresztény kurzus. Szózat 1919. december 18. 1. old.
43. Sz.n. (1919): Mi történt az éjjeli minisztertanácson? Az Est 1919. december 6. 2. old.
44. Sz.n. (1919): A politikai helyzetről. Huszár Károly a pártbontók ellen. Új Nemzedék 1919. december 8. 5. old.
45. Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer (1919-1945). Pannonica Kiadó. h.n. 98. old.
46. Sz.n. (1919): Friedrich István jelölése. Új Nemzedék 1919. december 16. 6. old.
47. Sz.n. (1919): Igazság és demagógia. Pesti Napló 1919. december 27. 1-2. old.
48. Lehár Antal (1993): 11. old. November 30-án odáig fokozódott a helyzet, hogy „a hadügyminisztérium nem küld többé szolgálati jegyet a fővezérségnek, mert hosszú idő óta nem küldi vissza a szolgálati jegyeket a minisztériumba, hanem minden olyan ügyet is maga intéz, ami a hadügyminisztérium hatáskörébe tartozik.”
49. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920.02.07. 3. old.
50. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919.11. 28. 35. old.
51. Sz.n. (1919): A hadsereg és a széntermelés. Új Nemzedék 1919. november 29. 1. old. A széntermelés fokozása érdekében többen nem láttak más megoldást, mint katonai széndiktátor kinevezését.
52. Sz.n. (1920): Friedrich István programbeszéde. Pesti Napló 1920. január 3. 1-2. old. A Pesti Napló Friedrich több megszólalását gúnyosan kommentálta, például az új honalapítás szükségességét.
53. Sz.n. (1919): Politikai helyzet. Új Nemzedék 1919. december 20. 4. old.
54. És ekkor még több hét volt vissza Somogyi-Bacsó-gyilkosságig.
55. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920.01.07. 18-20. old.
56. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920.01.13. 28-32. old.
57. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920.01.18. 2-4. old.
58. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920.01.21. 6-10. old.
59. Sz.n. (1920): Politikusok a választások előtt. Wekerle programbeszéde. Új Nemzedék 1920. január 13. 5. old. Nagy valószínűséggel arra szerettek volna utalni, hogy Wekerle, mint öregember már nem rendelkezik azzal a vitalitással, mint a jóval fiatalabb (35 évvel) Friedrich. Wekerle 1921. augusztusában el is hunyt.

60. Sz.n. (1920): Választási harc a fővárosban. Új Nemzedék 1920. január 15. 2. old.
61. Sz.n. (1920): Friedrich programbeszéde. Új Nemzedék 1920. január 24. 2. old.
62. Sz.n. (1920): Friedrich ismét beszélt. Népszava 1920. január 23. 5. old.
63. Tokody Gyula (Szerk.) (1989): A budapesti német főkonzulátus jelenti... Az 1918-1919-es forradalmak és az ellenforradalom német diplomáciai iratok tükrében. Kosuth Könyvkiadó. h.n. 215. old.
64. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920.02.06. 5. old.
65. Sz.n. (1920): A Keresztény Szövetség nem támogatja Friedrichet. Új Nemzedék 1920. január 25. 2. old.
66. Szinte az utolsó pillanatig voltak olyan várakozások (az összes eredmény ismerete előtt), hogy a választást Friedrichék irányzata győzött, nekik kell átvenni a kormányhatalmat. „A hatalom átvételétől nem is irtózik, Friedrich István és nyíltan hirdeti, hogy miután az ország igazolta politikáját, most ismét öneki kell jönnie” (Sz.n. (1920): A választások mérlege. Abszolút többséget kapott a keresztény egyesülés pártja. 1920. január 28. 1. old.) Amint ismerté lett, hogy a KNEP nem nyert, változott a helyzet.
67. Püski Levente: (2006). 50-51. old.
68. Sz.n. (1920): A választások mérlege. Abszolút többséget kapott a keresztény egyesülés pártja. Pesti Napló 1920. január 28. 1-2. old. De Cinkotán is megválasztották, erről a mandátumáról lemondott, ezért itt pótválasztást kellett kiírni.
69. Bandholtz, Harry Hill (1993): 168. old.
70. Sz.n. (1920): Harc a miniszterelnökségért. Pesti Napló 1920. január 30. 1. old.
71. Friedrich arra hivatkozott, hogy még 1919. augusztusában József főherceg neki adta át a hatalmat, ezzel jogforrássá vált, így most neki joga van visszavennie a miniszterelnöki designálást. (Sz.n. (1920): Lasalle tétel. Népszava 1920. január 31. 1. old.)
72. Ez a csoport azonos lehetett azzal, amelyik a KNEP-en belül a mellett volt, hogy még a kormányválság súlyosbodása előtt át kell Friedrichnek vennie a vezetést. (Sz.n. (1920): Nincs kormányválság. Pesti Napló 1920. január 29. 2. old.)
73. Sz.n. (1920): Mozgalom a párt nélküli miniszterek ellen. A koncentráció megszüntetését sürgetik. Új Nemzedék 1920. január 31. 2. old. Ez még jobban átrendezte volna a kormányon belüli erőviszonyokat. Miután január 16-án Peyer Károly munkaügyi és népjóléti miniszter megvált a tárcájától, a szociáldemokraták kiválása miatt.
74. Bandholtz, Harry Hill (1993): 202. old.
75. Horthy Miklós (1920): Horthy fővezér nyilatkozata. Új Somogy 1920. február 1. 1-2. old. A Népszava úgy kommentálta, hogy Horthy fővezér nem tűri a puccsot, a kormány csak a megválasztott ideiglenes államfőnek adhatja át a hatalmat. (Sz.n. (1920): Horthy fővezér nem tűri a puccsot. Népszava 1920. január 31. 2. old.)
76. Ulain Ferenc: Friedrich István. Szózat 1920. február 4. 1—2.
77. Sz.n. 1920: Friedrich István és a Tisza-ügy. Almássy Denise beadványa. Szózat 1920. február 4. 3. old.

78. Hüttner Sándorral szemben ezen felül egy olyan probléma is felmerülhet, hogy amikor édesapja, Hüttner József alezredes rangemelésért, és ebből kifolyólag nyugdíjemelésért folyamodott 1918 novemberében, azt többek közt Friedrich István utasította el, mint hadügyi államtitkár. (In: Hadtörténeti Levéltár I.75 Honvéd főparancsnokság 630. doboz, 4133. fol.)
79. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920.02.05. 16-17. old.
80. MNL OL K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920.02.07. 5-6. old.
81. A gyilkosság és a perek történetét bővebben tárgyalják: Stettner Tamás (1919): Kék Könyv. Tisza István gróf meggyilkolásáról és a rendőri nyomozásról. Egyesült Könyvnyomda. Budapest. Hegedűs Sándor (1976): Egy politikai per kulisszatitkai. Népszerű történelem. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. Pölöskei Ferenc (1988): A rejtélyes Tisza-gyilkosság. Labirintus. Helikon Kiadó. h.n. Bencsi Gábor (Szerk.) [2002]: Gróf Tisza István gyilkosai a hadbíróság előtt. A Magyar Távirati Iroda és a Magyar Kurír hivatalos gyorsírói főljegyzései alapján. Magyar Ház. Budapest. Csere Péter 2013: Gróf Tisza István meggyilkolása. Unicus Műhely. Budapest. Köpfler Balázs (2014): Egy miniszterelnök a vádlottak padján. Friedrich István és a Tisza-perek kapcsolata. Studia Vincentiana 2014/2. szám. 89-102.
82. Gratz Gusztáv (1992) [1935]: A forradalmak kora. Magyarország története 1918-1920. Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata. Magyar Szemel Társaság. Budapest. 280-282. old. Visszalépését már február 4-én örömmel fogadták az antant képviselői. (Bandholtz, Harry Hill (1993): 219. old.)
83. Berzeviczy Albert (2015): Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914-1920). Gali Maté (Szerk.). Helikon Kiadó. h.n. 255-256. old.
84. Sz.n. (1920): Kettészakadt a keresztény-párt. Pesti Napló 1920. március 23. 2-3. old.
85. Sz.n. (1920): Politikai zsűrik. Pesti Napló 1920. március 25. 1. old.
86. Sz.n. (1920): Három pótválasztás. Pesti Napló 1920. március 26. 2. old.
87. Sz.n. (1920): Ellenzék lesz! Pesti Napló 1920. április 13. 1-2. old. A Pesti Napló így értékelte a kiválást: „Attól kezdve, hogy Friedrich István kijelentette egy szócsatában, amelyet Huszár Károllyal folytatott, hogy ha kell ő elmegy a pofonokig is, nem lehetet kétséges a keresztény párt kettészakadása.”
88. Pölöskei Ferenc (1977): Horthy és hatalmi rendszere 1919-1922. Kossuth Könyvkiadó. h.n. 132-133. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Budapest Fővárosi Levéltára VII. 5.c. 7083-1919. Tisza-ügy iratai
Hadtörténeti Levéltár I.75 Honvéd főparancsnokság, 630. doboz
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek,

Dokumentumgyűjtemények

Ádám Magda – Ormos Mária (2004): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919-1920. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Bencsi Gábor (Szerk.) [2002]: Gróf Tisza István gyilkosai a hadbíróság előtt. A Magyar Távirati Iroda és a Magyar Kurír hivatalos gyorsírói följegyzései alapján. Magyar Ház. Budapest.
Gergely Jenő (1984): A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspöki konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919-1944. Gondolat. Budapest.
Nemes Dezső (Szerk.) (1953): Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919-1921. Iratok az ellenforradalom történetéhez. Szikra. Budapest.
Tokody Gyula (Szerk.) (1989): A budapesti német főkonzulátus jelenti... Az 1918-1919-es forradalmak és az ellenforradalom német diplomáciai iratok tükrében. Kossuth Könyvkiadó. h.n.

Sajtó

Az Est
Nemzeti Újság
Népszava
Pesti Napló
Szózat
Új Nemzedék
Új Somogy

Memoáirodalom

Bandholtz, Harry Hill (1993): Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon. Magyar Világ Kiadó. h.n.
Berzeviczy Albert (2015): Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914-1920). Gali Maté (Szerk.). Helikon Kiadó. h.n.
Gratz Gusztáv (1992) [1935]: A forradalmak kora. Magyarország története 1918-1920. Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata. Magyar Szemel Társaság. Budapest.
Lehár Antal (1993): Egy katonatiszt naplója, 1919-1921. História. 1993/11. szám. 3-50. old.
Prónay Pál (1963): A határban a halál kaszál... Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin (Szerk.). Magyar Történelmi Társulat, Kossuth Könyvkiadó. h.n. [Budapest].

Szakirodalom

- Csere Péter (2013): Gróf Tisza István meggyilkolása. Unicus Műhely. Budapest.
- Gergely Jenő (1977): A Keresztényszocializmus Magyarországon 1903-1923. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Hegedűs Sándor (1976): Egy politikai per kulisszatitkai. Népszerű történelem. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Köpfler Balázs (2014): Egy miniszterelnök a vádlottak padján. Friedrich István és a Tisza-perек kapcsolata. Studia Vincentiana 2014/2. szám. 89-102.
- L. Nagy Zsuzsa (2006): Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly (1886-1958). Napvilág Kiadó. Budapest.
- Magyarországi Politikai Pártok (1846-2010). I. kötet. Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok. Gondolat Kiadó – MTA – ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2011.
- Pölöskei Ferenc (1977): Horthy és hatalmi rendszere 1919-1922. Kossuth Könyvkiadó. h.n.
- Pölöskei Ferenc (1988): A rejtélyes Tisza-gyilkosság. Labirintus, Helikon Kiadó, h.n.
- Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer (1919-1945). Pannonica Kiadó. h.n.
- Ránki György (1967): A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle 1967/2. szám. 156-187.
- Salamon Konrád (2001): Nemzeti Önpusztítás 1918-1920. Forradalom-Proletárdiktatúra-Ellenforradalom. Korona Kiadó. Budapest.
- Stettner Tamás (1919): Kék Könyv. Tisza István gróf meggyilkolásáról és a rendőri nyomozásról. Egyesült Könyvnyomda. Budapest.
- Szinai Miklós (1988): Ki lesz a kormányzó? A Somogyi-Bacsó-gyilkosság háttere. Népszerű Történelem. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

Suba János*

HATÁRVADÁSZOK I.- A M. KIR. HONVÉDSÉG HATÁRSZOLGÁLATA 1938-39

BORDER GUARDS; THE BORDER SERVICE OF THE I.-M. ROYAL ARMY, 1938-39.

ABSTRACT

Due to the outer circumstances, the Hungarian border defence got militarised. From 1st October, 1938, the Border Guards got under the control of the Defense Ministry, where they were reorganized to border guard forces and completed border protection along with border guarding. This way the not border protecting forces, who provided border guarding, also merged into the army, under the name 'border guards'.

The development of the army also meant a rise in the headcount. The huge lack of cadres led to the decline of the professional standards. One reason for it was that there was no professional training for officers and chiefs. The other was the inappropriate attitude towards border guarding tasks, which were often considered the duty of the police or customs officers. As opposed to this, the leadership did their best to increase the professional standards.

The aim of this study is to review the conditions and circumstances of the border control in the altered situation.

1. Bevezetés -Vámőrségtől a határvadászokig

A két világháború közötti időszakban módosult a határőrizetnek a haderőhöz fűződő kapcsolata, amelyet az ország megváltozott katonapolitikai helyzete befolyásolt.¹ A trianoni Magyarország határőrizeti szervei lényegében kettős feladatot láttak el. Egyrészt – legális feladatként – megvalósították az államhatár őrizetét, ennek részeként a zöld határőrizetet és a határrend betartatását, valamint a távolsági- és kishatárforgalom ellenőrzését. Másrészt – rejtett feladatként – a szervezetük álcájában katonai erőket rejtettek el a határ mentén. E katonai erők feladatát alkotta az ellenséges támadás első csapásainak a felfogása és az ellenséges előrenyomulás lassítása a honvédség fő erőinek megérkezéséig. E célból a magyar haderő 1/3-a, minden harmadik gyalog ezred a határőrizeti szervek (Magyar Királyi Vámőrség, majd Magyar Királyi Határőrség) fedésében tevékenykedett.

* Dr. PhD Suba PhD, a Hadtörténeti Térképtár vezetője Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

2. Határvadászok

A külső körülményekből fakadóan a magyar határőrizet militarizálódott. 1938. augusztus 29-én a Bled-i egyezményben a kisantant államok elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát.² 1938. október 1-jétől, a Határőrség a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe került, ahol határvadász alakulatokká szervezték át és a határőrizet mellett a határvédelmet is ellátták. Így honvéd határvadász elnevezéssel a határőrizetet ellátó nem határvédelmi erőket is beolvasztották a haderőbe. Az 1938. március 5-ei győri program első ütemében a „Kis-Hu-ba-hadrend”-del hét határvadász-dandár szervezése kezdődött meg.

A haderő 1938-tól meginduló felfejlesztése létszámnöveléssel járt, ezért óriási káderhiány lépett fel, ami a szakmai színvonal csökkenését vonta maga után. Ennek egyik legfontosabb oka, hogy nem volt szakirányú tiszti- és altisztképzés.³

A másik ok: egy téves hozzáállás volt a határőrizeti feladatokhoz. A szakmai vezetők a legnagyobb problémának azt a téves hiedelmet látták, amely az egész korszakon végighúzódt. A vámőr szolgálat (1921-35) korabeli visszaemlékezések szerint, lenézett mesterség volt. Eltekintve az akkori – korabeli kifejezéssel „E” (Entente) – szempontból – szükségessé vált rejtési és anyagi okoktól, a fő oka az volt, hogy a vámőrséget a Pénzügyminisztérium felügyelete alá helyezték, és szervezésénél látszólag pénzügyi szempontok domináltak és a testületben olyan címeket, beosztásokat, elnevezéseket rendszeresítettek, amelyek hihetővé tették az idegen számára, hogy a vámőrség nem katonaság. A legkiválóbb tiszteket természetesen nem a vámőrséghez osztották be, mert innét mindenki menekült és szinte megaláztatásnak vett egy ilyen beosztást. Az „E-szempontok” megszűntével, a vámőrség, némi átszervezéssel, a Határőrség (1935-1938) nevet vette fel.

1938-ban a katonai szempontok figyelembevételével megerősítették és átszervezték a határőrséget határvadász csapatnévé, és ami a fő – elitsapatnak nyilvánították. Ez azt jelentette, hogy elvileg a legjobb tiszteket, altiszteket kapta meg. Ekkor lehetett hallani minden rendű és rangú tiszttől: „Már nem vagyunk fináncok! Ez azonban – főleg egyes Határőrkerület és az előljáró gyalogsági parancsnokok elgondolásában – azt jelentette: „Most már csak a szolgálat katonai része a fontos, a többi nem érdek!”

A vámőrség, majd a határőrség tisztjei egységes gyalogsági kiképzésben részesültek, határőrizeti szakkiképzést nem kaptak. A határvédelmet ellátó alakulatoknál szolgálatot teljesítő tiszteknek ez nem okozott gondot, mert nem láttak el konkrét határőrizeti feladatokat.⁴ A határszolgálatot teljesítő tisztek többsége, mivel nem volt ilyen irányú szakképzés, – és ezt semmilyen iskolában, tanfolyamon nem tanulták, – és már több éves csapatszolgálat után, (a rátermettség előzetes beigazolása és előképzettség nélkül) – belecsöppentek egy határszolgálati beosztásba, így a gyakorlatban kellett elsajátítani a tudnivalókat, az egyéves próbaszolgálat alatt az idősebb, tapasztalt határszolgálatos tisztektől.

Az önálló Határőrség megszüntetésével az átszervezés során a központi vezetési szint elsovadt. A központokban, (Honvédelmi Minisztérium, Vezérkari főnökség, hadtestparancsnokságok) csak véletlenül akadt olyan tiszt, aki a határszolgálat részleteit gyakorlatból ismerte. Így a határőrizeti felkészültség és a feladatellátás színvonala csökkent. Így alakult ki az a helyzet, hogy a határszolgálatot sokan és sokszor éppen egyes magasabb parancsnokok, már nem tartották fontosnak, nem is ellenőrizték, de mindenekelőtt meg sem tanulták. Sőt, ahol csak valami gyengésséget sejtettek, azonnal intézkedést kértek a változtatásra, a vegyesdandár (hadtest) parancsnokságok útján, amelyek a határ szolgálatban teljesen tájékozatlanok voltak.

2.1. Határszolgálat- határvadász őrs feladatai

A Magyar királyság határszolgálatát az 1924. XIX. törvényen alapult.⁵ Feladatait az összes miniszteri tárcák kívánalmainak és a szomszéd államokkal kötött nemzetközi egyezmények alapján határozták meg, és ezt a HM vezetése saját hatáskörébe nem változtathatta meg. A Határvadász csapatok megalakítása óta a határszolgálat ellátása a határvadász portyázó századokra hárult. A határvadász határszolgálatos alakulatok (honvéd határőrizeti szervek) ugyanazt a békeszolgálatot látták el, mint az egykor a Vámőrség. Az utasítások nem változtak, a kívánalmak, a feladatok, az egyezmények továbbra is fennálltak, a „végrehajtó szolgálat” technikája pedig az évek során lényegileg nem változott.⁶ A határszolgálati kiképzés szükségességét leginkább a feladatok sokszínűsége igazolta. A határszolgálat feladatait a következő érdekek határozták meg:

- ✓ a határvonal változatlanlanságának és sértetlenségének biztosítása,
- ✓ a határmentén lakó és dolgozó magyar állampolgárok személyének, vagyonának és érdekeinek megvédése,
- ✓ a határ jogtalan átlépése és áruk (tárgyak) jogtalan behozatalának vagy kivitelének megakadályozása,
- ✓ a jogos (legális) forgalom ellenőrzése, a hivatalból üldözendő bűncselekmények feljelentése.⁷

A határőrizeti szervek működési területét a határöv volt, amely két részből állt, a határsávból és a határkerületből. A határsáv az államhatár mentén húzódó 500, majd 100 méter széles területsávot jelentett. E sávba a határőrizeti szervek állományán kívül mindenki csak engedéllyel léphetett be. A határsáv mögött, az ország belseje felé eső területen helyezkedett el a határkerület. A határkerületnek az ország belseje felé eső vonala képezte a határöv belső végét. A határkerületben a határőrizeti szervezetek, határvadászok és más a társ rendvédelmi szervezetek határmenti alakulataival közösen láttak el határőrizeti szolgálatot.

Ezért a határszolgálatnak, ahogy akkor fogalmaztak „folytonosnak és ébernek kell lennie”. A határvadász őrsök állóőrsökkel (útjárőr) és portyázó járőrökkel min-

denre figyeltek, ami a határon történhetett. Az előforduló határsértéseket – ha azok enyhébb természetűek – a portyázó századparancsnok saját hatáskörében intézte el, – ha pedig súlyosabbak, – úgy kivizsgálta és előljáró határvadász zászlóalj-, határvadász dandárparancsnokságnak, és ezzel egyidejűleg a HM.19. osztályának⁸ is jelentette.⁹ A további intézkedés pl.: egy határkő eltávolítása egy határvíz elterelése esetében a Belügyminisztérium hatáskörbe, a szomszéd állammal való érintkezés pedig a Külügyminisztérium hatáskörébe tartozott. A határszéli határvadász hatóság az ottani közigazgatási és rendőrhatalommal állandó érintkezésben voltak és azokkal egyetértésben intézkedtek.

Ehhez a határvadász parancsnokoknak és minden egyes határvadásznak az illető nemzetközi egyezményeken és a határszolgálati utasításokon alapuló ismeretekkel, szaktudással kellett rendelkezniük. Tudniuk kellett, miképp viselkedjenek a határsértések során. Ez igen sokfélék lehettek (és voltak), a határjelrongálástól, a fegyveres határsértésig. A határ mentén egy 100 m-es sávban – hatásköri súrlódások elkerülése érdekében – elvileg csak a honvéd határőr közegek mozoghattak. Ezért a határszállon, de a határkerületben is, gyakran a határvadász őr akadályozott meg, vagy fedezett fel bizonyos bűntényeket (jogtalan határátlépéssel kapcsolatban, vagy enélkül is) pl. személy és vagyon elleni bűncselekményeket, rablást, gyilkosságot. Mielőtt az ügyet átadta volna az illetékes rendőr- (csendőr) hatóságnak, ő maga vizsgálta ki. Ehhez az kellett, hogy minden járőrparancsnok pl. a büntetőjogból az ide vágó minimális ismeretekkel rendelkezzen. Ismernie kellett a saját szolgálati jogosítványait különösen fegyverhasználati jogát.¹⁰

2.1.1. Határforgalom

A legális határforgalom a nemzetközi egyezményekben meghatározott út- és vasút vonalakon bonyolódott le. Ez kétféle volt: távolsági forgalom és határszéli forgalom. A távolsági forgalomban útlevéllel utaztak a határátlépők, a szomszéd ország belsejéből, az ország belsejébe, vagy megfordítva vasúton vagy közúton, többnyire gépkocsikon. Az útlevél-ellenőrzés nehéz feladatát azon vasútvonalakon, ahol sűrű és nagytömegű forgalom volt, – a BM szervei a rendőrkirendeltségek – végezték. A legkülönbözőbb országok útleveleivel, az utazások bizonyos eseteivel, az utasok priorálásával stb. való eljárást – miután az széleskörű tudást igényelt – a katonai vezetés célszerűbbnek látta átengedni. A többi vasút és közúton, – ahová a gyéresebb forgalom és a rendőrség létszámviszonyai miatt rendőrkirendeltség kihelyezése nem volt gazdaságos, – a határvadász utasellenőrző szervek látták el ezt a szolgálatot, a határvadász őrök kötelességében. Ezek szervezetszerű határvadász tisztek, altisztek voltak, hiányukat sokszor sortisztesekkel pótolták. Szolgálatukat külön rendeletek és megfelelő segédletek szabályozták. Azon határvadász utasellenőrző szervek, amelyek a ki- és beléptetést végezték és sokszor vízumot adtak az országba való belépésre, a vízumbélyeg-készletről el-

számolást vezettek. Némely őrsnél több száz, sőt ezer Pengő értékű vízümbélyeg készlet volt.

Ennek a ténynek ellentmond, az hogy a katonai vezetés állandóan azon volt, hogy további forgalmas határátkelő pontokat adjanak át a BM-nek, a nagy altiszt-hiányra hivatkozva. Távolsági forgalomnak 1941-ben 141 megnyitott út és vasútvonal volt, ebből 47 a rendőrség, 94 pedig a honvéd határőr szervek ellenőrzése alatt állt. A HM felajánlott a BM-nek további 25 határállomást, de BM csak fokozatosan tudta volna átvenni a pénzhány miatt. Természetes, hogy a rendőrség hatásköre a határszálen kizárólag erre a szolgálatra korlátozódott, míg a határ őrzete és a „határszáeli forgalom” ellenőrzése, (ami egyben szoros kapcsolatban áll a határkerületbeli lakosok szemeltartásával, a K (kémelhárító) szolgálattal és a csempészeti ügyekkel is) elvileg mindenütt a határvasdász szervek feladatát képezte.

Az a körülmény, hogy a határon HM és BM-szervek működtek, gyakran volt oka kölcsönös kritikáknak. A rendőrkirendeltségek sűrűn tettek a BM-hez jelentést oly dolgokról, ami egyrészt a határvasdász szervek hatáskörébe tartozott, másrészt, amit jelentettek az felesleges volt. Külön intézkedést kellett hozni, hogy egymást támogassák, és ne jelentsenek egyszerre két miniszternek.

2.1.2. Vámenellenőrzés

A távolsági és egyben a vámaru forgalomnak is megnyitott 141 út- és vasútvonalon a vámaru forgalom lebonyolítására Vámhivatalok voltak a határállomásokon. (Fővámhivatal, mellékvámhivatal, vagy vámbemondó őrs) Ezek a Központi Vámigazgatóság útján a Pénzügyminisztériumnak voltak alárendelve és az összes vámszaki teendőket végezték. Ott ahol erre szükség volt, az útjárőr egyik tagja, (rendszerint e célra egy fővel több volt) az utast (gépkocsit) a vámhivatalhoz kísért. Más utakon vámaru forgalom nem volt. Téves volt az olyan beállítás, mintha a honvéd határőrközegek vámos- vagy pénzügyőri feladatot végeztek volna.

2.1.3. Határszáeli forgalom (kishatárforgalom)

A határszáeli forgalom ellenőrzése a határvasdász szervek feladata volt, ami a magyar határőrizetben sajátos volt, mert egyrészt a magyarság saját magával vált határossá, a határ túlsó oldalán is magyarok voltak, másrészt szerves gazdasági tereket és rokon kapcsolatokat vágott ketté az új határ. Ennek az abszurd helyzet kezelésére nyújtott lehetőséget a kishatárforgalom. A magyar kormányok arra törekedtek, hogy a szomszédos országokkal szerződésekben rögzítsék a kishatárforgalom szabályait. Igyekeztek egységes elveket követni és rendet kialakítani, melyet alapvetően sikerült is megvalósítani, bár az eltéréseket nem sikerült teljes mértékben kiiktatni. Összességében sikerült olyan helyzetet kialakítani, amely enyhítette

a trianoni békediktátum káros hatásait a határ mentén. Kiterjedése a határvonaltól számított 5-20 km széles sávra terjedt ki. Feladatát mégis betöltötte, lehetővé tette, hogy a birtokosok ne szakadjanak el birtokuktól, a rokon kapcsolatok fenntarthatók legyenek, a megtermelt javak eljussanak a piacra. A határszéli forgalomnak megnyitottak 141 vámutat, és 281 mellékutat, összesen 422 útvonalat.

A határszéli forgalomban különböző igazolványokat használtak. Az állandó jellegű (éves) igazolványokat az elsőfokú rendőrhatalóság állította ki, az illetékes határvadász őrsparancsnok láttamozta (érvényesítette) és lajstromozta, azután tudomásvétel és elfogadás véget a túloldali hatóságnak küldte meg és viszont. A határvadász szerv az őrsparancsnok, indokolás nélkül megtagadhatta a láttamozást, ha az illető személy ellen nemzetvédelmi, kémvédelmi, stb. szempontból kifogás merült fel. Ahol a járási főszolgabíró messze volt, az őrsparancsnok volt felhatalmazva az „Alkalmi utilap”-ok kiállítására. Az ebből befolyt pénzzel elszámolt.

Nem volt egyszerű feladat volt ellenőrizni, hogy a határátlépők – mindkét oldalról – nem élnek-e vissza személyi és áruforgalmi kedvezményekkel. Ezeknek a jogoknak gyakorlása hozzáértést és helyi tájékozottságot is követelt. Az „útellenőrző járőrök” által vezetett határforgalmi lajstromok helyes vezetése fontos volt. Ezen okmányjellegű füzetek adataira hónapok, sőt évek múlva is szükség volt, – eltekintve statisztikai értéküktől – mert ettől függött néha, hogy egy út lezárását, vagy pl.: távolsági forgalomra való megnyitását javasolták-e a szomszéd államnak.

Körözöttek, kiutasítottak, kémgyanúsak ellenőrzése és távoltartása legalsó szinten a határvadász őrs feladata volt. A prioráláshoz segédletek voltak, amelyeknek ismerete és használata a határvadász- őrsparancsnok és a határvadász osztály feladatát képezte (Államrendészeti zsebkönyv, Körözöttek-kiutasítottak könyv, stb.).¹¹

A határvadász szervek több tekintetben bekapcsolódtak a rendvédelmi szervek közbiztonsági szolgálatába. E téren az együttműködést utasítások szabályozták. Így gyakran adódtak ügyek, amelyeket a határvadász őrsparancsnok – mint oda tartozót – átadott a csendőrorőrsparancsnoknak és viszont. Főcél, az volt, hogy a határvadászorsót fő szolgálatától, a határőrizettől ne vonják el. Ezért az általa felfedezett bűntetteket, elfogott bűnözőket, további eljárás végett igyekezett mielőbb átadni az illetékes BM szerveknek.

2.2. A határvadász őrs feltöltése

2.2.1. feltöltés

A feladatok sokszínűsége miatt, arra törekedtek, hogy a határvadász legénység közül az analfabétákat, csökkent szellemi képességűeket, rovott múltúakat, és a korban akkor megbízhatatlannak tartott cigányokat, és zsidókat, stb. kiszűrjék. A katonai vezetés egyik rendelete előírta, hogy ezeket – amennyiben mégis beosz-

tanának – a határszolgálat résztől azonnal el kell távolítani. Ugyanis 1939-ben az átszervezés során (korabeli terminológiával „kiegyenlítés”) egyes gyalogezerdek tömegestül adtak át a határvadász zászlóaljoknak ilyen elemeket, de minisztériumi rendeletre hamarosan visszakapták őket.

Gyakorlat volt, hogy a határvadász zászlóaljknál nem helyi kiegészítésű, hanem más hadtest területről származott a legénység, az idegen nyelvű területen pedig csak magyar anyanyelvű legénység teljesített szolgálatot, azért hogy elkerüljék a lakossággal való összejátszást. Ennek hátránya, – előnyei mellett – az volt, hogy a legénység nem ismerte a lakosság nyelvét, ami pedig az érintkezésnél igen hasznos lett volna. Ez leginkább Kárpátalján volt érezhető, ahol a ruszinok közt kevesebben tudtak magyarul, mint más nemzetiségi területen. Egyes szlovák határmenti őrsökhöz, a határon átvezető árvízmentesítő társulati telefonszolgálat honvédelmi szempontból való ellenőrzésére (lehallgatására) külön szlovák nyelvű tiszteseket kellett vezényelni.

A határvadász őrs szervezetszerű állományát konkrét feladatához szabták. Ez határszakaszának megnyitott útjai, kiállítandó portyázó járőrei (határvadász utazás ellenőrző szerve),-hez képest 12-32 fő volt. (Az 55 főnyi őrsök már hadiállományra voltak feltöltve, a fokozott biztonság és határvédelem szempontjából volt ekkora az állománya.) Ezért a határvadász őrs a rendkívüli feladatokat – külön járőrök kiállítását, emberek elküldését, vezénylését, stb. normális békekörülmények mellett nem, vagy csak túlerőltetéssel, vagy bizonyos szolgálatának (pl. a rendes portyázások) elhanyagolásával tudta ellátni.¹²

2.2.2. Kiképzés

A határvadáször s parancsnokának (hivatásos altiszt) és helyettesének (továbbszolgáló tisztes) a szolgálat minden részletét és mozzanatát alaposan kellett ismerenie. Az őrsparancsnokokat (utódokat) ezért egy – évente felállított – 5 hónapos központi tanfolyamon képezték ki, és leváltásukat a HM. 19. osztálya engedélyéhez kötötték. Ez a tanfolyam 2 évig szünetelt, részint az előadók akadályoztatása miatt, részint a 1939. évi terület-visszatérések miatt. A területgyarapodások következtében a határvadász őrsök száma 172-ről 284-re emelkedett, azaz 112 őrsrel (164%) nőtt.

Igy a kiöregedett őrsparancsnokok egy része kiesett. A hiány kiképzett altisztekben kb. 130-ra emelkedett. Ezeknek sürgős pótlására 3 tanfolyamot létesítettek egyenként 30-40 hallgatóval. Tartamuk 2-2 hónap volt, nagyon zsúfolt és rövidített tananyaggal. A katonai vezetés úgy látta jónak, hogy inkább 100-110 embert kell hiányosan kiképezni, mint 30-40-et tökéletesen. 1940-ben már a rendes 5-hónapos tanfolyamot tervezték be. A tanfolyam tantárgyai: robbantó szolgálat, a határszolgálat ellátásra vonatkozó szolgálati utasítások és rendeletek, a határszéli forgalomra vonatkozó nemzetközi egyezmények, a távolsági forgalom ellenőrzése (útlevél

rendészet), kémelhárító és felderítő szolgálat, büntetőjogi ismeretek és bűnügyi nyomozás, az őrsök katonai és gazdaság közigazgatási szolgálatára, ügykezelés és ügyvitel voltak. Ezekre a tárgyakra és ezek gyakorlati elsajátítására – az őt, illetve a szolgálatot érdeklő mértékben – szüksége volt annak az őrsparancsnoknak, aki azután teljesen önállóan, a helyi közigazgatási hatóságokkal, csendőrséggel és az átellenes határőrizeti szervekkel állandó érintkezésben volt és önmagára volt utalva, hogy szolgálatát ellássa, és sok tekintetben közvetlenül a HM. 19. osztályának volt felelős.

2.3. Szolgálati út

2.3.1. szolgálati út-portyázó század

1938-1939-ben a tisztikarban még elég sokan voltak, akik a határszolgálatban, mint határügyi tiszt, vagy mint portyázó századhoz beosztott tiszt, valahol gyakorlatot szereztek ezen a téren. Az eddig is tudták gyakorlatból, hogy egy jobb őrsparancsnok szaktudását fél éves - egy éves gyakorlattal és tanulással tudja megszerezni. Azonban az idő és a tiszthiány miatt nem indítottak portyázó századparancsnoki tanfolyamot, pedig a szakmai vezetés erőltette. A HM. 19. osztálya a fennálló tiszthiány mellett is igyekezett a tisztek kiválasztását befolyásolni, de sajnos, kevés eredménnyel. Így aztán volt fiatal hadnagy, sőt tartalékos hadnagy is a kinevezett portyázó századparancsnokok között, akik határszolgálatra nem kaptak kiképzést, és máról-holnapra átvették 3- 15 határvadász őrs felett a parancsnokságot. A kiképzés hiánya nagyon sok problémához vezetett.

A korabeli szabályzatok alapján elmondható, hogy ez a beosztás egyáltalán nem hasonlított más századparancsnoki beosztáshoz, mert a szétszórta egységeit aránylag ritkán látta, összegyűjteni sohasem tudta. A követelmények sokoldalúak voltak: Nagyon kellett ismernie minden egyes őrsparancsnokát és azok képességeit. Ügyesen kellett „súlypontot képeznie” az ellenőrzésnél, és az oktatásnál. A rendszer fent említett gyengesége mellett – ha új volt a parancsnok – alárendeltjeitől kellett tanulnia. Műveltségével és találékonyságával a legkülönbözőbb esetekben is külső támogatás nélkül kellett megoldani a felmerülő kérdéseket. Tapintattal fenntartania az összeköttetést a polgári hatóságokkal. Szaktudásával és erélyével a szomszéd (ellenséges) állam határőr szerveivel való érintkezésnél és gyakran vitás esetekben érvényre kellett juttatnia az ország és honvédség tekintélyét és érdekeit. Tapasztalatból tudnia kellett, hogy ily esetekben mi szolgálja ezeket az érdekeket. Harcias érzékkel kellett rendelkeznie, mert ő szervezte meg kis egységeinek határvédelmi tevékenységét. A felsoroltak szerint és a korabeli szabályzatok alapján, aligha lehetett, vagy csak nagyon kivételesen erre a beosztásra egy fiatal tiszt alkalmas kiképzés nélkül.¹³

A portyázó századparancsnok legtöbb feladata szorosan vett értelemben határőrizeti, határszolgálati volt. Intézkedést, – amely a közbeeső parancsnokságokat csak feleslegesen terhelte volna – közvetlenül kapta a HM. 19 osztályától.

2.3.2. Szolgálati út - portyázó zászlóaljparancsnok

A határvadász zászlóaljparancsnok, mint a portyázó századparancsnok előljáró parancsnoka, volt felelős a határszolgálatért. Azonban mint csapatparancsnok figyelmének 90%-át csapatának vezetésére és (sokoldalú) kiképzésére kellett fordítania. A legfontosabb szempontja minden intézkedésnél a katonai (határőrizeti és határvédelmi) feladat volt. Határszolgálat ügyekben segítője (szakközege) és előadója a portyázó századparancsnok volt, aki – ha a helyzet magaslatán állt – a határszolgálat részleteit az előírások értelmében maga állapította meg.

Igy a zászlóaljparancsnok feladata kettős volt: összhangot kellett teremteni a katonai és határszolgálat között. A portyázó század állományának kiválasztásában, kiképzésében, időszakos cseréjében intézkedni, a zászlóalj speciális helyzetének megfelelően, és szabályozni a határvadász védelmi intézkedések részletes végrehajtását. Ezt az összhangot sokszor az alkalmas személyek hiányában és a határvadász létszámviszonyok fonáksága miatt, nem volt könnyű megteremteni. Ezért a zászlóaljparancsnok, ha helyesen akart intézkedni, kellő mértékben kellett ismernie a határszolgálatot, mert az ő támogatása, megfontolásai és ellenőrzése nélkül nem lehetett jól megszervezni a határszolgálatot.

A létszámviszonyok fonáksága abban áll, hogy az őrsök kiegészítésére hivatott határvadász-zászlóaljak különböző feltöltöttségűek voltak: alacsony-, magas-, hadállományú. Azonban erejük fordított viszonyban állt a határszolgálati részük állományával (Suba J. 2015c). A legnagyobb létszámú zászlóaljak játszva kiegészítették kevés őrsüket, míg a legkisebb létszámú zászlóaljaknak volt rendszerint a legtöbb őrsük, és így kiegészítésükre önmagukban képtelenek voltak. A másik véglet a 15 őrrsel bíró önálló portyázó század, amely nem tartozott a zászlóaljhoz.

A zászlóaljparancsnok, – aki mint csapatparancsnok magasabb szempontokból mérlegelt – összeegyeztette a határőrizet és a határvédelem közös szempontjait.¹⁴ Intézkedhetett, vagy javaslatokat tehetett előljáróinak a határszolgálat végrehajtását illetően, pl.: magasfigyelők, őrházak, menedékházak létesítése, járőrökutyák rendszeresítésére, a portyázó szolgálat speciális megszervezése, vagy a hátsó terpe szakaszokon kerékpárral vagy lovas járőrökkel való kiegészítése, szükség esetén nagyobb razziák tartása, a határvadász járőrök felszerelésének kiegészítése, módosítására (hegységben, lapályban, stb.) stb. Próbált megfelelni, annak a filozófiának, amit a HM. 19. osztálya is vallott: a honvédelmi és határszolgálati érdekek találkozását a szaktudás biztosítja.

2.3.3. Szolgálati út – határvadászdandár parancsnokság

A határvadászdandár-parancsnokság csak kivételesen foglalkozhatott a határszolgálat bizonyos részleteivel, mert csak az összhangot biztosította a katonai érdekek és a határszolgálat között. A határszolgálat irányításáért volt felelős és ebben jogai voltak, polgári vonatkozásban is.

2.3.4. Szolgálati út – hadtestparancsnokság

A Hadtestparancsnokának határszolgálati szakelőadója nem volt és a határszolgálat részleteivel nem foglalkozott, csakis a katonai és gazdasági közigazgatási vonatkozásban. Amennyiben ilyen szempontok a határszolgálat végrehajtását befolyásolták, – mint pl. szervezési, felszerelési, elhelyezési, összeköttetési, határvédelmi és egyéb körülmények, – akkor a határvadász dandárparancsnokság határszolgálati szakvéleményének figyelembevételével érvényesítette ezeket a szempontokat. Ezért a határszolgálat egyszerűsége, folyamatossága és késedelemmentessége érdekében, a hadtestparancsnokság mentesítve volt az „aktuális napi ügyektől”, amelyek „átfutó” jellegüknél fogva csak felesleges megterhelést jelentettek volna a hadtestparancsnokság adminisztrációja számára.

A hadtestparancsnokságnak volt egy szerve, amelynek mégis alaposan kellett ismernie a határszolgálat utasításokat, ez pedig az az ügyészség volt, amely főleg fegyverhasználati esetek elbírálásában, valamint a határszolgálatban történő kötelességsértés eseteiben ítélezhetett. Ugyanis a Szolgálati Szabályzat I. része és a Határ utasítás őrszolgálati előírásai és fegyverhasználati jogosítványai nem voltak azonosak.¹⁵

2.3.5. szolgálati út – HM 19. osztálya

A HM. 19. osztálya a határszolgálati intézkedések nagy részét közvetlenül a portyázó századoknak, sőt a határvadászörsöknek adta ki.¹⁶ Amelyekről a közbeeső előljáróknak tudnia kellett ugyan, de véleményük és intézkedésük nem kellett, – ezeket egyidejűleg „tudomásul” vétellel kapták meg. A közvetlen intézkedés okai a következők voltak: az egyes ügyeknek elvi jelentőségük nem volt. Az egyes ügyek néha igen sürgősek voltak, a szolgálati út betartása feleslegesen késleltette volna azok felterjesztését. A közbeeső parancsnokságok hatáskörét nem érintették. Az egyes lakosok magánügyeit képezték, így a honvédség szolgálatát szintén nem érintették.

Az utasítások értelmében sürgősen, vagy azonnal jelentendő volt: pl. komoly határsértési ügyek, azok kivizsgálásának eredményét az őrsparancsnok vagy portyázó századparancsnok telefonon, táviratilag és írásban közvetlenül jelentette a

HM. 19. osztályának, és egyidejűleg a közbeeső parancsnokságoknak is szolgálati úton. Ennek az volt a célja, hogy mire az érintett szomszédos állam ugyancsak feltűnően gyors, sokszor órákon belül bekövetkező diplomáciai lépése a Külügyminisztériumnál megtörténik, kormányzat illetékes szervei már tájékozva legyenek és állást foglalhassanak az ügyben.

Ily esetekben gyakran szükséges volt az is, hogy a HM.19. osztálya közvetlenül, (rádióon vagy telefonon) érintkezzék azzal a legalsó parancsnokkal, akik kiegészítő felvilágosításokat tudtak adni. Ilyen természetű ügyek elintézésénél sokszor nem a HM, hanem az illetékes szakminiszter döntött. Ezek az ügyek nagyon változatosak lehettek: pl.:

- ✓ vasúti, átmenő (passage) forgalmi, hajózási vonatkozás, (Közlekedési minisztérium),
- ✓ idegenrendészet, menekültügy, (Belügyminisztérium),
- ✓ útlevel, külképviseleti értesülések (Külügyminisztérium),
- ✓ állatbetegségek miatti határzár (Földművelésügyi Minisztérium),
- ✓ valutacsempészet, sürgős vámprobléma (Pénzügyminisztérium),
- ✓ fegyveres határsértés, kémkedés (Honvédelmi Minisztérium, Vkf.), esetei, stb. Minden fórum intézkedése, állásfoglalása bizonyos időt igényelt, és ezért kellett a leggyorsabb utat megtalálni és használni.¹⁷

A HM. 19. osztálya ez a szolgálatot aránylag csekély személyzettel és egyszerű eszközökkel irányította. Állandó szoros érintkezésben voltak a társmisztériumok illetékes osztályaival és szerveivel. Az osztály tevékenysége a következő volt: megállapította és szükség szerint kiegészítette a határszolgálat követelményeit. Befolyásolta és alkalmazkodott a más – fontosabb – szempontokból megállapított békeszervezéshez. A „végrehajtó szolgálat”-ra vonatkozó utasításokat kiadta és ellenőrizte a végrehajtásukat. Irányította és ellenőrizte a szakképzést. Tapasztalatokat gyűjtött, és javaslatokat kért a változó helyzetek miatt szükségesé váló esetleges újításokhoz, és kezdeményezte azokat. A nemzetközi határegyezmények megkötésénél közreműködött. Minden határügyi tárgyalásnál az ország érdekeit szakszolgálat szempontjából képviselte.

A határszolgálatnak az 1939. évi többszörös átszervezése, a területnagyság növekedése és a külpolitikai változások következtében a következő feladatai voltak: Az őrsök számának növelése és helyváltoztatásai, az őrsparancsnokok és nyomozók pótlása, központi kiképzése, a más csapatok legénységével és tartalékosokkal „felhígított” határszolgálat legénységi állományának kiképzése. A megváltozott határviszonyokhoz való alkalmazkodás. Az új út- és vasútvonalak megnyitása, ellenőrzése. A határőrizeti infrastruktúra (őrházak stb.) kiépítése. Határincidensek és határsértések során intézkedés. A híradó hálózat (rádió) kibővítése. A szlovák és lengyel,¹⁸ majd az orosz határ problémái. Nemzetközi tárgyalások az új szomszéd államokkal.

Sőt már ezeket megelőzőleg is voltak az állandó belső nehézségek. A belügyi és pénzügyi szervek gyakori, részben indokolt panasza, – hogy a határszolgálati szervek létszáma, vagy szaktudása nem elegendő a szolgálat megnyugtató ellátására, – hogy a forgalom ellenőrzése kívánnivalót hagy maga után, stb. Ezeken a problémákat „szervezési” úton (vezényléssel) elintézték. Ez egyelőre részben sikerült, mert az altiszt (továbbszolgáló tisztes) hiányt nem tudták megoldani.

2.4. A határvadász őr mindennapjai

2.4.1. Adminisztráció

Az őrparancsnok által „vezetendő dokumentumok – korabeli szóhasználatlaltal –előjegyzések” sok panaszra adtak okot a levéltári források és a visszaemlékezések szerint. Az előírások szerint az őrnek 22-26 „előjegyzése” volt.¹⁹ Ezt minden új parancsnok tudta, illetve észrevette. Azonban ezeket az „előjegyzésnek” elnevezett nyomtatványokat és írnivalókat közelebbről megvizsgáljuk, kiderül, hogy a 22-26 közül: 7 darab nem előjegyzés, hanem nyomtatott könyv, illetve megőrzendő nyomtatvány, vagy fontos rendelet. 6 darab okmány volt olyan, amit az őr életében egyszer kellett megcsinálni és csak állandó tájékoztatásra szolgált. 5-9 darab okmány olyan volt, amit évente egyszer-kétszer, vagy esetleg havonta, a többit esetenként, de ritkán (néhányikot sohasem) kellett kitölteni. Kettő az őrök többségénél évek óta „üres” volt a 19. osztály ellenőrzése szerint. Az őröknek kettő darab előjegyzést kellett naponta kitölteni. Ezek: Órakimutatás (vezénylési előjegyzés), és Járőrlapok (okmány, igazolvány). Egy darabot minden második napon (szakfoglalkozási napló, azért mert a foglalkozás 2 naponként azonos volt). Egy darab az „Iktatókönyv (ez is előjegyzésnek számít).

Az ellenőrzések során kiderült, hogy sehol sem találtak napi átlag kettő ügydarabnál többet. Sokszor napokon át semmit. Ezért ezek legtöbbjét írásbelileg „elintézni” sem kellett. Ott ahol határforgalom nem volt, pl. az egész orosz határon, a fentiekből 9 darab „előjegyzés” teljesen tárgytalan volt. Vagyis a rendszeresített 26-ból okmányból állandóan, rendszeres munkát az utóbbi 4 darab adott, ha az Iktatókönyvet is annak vesszük. A többi pedig egy félig-meddig tájékozott, és kiképzett őrparancsnoknak csak itt-ott adott némi – rendszerint másolási, helyesbítési – munkát. (Pl. kitiltott sajtótermékek jegyzéke, titkos feljelentési napló, háztárbirtoktár, megsemmisítési napló, szemlenapló, stb.) Az, már más kérdés, hogy évente hányszor jutottak ezek az őrparancsnok kezébe? Talán, ha rendet csinált a szekrényben.

2.4.2. Kiképzés – szakképzés

A határvadász őrsök nem kiképzési egységek voltak (osztagok, alosztályok), hanem a határszolgálat ellátására kikülönített nagyobb őrségek. Az egyes határvadász őrsök békelétszáma (rendszeresített létszáma) a határszolgálati szükségletnek (az illető őrs által naponta kiállítandó járőrök számának) megfelelően úgy volt megállapítva, hogy a határvadász őrsök egyes emberére átlag napi 8 – 12 órai külszolgálat jutott. Figyelembe véve a 8-12 órai napi átlag külszolgálatot, 8 órai alvási időt, a fennmaradó napi 4-8 órai átlag időből a belszolgálati teendőkre²⁰ minimálisan napi 4 órát számítva, napi 2-4 óra jutott egyéb szolgálatra, valamint magánügyekre (szórakozás, kimenő). Az egyes őrsök rendszeresített létszáma és a rendelkezésre álló napi átlag idő kizárta minden nagyobb méretű katonai kiképzést, csupán a fegyelmező gyakorlatok, lövészet, robbantó kiképzés és határvédelmi feladataik gyakorlása jöhetett tekintetbe. Ezért kellett az őrsök legénységének továbbképzéséről a felváltás útján gondoskodni.²¹

Azonban a határvadászőrsök legénységének szakkiképzése (eltekintve a minimális előképzéstől a zászlóaljanknál) az őrsökon történt, természetes, hogy az e célra rendelkezésre álló napi átlag 1-2 órát erre kellett fordítani. Oly határszakaszokon, ahol az őrsök létszámát a tartalékosok behívása útján, tisztán a fokozott katonai határőrizet céljából, 55 főre emelték fel, a határőrizetet nem 2 főből álló járőrök, hanem 6-8 fős járőrök (őrségek) látták el. Olyan helyeken és esetekben ahol a határon átmenő forgalom szünetelt (tehát béke határszolgálat nem volt) és a határvadászőrsök felemelt létszámon álltak – amennyiben a katonai határőrizeti teendők ellátása azt lehetővé tette – ezek katonai továbbképzéssel nagyobb mértékben foglalkozhattak.

2.5. Határszolgálati utasítások

Korabeli dokumentumokban sokszor előkerültek olyan vélemények, hogy „a határszolgálati utasítások elavultak, trianoni szelleműek, hiányosak és átdolgozásra szorulnak”, mert a PüM adta ki őket, és mert csak a béke szolgálatról szólnak és nincs bennük, pl. hogy a határvadász őrs ellenséges betörés esetén miképp viselkedjék. Elfeledkeztek arról a tényről, hogy a „PüM” leleplezés volt. Minden alapvető intézkedés a HM és a Vkf-el egyetértésben, sőt ezek szó szerinti fogalmazásának felhasználásával adták ki annak idején. A megváltozott kifejezéseket (hő, hűti., opkh., stb.) helyesbíteni kellett. A szolgálat most is ugyanaz volt, kivéve pl.: az orosz határon, ahol határforgalom nem volt és csak honvédségi határőrizeti szempontok szerepeltek. (Itt erősebbek voltak a járőrök, mások a portyázási idők, hegyi felszerelés volt, stb. Itt a határszolgálat, mint szakma egy része felesleges volt.

A határvédelemre és az esetleges harcra, vagyis az őrs katonai és harci magatartására nézve, más utasítások voltak érvényben, amelyeket a Hadtest, és határva-

dász-dandárparancsnokságok által kiadott határvadász védelmi intézkedésekben a legapróbb részletekig ki voltak dolgozva.²² Ott ahol békében is előfordulhatott „ellenséges” betörés, elhárításának módját ugyancsak a harcászati intézkedésre hivatott parancsnokságok szabályozták.²³ Mindezekkel a Határőr Utasítás és a Járőr Utasítás nem állt ellentétben, mert előírta, hogy „fegyveres erőszak” ellen fegyvert kell használni. Tehát az utasítások között hiány, vagy ellentmondás nem volt, csak nem kell, és nem lehet őket összekeverni.

A határszolgálati rész háborús feladatát illetőleg sokan úgy vélekedtek, hogy az csak a harc lehet, tehát „háborús készülődés” a (határőrizetet ellátók) határszolgálati rész számára is annyi, mint harci kiképzés, a többi mellékes. Ez a megállapítás csak akkor lenne igaz, ha az ország összes szomszédja ellen, minden irányban háborút viselne. Ez pedig teljesen valószínűtlen. Világos, hogy ott ahol hadműveletek nem folynak, vagyis a békés szomszédok felé, a normálisnál sokkal intenzívebb határszolgálatot kell ellátni, felemelt létszámmal (és jórészt szakképzetlen tartalékos legénységgel). A semleges és szövetséges szomszédokkal szemben, akikkel a határforgalom egy bizonyos neme fennmarad, (és kérdéses az is, hogy a „határszéli forgalmat” beszüntetik-e?) fokozott éberségre van szükséges, mert az ellenséges propaganda, kémek, szabotőrök, stb., ezeken a határszéleken keresik majd a beszivárgás lehetőségeit.²⁴

A Felvidéki bevonulás²⁵ során következő tapasztalatok születtek: a békés meg szállás alkalmával a határvadászörsök egy részét a régi határon vissza kellett hagyni, hogy a megszállt területre való időelőtti betódulást meggátolják. Az örsök egy másik része pedig az élcsapatokkal nyomult elő, hogy az új határvonal őrizetét azonnal átvegye. A helyben maradt határvadász örsök feladata nagy nehézségekkel járt: a határvadász csoportok kettős, sőt hármas alárendelése, a sok, akárki által illetéktelenül kiállított „utiigazolvány”-ok, a lakosság „különleges méltánylást érdemlő” kérései, az új járási katonai parancsnokságok tudatlansága, a rendezetlen kétes vámszaki kérdések (vasúti vonalak megnyitása, stb.), zűrzavart okoztak. Ezek az események azt igazolták, hogy szükség lett volna, polgári szempontokat is figyelembe vevő egy kézben lévő vezetésre, valamint a határvadász csapatok megfelelő kiképzésére, iskolázására.

3. Összegzés

A későbbi események bebizonyították, hogy „a határszolgálati rész” feladata nem kizárólag, de nem is elsősorban a harc. Ez természetesen csak a portyázó századokra, és a határvadász örsökre vonatkozott és nem a határvadász-zászlóaljakra. Vagyis a határszolgálati kiképzést háború esetén sem hanyagolható el. A háború időtartama alatt is igen fontos a határ őrizete és az erre való kiképzés.

JEGYZETEK

1. A megváltozott földrajzi helyzetre lásd: Csüllög G publikációit: Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No, 11.) 2010. 56-61.p. Csüllög G. (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. 137-146.p. A megváltozott gazdasági helyzetre lásd Gulyás László (2009/b): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra. In. Gulyás László szerk. (2009/a): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old. Továbbá Gulyás László (2009/c): A regionális folyamatok és Trianon. In. Gulyás László szerk. (2009/a) 142-146. old.
2. Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek I. A Felvidék és Kárpátalja visszatérése 1937–1939. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 88-91. old.
3. Ugyanezzel a megállapítást tette Beregnyei József munkáiban. Lásd: A határőrség hivatásos tiszti állományának történelmi és társadalmi felkészítése Budapest 1992.
4. Nem úgy, mint az újonnan szervezett hegyivadász fegyvernem tisztjeit. lásd: Illésfalvi Péter: „Gyopár a sapkánk dísze” : hegyivadásztiszt-képzés a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémián Bp. Írott Szó Alapítvány M. Napló, 2015.
5. 1924. évi XIX. törvénycikk a vámjog szabályozásáról. 1000 év törvényei. CD. Jogtár.
6. Vesd össze a Határszolgálati utasítás a Magyar Királyi Vámőrség számára 1925. Járőrutasítás a M. Kir. Határőrség számára. 1934. Határőrszolgálat: a vámőri szolgálat ellátásához szükséges törvények, rendeletek, és utasítások kivonata (összeállította: Bulbuk Emil) Bp. 1930.
7. Járőrutasítás a M. Kir. Határőrség számára. 1934. Honvédelmi határszolgálati utasítás 1940.
8. A Hm. 19 osztály (előtte a Pénzügyminisztérium XIX. osztály 1922-1939 között) feladata volt a határszolgálatot befolyásoló és a HM hatáskörébe eső ügyekben javaslattevés. A fenti ügyekben a HM egyes osztályai által kidolgozott rendeletek Pü. című alatt való leplezett kiadása. A határőrsőkre beosztott legénység vámszaki kiképzése és határszolgálatra vezénylése. Az összes altiszti állományú őrsparancsnok, vasút- és útelőőr közeg vezénylése. Véleményadás a határ- és vámőrszolgálatot teljesítő tiszti őrsparancsnokok és határforgalmi előadók személyes ügyeiben. Az őrsőkhöz beosztott lovak, kutyák, kocsik ügyei. Kezdeményezés a határszolgálatkal kapcsolatos postai, távíró és távbeszélő ügyekben, valamint a határőrsők elhelyezése, felszerelése és berendezése tárgyában. A határszolgálat irányítása, szabályozása és ellenőrzése. A határforgalmi egyezményeknél a vámőrség képviselője. Közreműködés az egyezmény végrehajtási utasításainak kidolgozásában. A vámőri szakkiképzés irányítása. (Fond és Állagjegyzék a Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. 37, 62.p. Bp. 2002.)

9. Vö: Határszolgálati utasítás a Magyar Királyi Vámórség számára 1925.
10. Lásd a korabeli utasításokat: Határőrszolgálat- Segédlet a m. kir Vámórség számára 1931.(szerk: Zsilinszky Sándor), Járőrutasítás a M. Kir. Határórség számára. 1934. Határőr járőr: A határőr járőrszolgálat ellátáshoz szükséges törvények, rendeletek, és utasítások kivonata (összeállította: Bulbuk Emil) Bp. 1935.
11. Vö: Nemzetvédelmi szolgálat 193?. 1943. Weninger Endre: Tanulmány a Nemzetvédelmi Szolgálat ellátásához a csapatnál 193?.
12. Vesd össze az állománytáblákat: Honvédelmi Minisztérium (HM) Szervezési rendeletek –Hadtörténeti Levéltár (HL.) HM.60.000/el.n.1/a. 1938.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1938.),HM.39.000/el.n.1/a. 1939.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1939).
13. Vö: Határszolgálati utasítás a Magyar Királyi Vámórség számára 1925. Honvédelmi határszolgálati utasítás 1940.
14. Vö: Szolgálati szabályzat a M. kir. Honvédség számára 1931. Határszolgálati utasítás 1940.
15. Vö: Szolgálati szabályzat a M. kir. Honvédség számára 1931. Határszolgálati utasítás 1940.
16. Szolgálati és ügyviteli szabályzat a Honvédelmi Minisztérium számára 1933.
17. Határőr járőr: A határőr járőrszolgálat ellátáshoz szükséges törvények, rendeletek, és utasítások kivonata (összeállította: Bulbuk Emil) Bp. 1935.
18. A lengyel határra lásd: Suba J: A magyar-lengyel határ és határforgalom 1939-ben In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. (szerk.): Dr. Gál András - Dr. Kókai Sándor (358.p.) 211-222.p. Nyíregyháza-Szerencs. 2014.
19. Vö a szabályzatokat, utasításokat. és a Szolgálati könyvek jegyzéke HM. 1935.
20. Ezek: körzet ügyeleti szolgálat, távbeszélő, rádió ügyelet, küldönc szolgálat, laktanya karbantartás és tisztogatás, stb. étkezés, mosakodás, öltözködés, öltözet és felszerelés, valamint a fegyverzet tisztogatása és karbantartás, stb. (Szolgálati szabályzat 1931.)
21. A határvadász őrsökre lásd Illésfalvi P.-Szabó P.-Számvéber N.: Erdély a hadak útján 1940-1944. Bp. 2005, Suba J. (2016b): Magyar Királyi Honvédség Kárpátalján In: Közép-Európai Közlemények No.34. (IX. évf. 2016/3. szám) 102-117 p. Suba J. (2015c): A határvédelem megszervezése a visszatért Erdélyben 1940–1944 .In: Közép-Európai Közlemények No.29. (VIII. évf./2. 2015/2. szám 135-149 p.
22. A-43. Honvédelmi határszolgálati utasítás a M.kir. Honvédség, csendőrség, rendőrség, pénzügyőrség és az állami erdészet számára. Bp. 1940.
23. Vö: Harcászati Utasítás 1925, 1931.
24. Lásd: Nemzetvédelmi Szolgálat utasítás megfelelő részeit. (193?, 1943.)
25. Gulyás

FELHASZNÁLT IRODALOM

1924. évi XIX. törvénycikk a vámjog szabályozásáról 1000év törvényei CD.
- Beregynei J. (1992): A határőrség hivatásos tisztii állományának történelmi és társadalmi felkészítése Budapest 1992.
- Csima J.(1961): Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938-1945) HM. Központi Irrattár kiadása Bp. 1961.
- Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No, 11.) 2010. 56-61.p.
- Csüllög G. (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. 137-146.p.
- Gulyás László (2009/b): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra. In. Gulyás László szerk. (2009/a): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old.
- Gulyás László (2009/c): A regionális folyamatok és Trianon. In. Gulyás László szerk. (2009/a) 142-146. old.
- Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek I. A Felvidék és Kárpátalja visszatérése 1937–1939. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 88-91. old.
- Illésfalvi P.-Szabó P.-Számvéber N. (2005): Erdély a hadak útján 1940-1944. Bp. 2005
- Illésfalvi P (2015): „Gyopár a sapkánk díszé”: hegyivadásztiszt-képzés a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémián Bp. Írott Szó Alapítvány M. Napló, 2015
- Kiss I. G. (1996): A magyar királyi vámőrség története. Bp. 1996.
- Parádi J. (1991): A magyar állam határőrizete 1920-1941. Kandidátusi értekezés. (ZMNE). Kézirat. Budapest, 1991, 13-27.p.
- Rada T (1998-2001): A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története 1830-1945. I-II. Budapest 1998-2001.
- Suba J. (1999): Vámutak topográfiaja: határszéli forgalom Magyarország északi határszakaszán 1920-1938 között. IN:”Változó világ, átalakuló politikai földrajz „ 1999. Pécs 201-206 p.
- Suba J. (2003): Határátkelőhelyek vámutak a trianoni Magyarországon 1919-1938. In: Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság (Szerk.:) Frisnyák Sándor-Gál András 539-556 p. Nyíregyháza-Szerencs 2003.
- Suba J. (2005):Határmenti forgalom szabályozása Magyarországon a két világháború között. In: A Kárpát-medence politikai földrajza (szerk: Pap Norbert - Végh Andor) Pécs 2005. 110-118 p.
- Suba J. (2007): Rendőrség, Csendőrség Honvédség határvédelmi funkciói a magyar Királyságban In: Pécsi Határőr tudományos Közlemények. (szerk.: Hautziger Zoltán) Pécs, 2007. 221-229. p.
- Suba J (2009a): A magyar határőrizeti struktúra változásai és a déli határszakasz In: Balkán füzetek különszám II. (szerk.: M Császár Zsuzsa) 222-232.p. Pécs TTK FI KMBTK 2009.

- Suba J. (2009b): Honvédelmi Határszolgálat In: Rendvédelem-történeti füzetek XIII. évf./16. sz. 2007. Budapest.2009. 128-139. p.
- Suba J. (2014): A magyar-lengyel határ és határforgalom 1939-ben. In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. (szerk.): Dr. Gál András - Dr. Kókai Sándor 211-222.p. Nyíregyháza-Szerencs. 2014.
- Suba J. (2015a): A déli határszakasz határőrizete a két világháború között. In: Közép-Európai Közlemények. VIII. évf. 1.szám. 2015/1.
- Suba J (2015b): Határőrök Zemplénben 1920-1944 In: Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára (szerk.): Dr. Kókai Sándor- Dr. Boros László 513-530.p. Nyíregyháza-Szerencs, 2015.
- Suba J. (2015c): A határvédelem megszervezése a visszatért Erdélyben 1940–1944 .In: Közép-Európai Közlemények No.29. (VIII. évf./2. 2015/2. szám 135-149 p.
- Suba J. (2016a): A Trianoni határ által kettévágott vasutak, vasúti határállomások. In: A változó világ XXI. századi kihívásai Tanulmánykötet prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére (szerk.: Dr. Kókai Sándor) 487-507 p. Nyíregyháza 2016.
- Suba J. (2016b): Magyar Királyi Honvédség Kárpátalján In: Közép-Európai Közlemények No.34. (IX. évf. 2016/3. szám) 102-117 p.
- Weninger E.(193?): Tanulmány a Nemzetvédelmi Szolgálat ellátásához a csapatnál 193?.

Szabályzatok

- Harcászati utasítás 1925. 1938.
- Határszolgálati utasítás a Magyar Királyi Vámőrség számára 1925.
- Határőrszolgálat Segédlet a m. kir Vámőrség számára 1931.(szerk: Zsilinszky Sándor)
- Bulbuk E. (1930): Határőrszolgálat: a vámőri szolgálat ellátásához szükséges törvények, rendeletek, és utasítások kivonata. Bp. 1930.
- Bulbuk E. (1935): Határőr járőr: A határőr járőrszolgálat ellátáshoz szükséges törvények, rendeletek, és utasítások kivonata. Bp. 1935.
- Honvédelmi Határszolgálati utasítás 1940.
- Járőrutasítás a M. Kir. Határőrség számára. 1934.
- Nemzetvédelmi Szolgálat (193?, 1943.)
- Szolgálati és ügyviteli szabályzat a Honvédelmi Minisztérium számára 1933.
- Szolgálati szabályzat a M. kir. Honvédség számára 1931.

Levéltári források

- Hadtörténeti Levéltár Honvédelmi Minisztérium Iratai (19.osztály-határőrizet)
- Honvédelmi Minisztérium (HM) Szervezési rendeletek –Hadtörténeti Levéltár (HL.)
- HM.60.000/el.n.1/a. 1938.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1938.)
- HM.39.000/el.n.1/a. 1939.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1939.)

Orosz László*

**„a birodalmi német gyermekeket [...] Magyarország régi
becses kultúrájában jártassá teszik”**

A budapesti Németbirodalmi Iskola, 1908–1944

*“TEACH THE CHILDREN OF THE GERMAN EMPIRE [...] ABOUT
HUNGARY’S OLD AND DISTINGUISHED CULTURE”
THE BUDAPEST SCHOOL OF THE GERMAN EMPIRE, 1908–1944*

ABSTRACT

The Budapest-based Reichsdeutsche Schule (School of the German Empire) was a popular and distinguished school during the interwar period. Originally founded as a school for the children of German citizens temporarily based in Hungary for business or diplomatic reasons, children of other nationalities were soon allowed to enroll, including Hungarian children from the beginning of the 1920's. The school became extremely popular among the bourgeois families of Budapest, and the Jewish residents of the city also preferred sending their children there. The institution, which was characterized by its international atmosphere, tolerant spirit and complete lack of political extremism, taught its students European perspectives and ways of thinking, in addition to providing an acknowledged high quality Hungarian education. The numerous graduates who would go on to leave their mark in a variety of fields were a fitting testament to the high educational standards of the school. The teaching staff consisted mainly of open-minded and tolerant pedagogues (according to later descriptions by students), so much so that when education reforms were introduced following Hitler's transition to power, German teachers requested transfer to the Budapest-based school, where they would enjoy greater academic freedom and try to stay until better times. Moreover, they consciously sought to avoid acting and behaving as point men for the German Reich. Their treatment of Jewish students provided the best testimony to what degree their thinking did not conform to circumstances in Germany. On more than one occasion the school found itself in open conflict with the leadership of Nazi Germany. For example, in 1944, on the heels of the German occupation of Hungary, the school bravely stood up in defense of its Jewish students (by administering matriculation exams early and by hiding students in the basement of the school building). Such conduct had contradicted the smear campaigns that occurred after WWII. The 2004 Hungarian Film Festival awarding-winning documentary film about the school was a step in rehabilitating its reputation.

* Dr. Orosz László PhD, tudományos főmunkatárs, Veritas Történetkutató Intézet, Budapest

1. Az intézmény emlékezete

A két világháború közötti időszakban Budapesten működő közoktatási intézmények között vitathatatlan tekintéllyel rendelkezett a fővárosi birodalmi német kolónia iskolája. Nyilvánvalóan ez vezette a korabeli Budapest polgári elitjét arra, hogy a századforduló után létesített, eredetileg csupán a hazánkban ideiglenesen, gazdasági vagy épp diplomáciai posztokon kiküldetést teljesítő német állampolgárok gyermekeinek képzését szolgáló intézménybe saját csemetéit is beírassa, ahol aztán azok – koedukált¹ osztályokban – az elismerten magas színvonalon közvetített magyar műveltség mellett az európai látókört és szemléletmódot is elsajátíthatták. A Pesti Naplóban 1932 nyarán megjelent cikke tanúsága szerint Karinthy Frigyes is ide járatta fiát. A kor viszonyainak ismeretében az ember persze fölkapja a fejét. A neves író tán nem érezte a Németországban előretörő militáns szélsőjobb veszélyét, esetleg épp azzal akarta megismertetni és személyes tapasztalatok révén elrettenteni tőle a cikkben megidézett fiát, Cinit?² Valójában igenis tájékozott volt ő a magyar fővárosban működő Németbirodalmi Iskola szellemiségét illetően: „[...] nagyon kitűnő iskola ez” – tudósít döntése motivációjáról Karinthy a lapban. „Az egész fölött a legjobb értelemben vett német humanista világsszellem lebeg, a régi német erények szelleme, az új német hibák nélkül. Van külön magyar oktatás is és nem vettem észre, hogy a magyar művelődés tekintetében visszamaradnának a gyerekek a hivatalos oktatási nyelv keretei közt.”³

Az oktatás színvonaláról az iskola által kibocsátott, s később az élet legkülönbözőbb területein nyomot hagyó hírességek nevei tanúskodnak: mások mellett Darvas Iván, Gimes Miklós, Halász Előd, Kende Péter, Kornai János, Magyar Beck Vladimír, Markó László, Rényi Péter, Sattler Tamás, Székely Éva, Szentágothai János. E nevek némelyike abban a tekintetben is igen beszédes, hogy a főváros zsidó lakossága is preferálta az intézményt, föl egész a zsidó nagypolgárság elérhetetlen gazdagságú családjaiig. Voltak időszakok, amikor az iskola tanulóinak 40%-a zsidó származású volt.⁴ Dénes Miklós, Karinthy Frigyes egykori titkára így emlékezett minderre az 1980-as években: „Cini egyszer hazajött az iskolából és megkérdezte: – Mondd Apa, ha az ember megöregszik, zsidó lesz belőle? – Honnan veszed ezt a marhaságot? – Mert nálunk az iskolában mindenkinek a nagyapja zsidó. Mire Karinthy: – Mondd azt, hogy a tied néger.”⁵ Megerősíti mindezt Cini osztálytársa, Endrei Walter, a későbbi neves ipartörténész is, mikor azt állítja: „A németek védelmében el kell mondanom, hogy a náciizmus nagyon későn vonult be az iskolába. Érettségiig, sőt '39 után sem volt igazi zsidógyűlölet. [...] Szellemiségük ellenére kellett Hitlerjugend szervezetet alapítaniuk a németek számára.”⁶

Ilyen körülmények között annál szembeötlőbbek az iskola szellemiségének bemocskolására a II. világháború után azonnal megindult próbálkozások, egyebek mellett pl. a Szabad Népben 1947 tavaszán olvasható sorok: „Ide, a németbirodalmi iskolába járatják csemetéiket a város minden részéből azok az úri szülők, akik

a németiség iránt szédült rajongásukban nem bánták, ha tömény náci-szellemmel itatják át a fogékony lelkeket.”⁷ A rehabilitálásra valójában csak a rendszerváltás után kerülhetett sor, amikor a hírnevet szerzett egykori diákok közül mind többen emlékeztek vissza szeretetteljes szavakkal az ott töltött évekre,⁸ az egykori alma matert nemcsak hogy elhatárolva az ordas eszméktől, de – mint ahogy Székely Éva tette 2003-ban, a Népszavában – zsidó származásúként is „ideális közösség”-ként bemutatva azt.⁹ A legtöbbet azonban Papp Gábor Zsigmond filmrendezőnek köszönheti az iskola emlékezete, aki remek (2004-ben, a 35. Magyar Filmszemlén díjnyertes) dokumentumfilmet szentelt a témának.¹⁰

2. Az alapítás körülményei

Milyen körülmények között született meg e nagy jelentőségű, bár rövid életű iskola?

A századforduló táján hosszabb-rövidebb ideig Budapesten hivatali szolgálatot teljesítő birodalmi német állampolgárok számára komoly fejtörést okozott, hogyan tudnák hazatértek után gyermekeiket visszaintegrálni a német oktatási rendszerbe, illetve pótoltatni velük az otthoni tantervek követelményrendszere kapcsán törvényszerűen mutakozó hiányosságaikat. Épp ezért a mégoly neves budapesti iskolákat is inkább mellőzték. A lehetőséget számukra az hozta el, amikor a budapesti németajkú református közösség¹¹ lelkipásztora, Richard Klar¹² 1908-ban kijárta a kultuszminisztériumnál, hogy – egyelőre még csak – megtűrjenek egy magániskolát, pontosabban annak egyetlen Németországból idehozott tanítóját, a birodalmi német szülők 16 gyermeke számára.¹³ A kéréssel és az engedélyezéssel kapcsolatos közhangulatot jól dokumentálják (persze habitusuk függvényében) a korabeli lapok (Budapesti Hírlap, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Népszava), melyekből világosan kiolvasható a németországi pángermán köröknek tulajdonított törekvésekkel szembeni – olykor hisztériáig fajuló – elutasítás,¹⁴ továbbá pontosan rekonstruálható a székesfőváros közgyűlésében lezajlott engedélyezési vita és a jogkörök szélesítésével kapcsolatos ügymenet is (Fővárosi Közlöny, Belügyi Közlöny, Hivatalos Közlöny).¹⁵

1910 szeptemberében aztán Zichy János kultuszminiszter hivatalosan is engedélyezte az intézményt, az 1912/13-as tanévről pedig már az első nyomtatott „Jahresbericht” is napvilágot látott. Az iskola az 1910-es évek elejétől jelentette meg évkönyveit, melyek legteljesebb gyűjteményét (kisebb megszakításokkal az 1913/14-es és az 1936/37-es tanévek közti időszak anyagát) az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum őrzi. 1913 tavaszától más külföldi államok német anyanyelvű polgárai is beírást kaptak gyermekeiket¹⁶ (a magyarok majd csak 1923-tól,¹⁷ külön kultuszminiszteri engedéllyel): a tanulók száma az év végére 90-re ugrott.

Az oktatás ekkor még a német református gyülekezet Alkotmány utca 15. sz. alatti épületében folyt, majd az 1913/14-es tanév kezdetétől a Kálmán u. 10. sz.

alatti bérházban. Végül az iskolát működtető egyesület (Verein „Reichsdeutsche Schule”) hivatalos elismerésével¹⁸ párhuzamosan kerülhetett sor 1917 februárjában egy saját iskolaépület megvásárlására a Damjanich u. 4. sz. alatt, ahol is az év szeptemberében kezdődhetett meg az oktatás.¹⁹ A 9. évfolyam elindításával az 1915/16-os tanévtől kezdve középiskolává bővült az intézmény, a tanulósám pedig nemsokára a kétszázat is meghaladta. A forradalmak éve, együtt a szénhiánnyal és a spanyolnátha-járvánnyal nemcsak a diákok létszámát felezte meg, de egy csaknem teljesen új tanári kar verbuválására is szükség volt az 1919/20-as tanév kezdetén. A gyors fejlődés nyomán a magyar kultuszminiszter, Vass József és a budapesti német követ, Fürstenberg-Stammheim²⁰ közös megállapodása alapján – az 1921/22-es tanévtől kezdve – a németbirodalmi iskola keretében egy négyosztályos elemi (I–IV.) és egy nyolcosztályos főreáliskola (V–XII.) működött.²¹ A húszas évek közepére aztán – egyidejűleg a magyar állampolgárságú gyerekek felvételének lehetőségével (1923) és a 12 osztályos „teljes értékű oktatási intézménnyé” válással (1924) – az iskola számára eljött a felemelkedés és a prosperálás időszaka. 1925-ben a tanulók száma átlépte az ötszázat, ugyanebben az évben pedig az intézmény kiállíthatta az első érettségi bizonyítványt.²² Népszerűsége olyan magasra emelkedett, hogy még a borsos tandíj ellenére is évről-évre túljelentkezés mutatkozott, ezért aztán az 1928/29-es tanévben beiratkozottak diákoknak az 1939/40-es tanév végén érettségített (XII.) évfolyama volt az utolsó, ahol csak egyetlen osztály alkotott egy évfolyamot, az 1929/30-as tanévtől kezdve ugyanis a nagy túljelentkezésre tekintettel már évfolyamonként két osztályt (a és b) indítottak el.²³ Mégis nem egyszer kényszerült az iskola a napilapokban közzétenni az éves tanulói létszámkeret beteltét: *„A német birodalmi iskola iránt a fővárosi szülők körében az idén olyan nagymértékű érdeklődés volt, amilyen az iskola fennállása óta nem fordult még elő. [...] A német iskola igazgatósága közli, hogy az idén a felvételeket, illetve beiratásokat teljesen befejezték és az iskola nem képes a jelentkezők nagy részét befogadni.”*²⁴

E változásokkal olyan kötelezettségek jártak együtt, amelyek a tantervre vonatkozó mélyreható módosításokat tettek szükségessé. Az iskola – magyar nemzeti-ségű tanulói érdekében – a többi magyar középiskola diákjaiéval azonos mértékű ismereteket kellett nyújtson a magyar nyelv, irodalom, történelem, földrajz területén. Elsősorban a magyar nyelvnek kellett az eddigiekhez képest nagyobb érvényt szerezni, ily módon a magyar mint tantárgy heti óraszámát két és félszeresére (12-ről 31-re) emelkedett,²⁵ s az évtized során még tovább nőtt. A magyar tematikájú foglalkozásokon részt kellett vegyen az iskola minden osztályának minden tanulója, tehát a nem magyarok is. Ebből – bár az említett tárgyak kivételével a tanítás nyelve természetesen a német volt, s a tankönyvek is német birodalmiak voltak²⁶ – az iskola légkörének, szellemiségének átalakulása következett, s a magyar nyelv és kultúra terjesztése fontos faktorrá vált. Az intézményben *„a birodalmi német gyermekeket [...] Magyarország régi becses kultúrájában jártassá teszik”, míg „magyar barátaink gyermekei számára iskolánk annak lehetőségét nyújtja, hogy a*

német nyelvet és kultúrát kényelmesen és jól megismerjék” – tartalmazza az igazgatói jelentés 1930-ban.²⁷

3. Mindennapok a Németbirodalmi Iskolában

Az iskola precízen vezetett statisztikái és áttekinthetően megszerkesztett éves értesítői (a *Jahresbericht*-ek) alapján pontosan követhetjük az évek során az oktatói gárda összetételével, az iskolai tananyaggal és tantárgyankénti órabontással, a tanulói listákkal és statisztikákkal (tanulószám, anyanyelv, állampolgárság), és a tanév történéseivel kapcsolatos információkat. Ezekből az iskola nemzetközi karakterére következtethetünk. Példaként az 1929/30-as tanévet kiragadva (azért épp ezt, mert a saját kutatásaim homlokterében álló neves Délkelet-Európa-történész, Fritz Valjavec²⁸ indíttatását vizsgálva az ő itteni érettségiző évfolyamát alaposabban is szemügyre vettem²⁹), a statisztika szerint az iskola 12 osztályát 518 tanuló látogatta, szinte pontosan ugyanannyi lány, mint fiú (254/264). 19 nációt, létszámuk szerinti sorrendben magyar, birodalmi német, osztrák, cseh, holland, lengyel, román, svájci, orosz, lett, francia, olasz, görög, angol, dán, jugoszláv, török, bolgár és svéd gyermekeket regisztráltak. Anyanyelvük alapján 278-an tartoztak a német, 240-en a nem német kategóriába. A négy nagyobb létszámú nációt tekintve német anyanyelvű volt a 293 magyar állampolgárból 82, a 107 birodalmi németből 107, a 45 osztrákból 44 és a 31 „cseh”-nek nevezett állampolgárból 28.³⁰ A XII. osztály érettségi vizsgára bocsátott 22 tanulójáról (épp a fele magyar, közülük három izraelita) készített összegző táblázat a végzősök személyi adatain túl (születési idő, hely, állampolgárság) vallási hovatartozásukat és édesapjuk foglalkozását is tartalmazza.³¹ A szóban forgó évfolyamra járók szülei közt volt mérnök, orvos, tanár, hivatalnok, katonatiszt, gyáros, nagykereskedő, igazgató, sőt budapesti osztrák követ³² is. Az összegzés még arra is figyelmet fordít, hogy az adott év írásbeli érettségi kérdéseinek, illetve feladatainak felsorolásán³³ túl a végzősök tanulmányi továbbmenetelét is figyelemmel kísérje.

A Reichsdeutsche Schule falai közt működő tanári kar, a 20-as évek legelején megtörtént nagyszabású személyi változások óta jószerével stabilnak és állandónak tekinthető. Az iskola – 25 éves fennállására visszatekintő – jubileumi értesítője erről így ír: „[...] az utóbbi években csupán igen csekély változások következtek be a tanárokat illetően, a német és a magyar tanerők a legszebb harmóniában dolgoznak együtt.”³⁴ Ami a tanárok nemzeti hovatartozását illeti, erről is pontos kimutatásokkal rendelkezünk. A már említett metszet évében, 1930-ban, 23 tagból állt a tantestület, ebből 9 magyar állampolgár volt, 1 osztrák, a többi 13 pedig – köztük az igazgató, Friedrich-Karl Hublitz – birodalmi német (porosz, szász, hesseni, bajor, württembergi).³⁵ A tanári kar magyar tagjai közül egyértelmű tekintéllyel bírt Helle Ferenc, aki a legrégebb óta, már 1920-tól, tanított az iskolában. Hellének a tantestületen belüli helyét jól jelzi, hogy 1932 októberében, Klebelsberg Kuno

korábbi kultuszminiszter gyászszertartásán az igazgató kíséretében ő képviselte az iskolát.³⁶ A történész Helle, aki a magyar–német kultúrkapcsolatok kutatója volt (szintetikus igényű, igaz 1945 után indexre tett könyve³⁷ is megjelent a témáról), az iskola tanáraként a magyar nemzeteszme és a magyar államgondolat elkötelezett híveként igyekezett befolyásolni a tanulók szemléletét.³⁸

A tantestület német tagjai többnyire nyitott, toleráns gondolkodású pedagógusok voltak, így jellemzik őket a tanítványok későbbi visszaemlékezései is; alkalmasint épp ezért, a Hitler hatalomátvételével beköszöntő átrendeződés elől a számukra nagyobb szabadságfokot jelentő – a kortársak által egyébként is a legerősebb külföldi német iskolának tekintett – budapesti intézménybe kerülve próbáltak kivárássra berendezkedni.³⁹ Politikailag látványosan semlegesek, sőt passzívak voltak: óvakodtak a fogadó állam és az itteni német kisebbség közötti (pl. a kisebbségi iskolák sorvasztása ügyében fellángoló) nemzetiségpolitikai küzdelmekben állást foglalni, továbbá igyekeztek a legkevésbé sem úgy feltűnni, mintha a német birodalmi célok hordozói és előretolt bástyái volnának. E szellemiséget vitték tovább a Hublitzot felváltó igazgatók is (Peter Rettig 1933–37 között, majd Friedrich Lange 1937-től), amennyiben következetesen ellenálltak Berlin ama elvárásának, hogy az iskolának nemzetiszocialista arculatot adjanak. Tették ezt akkor is, amikor zsidó származású diákjaik jogainak megvédelmezése érdekében akár az intézmény és az NSDAP közötti feszültséget is föl merték vállalni,⁴⁰ s tették fű alatt akkor is, amikor bizonyos ügyekben mégis engedni, alkalmazkodni kényszerültek. Az idomulás jele, hogy már 1934-ben horogkeresztes zászló lobog az iskola Damjanich utcai épülete előtt „a német nép nemzeti ünnepnapja”-vá átkeresztelt május 1-jén – szúrja ki azonnal a magyar sajtó,⁴¹ mely hamarosan arról is tudósít, hogy aligha véletlenül épp a Reichsdeutsche Schule épületét ragasztják tele röpcédulákkal a szocdemek.⁴² Rendszeresen jelennek meg beszámolók az iskola fölkeresését kitüntetett programként kezelő birodalmi államférfiak budapesti látogatásairól is: a magyar kultúrpolitika jóakarató barátjaként jellemezhető Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter (1926. májusi) látogatását⁴³ a 30-as években már nemzetiszocialista prominensek követik, így 1934 októberében Rust,⁴⁴ 1936 szeptemberében Goebbels,⁴⁵ 1937 decemberében Schirach,⁴⁶ 1938 januárjában Bohle.⁴⁷ Utóbbiak nyilván sokak szemében ejtettek foltot az intézmény imázsán.

Pedig az iskola csakugyan gondot fordított arra, hogy a magyar közvélemény szimpátiáját „hazafias magatartás” révén nyerje meg. A kormányzóné nyomorenyhítő segélyakcióinak rendszeres adományozói közt a napilapokban közzétett listákon mindig ott találjuk az iskolát,⁴⁸ s 1940 nyarán még az árvízkárosultak javára indult országos gyűjtésbe is adományt tett az iskola Kazinczy önképzőköre.⁴⁹ A magyar és a német kultúra találkozási pontjai köré szervezett iskolai rendezvényekről is rendszeresen tájékoztat a korabeli sajtó. Csak néhány példa ezek közül: német mesedélután gyermekeknek,⁵⁰ Weber-zeneünnep (Klebensberg, Becker és von Schoen követ részvételével),⁵¹ Goethe-ünnep a Vigadóban (a vendégek közt

Károlyi Gyula miniszterelnök feleségével és Berzeviczy Alberttel),⁵² és az iskola szokásos karácsonyi matinéja keretében a „Hazáért és szabadságért” mottó jegyében a Magyar Színházban megrendezett ünnepség, ahol Budavár 250 évvel azelőtti visszavételének tisztelegve a diákszínjátszó kör (tudatosan magyar tematikát választva) Theodor Körner *Zrínyi* című darabját mutatta be.⁵³ Utóbbi kapcsán a tudósítások kiemelik, hogy a színre vitt művet „a nagy német költő 1813-ban írt[a] azzal a céllal, hogy a nagy magyarnak hősi hazaszeretetével az ébredező német szabadságsszellemre buzdítóan hasson.”⁵⁴

Az efféle imázsépítő, jól érzékelhetően a befogadó közegnek szóló baráti gesztusok értékelése kapcsán meggyőződésünk szerint akkor járunk el helyesen, ha e magatartást a korabeli Németország oktatási intézményeinek arculatával vetjük össze. Arról azonban, hogy az iskola szellemisége mennyire nem a németországi viszonyokkal volt konform,⁵⁵ mégiscsak a zsidó diákok iránti bánásmód tanúskodik a legbeszédesebben. S épp ez az, amit az egykori növendékek hálás visszaemlékezései sohasem mulasztanak el megemlíteni.⁵⁶ „*Szinte hihetetlennek tűnik – idézi föl Ernst Deger, az egykori tanár –, hogy még 1944 márciusában is, amikor az amerikaiak már Budapestet bombázták, az iskola sok zsidó származású gyerek számára állított ki érettségi bizonyítványt. Ezeknek a diákoknak néhány nappal később, a német SS-csapatok budapesti bevonulását követően már Dávid-csillagot kellett viselniük.*”⁵⁷ Az érettségi vizsga – saját hatáskörben történő – előbbre hozása⁵⁸ a tanulmányok lezárásának lehetőségét jelentette e diákoknak, az viszont, hogy a beinduló deportálások során (nem kis kockázatot vállalva) az iskola pincéiben bújtattak sokakat, még többet, az életet jelentette néhányuknak.⁵⁹

1944. október 10-én aztán egy bombatámadás következtében az iskola épülete is megsérült, így a követség utasítására a tanári kar – a teljes berendezés hátrahagyásával – elhagyta az épületet, s a német állampolgárok evakuálására biztosított különvonaton távozott az országból...⁶⁰

JEGYZETEK

1. Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. Hrsg. vom Direktor der Anstalt, Studienrat Friedrich-Karl Hublitz, Budapest, 1933., 25 Jahre „Reichsdeutsche Schule zu Budapest”, 1. A jubileumi iskolai értesítő első mondata így hangzik: „Die Reichsdeutsche Schule zu Budapest ist eine achtklassige Oberrealschule mit vierjähriger Grundschule, in der Knaben und Mädchen gemeinsam unterrichtet werden.” A koedukált oktatás kapcsán lásd még Székely Éva (2003): „Egy nagy csapat tagja leszek...” Népszava, 2003. február 8., 8. old.
2. Karinthy Ferencről (1921–1992) van szó.
3. Karinthy Frigyes (1932): Német iskola. Gyerekek és felnőttek számára. Pesti Napló, 1932. június 19., 36. old.

4. Papp Gábor Zsigmondnak az iskoláról készített dokumentumfilmjében (lásd 11. jegyzet) az egyik egykori diák (Kende Éva mikrobiológus) édesanyja egyik 30-as évek végi levelére hivatkozva használja ezt az arányszámot, amit aztán a filmmel foglalkozó sajtócikkek is átvesznek (pl. Bernáth László: A birodalom iskolája. Népszava, 2005. január 19. 6.). – Az adat ellenőrzésére kiválóan alkalmasak lennének az iskola precízen vezetett éves értesítői, ezeket végignézve azonban azt tapasztaljuk, hogy míg a 20-as évek évkönyveinek részletes tanulói statisztikáiból felekezeti kimutatások is kinyerhetőek, addig a 30-as évek végére ugyanezen táblázatokból már hiányoznak a vallási adatok! Márpedig ezek hiányában nem meghatározható a zsidó diákok pontos részaránya.
5. Karinthy Márton (2003): A boszorkánykérdés végső megoldása. Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat, 2003. november 1. – <http://www.szombat.org/archivum/karinthy-marton-a-boszorkanykerdes-vegso-megoldasa-1352774062>
6. Uo.
7. „Reichsdeutsch-Schule”. Szabad Nép, 1947. április 30., 4.
8. Különös melegség árad az egykori iskolát felidézve Darvas Iván önéletrajzi könyvéből, ld. Darvas Iván (2001): Lábjegyzetek. Európa. Budapest.
9. Az olimpiai bajnok visszaemlékezése szerint a „[...] diákság koedukált és nemzetközi volt. Jó és kevésbé jómódúak, más-más vallásúak. Mégis ideális közösségben éltünk. Imádtam iskolába járni.” Vö. Székely (2003).
10. A birodalom iskolája (2003, 57 perc). – 2004-ben, a 35. Magyar Filmszemlén a legjobb dokumentumfilm és a dokumentumfilmek operatőri kategóriájának díját is elnyerte. A film harmadik darabja a rendező tematikus trilógiájának, melynek első része (A kollégium végnapjai; 1996) az Eötvös-kollégium 1945–1950 közötti időszakáról szól, második része pedig (Sihedernyi koromban; 2000) a kommunista elitképzőként 1946–1956 között működő Gorkij Iskoláról.
11. Vö. Bucsay Mihály (1978): A budapesti németajkú református gyülekezet százhusz éve. Theológiai Szemle XXII. évf. 345–348. old.
12. Richard Klar (1868–1933) 1904 és 1912 között volt a gyülekezet lelkipásztora. Rövid életrajzát (fényképekkel) lásd: www.wikitree.com/wiki/Klar-29
13. Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33., 25 Jahre „Reichsdeutsche Schule zu Budapest”, 1. A Németországából idevezényelt első tanár neve Klemm volt, aki mellé már az 1910/11-es tanév kezdetén szerződtettek egy második tanerőt, Gustav Wolfot. Klemm hazaköltözése után (1912) ő vitte tovább az iskolát, s oktatott a felmenő rendszerben gyarapodó VI. és VII. osztályokban, míg a IV. és V. osztályok (Georg Rezat), illetve az I., II. és III. osztályok (Ilse Pape) ellátására új tanerőket szerződtetett. Uo., 2.
14. Vö. BH, 1909. január 21., 13.; BH, 1909. április 9., 7.; BH, 1909. szeptember 2., 3.; BH, 1909. szeptember 3., 3.; BH, 1910. november 12., 11.; BH, 1910. november 5., 14; PH, 1902. július 16., 9. PH, 1909. április 9., 8.; PN, 1909. január 5., 15.; PN, 1909. február 6., 8.; Népszava, 1909. január 21., 6.

15. Fővárosi Közlöny, XX/7. szám. 1909. január 22., 123–124. old. (Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1909. évi január hó 20-án tartott rendes közgyűlése; Szilágyi Károly interpellációja); XXI/85. szám. 1910. november 15., 1965. old. (A közoktatási bizottmány f. hó 11-én gróf Festetics Géza tanácsnok elnöklete alatti ülése; Havass Rezső interpellációja, Festetics válasza); XXII/4. szám. 1911. január 13., 60–61. old. (Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1911. évi január 11-én tartott rendes közgyűlése; Havass Rezső interpellációja). – Belügyi Közlöny, XXII/10. szám. 1917. február 25., 285. old. (Egyleti alapszabályok, A „Reichsdeutsche Schule” Egyesület alapszabályának a belügyminiszter által – 16 184/1917. B.M. sz. alatt – tett láttamozása). – Ugyanerről lásd Budapesti Közlöny, 1917. február 15., 4. old. – Hivatalos Közlöny, XXXII/7. szám. 1924. április 1., 69–71. old. (A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1923. évi 136 843/V. sz. rendelete, 7. p.: magyar állampolgárságú gyermekek a budapesti „Reichsdeutsche Schule”-ba történő fölvételének engedélyezése miniszteri hatásköréről).
16. Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33., 25 Jahre „Reichsdeutsche Schule zu Budapest”, 2.
17. 1923. évi 136 843/V. VKM sz. rendelet. – Lásd továbbá K. F. [Kemény Ferenc – O.L.] (1927): A budapesti német birodalmi iskola. Magyar Paedagogia, 36. évf. 48–51. old., 49.
18. Az engedélyezés 16 184/1917. B. M. sz. alatt történt meg.
19. Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33., 25 Jahre „Reichsdeutsche Schule zu Budapest”, 2–3.
20. Egon Graf von Fürstenberg-Stammheim (1869–1925) 1912 és 1922 között állt a német képviselő élén, 1921 októberéig (elődeihez hasonlóan) főkonzulként, majd ezt követően (elsőként ilyen rangban) követként.
21. Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33., 25 Jahre „Reichsdeutsche Schule zu Budapest”, 4.
22. Vö. Ernst Deger (1999): Die Reichsdeutsche Schule in Budapest. In: Deutsche in Budapest. Hrsg. von Wendelin Hambuch. Deutscher Kulturverein. Budapest. 272–275. old., 272. A gyűjteményes kötet a német nyelvű kiadást megelőző évben magyar nyelven is megjelent. Lásd Németek Budapesten. Szerk.: Hambuch Vendel. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 1998. Ugyanakkor a két kötet tanulmányai nem fedik egymást, akadnak, amelyek csak a német, ill. csak a magyar változatban szerepelnek. Az iskola egykori tanáráként személyesen is érintett Deger (akinek neve a német kiadásban hibásan, Degger alakban szerepel) eredetileg német nyelven íródott cikke sajnos meglehetősen pongyola, olykor kifejezetten hibás fordításban került közlésre: Német Birodalmi Iskola (Reichsdeutsche Schule) Budapesten. I. m., 188–190. – A teljes értékű intézmény rangját („Vollanstalt”) 1926. júniusi határozatával a német belügyminisztérium is biztosította számára. Vö. Kemény (1927), 50.
23. Vö. Bericht über das 31. und 32. Schuljahr 1938–40. Budapest, 1940., Schülerstatistik. A) Schülerzahl der einzelnen Klassen. 16. Az iskola tanulószámának az alapítás

- óta eltelt időszakban végbement változásáról (1940-ben már 740 körüli a létszám) látványos grafikon tájékoztat. Vö. Uo., Entwicklung der Schule in den Jahren 1908–1940. 15. – 1940 májusában elindult a Reichsdeutsche Schule óvodája is (15 gyermekkel), ám számuk – az aktuális Jahresberichteik szerint – már 1940/41-ben 90-re, 1941/42-ben pedig 120-ra emelkedett.
24. „A német birodalmi iskolában már nincs hely.” Budapesti Hírlap, 1931. június 26., 9. Az 1928/29-es tanévben beiratkoztak diákoknak az 1939/40-es tanév végén érettségit tett (XII.) évfolyama volt az utolsó, ahol egy osztály alkotott egy évfolyamot, az 1929/30-as évfolyamtól kezdve ugyanis a nagy túljelentkezésre tekintettel már két osztályt (a és b) indítottak egy évfolyamon.
 25. Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33., 25 Jahre „Reichsdeutsche Schule zu Budapest”, 4.
 26. Kemény (1927), 4.
 27. Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. Hrsg. vom Direktor der Anstalt, Studienrat Friedrich-Karl Hublitz, Budapest, 1930., I. Allgemeiner Bericht des Direktors, 1.
 28. Valjavec tudományos életművéhez és kiterjedt magyarországi kapcsolatrendszeréhez lásd Orosz László (2014): Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Ráció. Budapest.
 29. Valjavec később tudományos karriert befutó osztálytársai közt ott volt Magyar Beck Vladimír mezőgazdasági gépészmérnök, az Agrártudományi Egyetem címzetes egyetemi tanára, az Állatorvos-tudományi Egyetem díszpolgára, a Magyar–Orosz Mezőgazdasági Szótár szerkesztője, szakkönyvek (Mezőgazdaság és élelmézségügy I–II.) szerzője, továbbá Szentágothai (az iskola érettségizőinek nyilvántartásában még: Schimert) János is, a neves anatómus, az MTA elnöke. Vö. Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30., VI. Die Reifeprüfung haben bestanden, 10., No. 1 és No. 17.
 30. Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30., V. Schülerstatistik, 9.
 31. Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30., VI. Die Reifeprüfung haben bestanden, 10.
 32. Valjavec osztálytársai közül Marie Agnes Calice-nek volt az édesapja a budapesti osztrák képviselő 1918 óta vezető (amúgy neves orientalista és egyiptológus) Franz Alfred Heinrich Graf Calice (1875–1935). Vö. Agstner, Rudolf (2015): Handbuch der Österreichischen Auswärtigen Dienstes. Band 1: 1918–1938. Zentrale, Gesandtschaften und Konsulate. Lit. Wien. 244.
 33. Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30., VII. Die Aufgaben der schriftlichen Reifeprüfung, 11.
 34. Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33., 25 Jahre „Reichsdeutsche Schule zu Budapest”, 5. A jubileumi iskolai értesítő az első nyomtatott „Jahresbericht” óta az iskolában tevékenykedő s így nyomon követhető oktatói állományról is közöl egy listát (évfolyamonkénti bontásban). Uo., IX. Die an der Schule tätigen Lehrer, 15.
 35. Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30., III. Das Lehrerkollegium 1929–1930, 7.

36. Helle rang- és fizetési fokozatainak emelkedése is nyomon követhető a korabeli közlönyök segítségével. 1938. június 30-án a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Hellének, „a budapesti Német Birodalmi Iskolához szolgálattételre beosztott” állami gimnáziumi rendes tanárnak a gimnáziumi igazgatói címet adományozzák (vö. Budapesti Közlöny, 1938. július 9., 150. szám. 3.). 1943. július 1-jével mint gimnáziumi igazgatói címmel felruházott állami gimnáziumi tanárt „a VI. fizetési osztály 3. fokozatának megfelelő 10. fizetési fokozatba” léptetik elő (vö. Budapesti Közlöny, 1943. augusztus 8., 177. szám. 1.). 1941. július 21-ével pedig a gimnáziumi igazgatói címmel felruházott állami gimnáziumi rendes tanár helyett a tanügyi főtanácsos gimnáziumi igazgatói cím viselésére jogosítják (vö. Budapesti Közlöny, 1944. július 28., 169. szám. 2.).
37. Helle Ferenc (1942): A magyar–német művelődési kapcsolatok története. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. – Ismertetése A. F. Ch. Wirthoven-től [Tafferner Antal – O.L.]. Deutsche Forschungen in Ungarn 9. évf. (1944–1985) [Heft 1–4., 1985!]. 394–396. old.; valamint Néptanítók Lapja, 1942/20. szám. 1008–1009. old., ill. (ua.) Pesti Hírlap, 1942. október 10., 6. old.
38. E gondolkör jegyében általános népnevelői tevékenységet is föl vállalt, egyebek mellett népszerűsítő tudományos előadások tartásával, mégpedig az adott kor viszonyai között a lehető legszélesebb nyilvánosságot biztosító fórumon: „Franz Helle, a budapesti német birodalmi iskola tanára október 20-án németnyelvű előadást tart a rádióban *Ungarn in Breslau* (Magyarok Boroszlóban) címmel.” Vö. Pesti Napló, 1938. október 7., 17. old.
39. E motivációjukat érzékeny relékkal rendelkező diákjaik is hamar megéreztek. Markó László egyetemi tanár, akadémikus, az MTA kémiai tudományok osztályának elnöke életútjára (Veszprém díszpolgárává választásakor, 2011-ben) visszatekintve így emlékezett az egykori alma materre: „Félreértés ne essék, nem náci szellemben neveltek minket. Ennek nagyon egyszerű oka volt: azok a német általános és középiskolai tanárok, akik nem lelkesedtek a náci ideológiáért, szívesen jöttek Budapestre tanítani – így mégis messzebb voltak a tüztől.” Vö. <http://vportre.hu/2011-nyar/kuezdoottem-a-provincialis-szemlelet-ellen>
40. Deger (1998), 190.
41. Vö. Német május elseje. Ujság, 1934. május 2., 7. „Ugy a német követség, mint a Damjanich-utcai birodalmi iskola előtt horogkeresztes zászló jelezte, hogy az új Németország ünnepét ülik a budapesti német kolónia tagjai és kedden este 400 terítéses ünnepséget rendeztek a Pannónia-szállóban, amelyen a német követség, élén Mackensen követtel, is hivatalosan képviseltette magát.”
42. Vö. A német követség feljelentésére 400 pengőre ítélték Esztergályos Jánost. 8 Órai Ujság, 1937. október 27., 2., valamint Engedély nélküli falragaszok miatt elítélte a rendőrbíróság Esztergályos János képviselőt. Budapesti Hírlap, 1937. október 27., 9.

43. Vö. Imponáló a magyarság áldozata a kultúráért – mondotta Becker porosz kultusz-miniszter. 8 Órai Ujság, 1929. május 29., 3., valamint Dr. Becker porosz kultuszminiszter látogatása. Néptanítók Lapja, 1926/23–24. szám. 14–17., 14.
44. Vö. A német nevelésügyi miniszter Budapesten. Pesti Hírlap, 1934. október 13., 11.; Rust miniszter látogatásai. Ujság, 1934. október 13., 9.; Rust német kultuszminiszter Az ember tragédiájának előadásán. Budapesti Hírlap, 1934. október 13., 6.; Rust német kultuszminiszter pénteki látogatásai. Pesti Napló, 1934. október 13., 12.
45. Vö. Göbbels német miniszter Budapesten. Budapesti Hírlap, 1936. szeptember 29., 7.; Göbbels német miniszter Budapesten. Pesti Hírlap, 1936. szeptember 29., 12.; Göbbels négy órát töltött Budapesten. Pesti Napló, 1936. szeptember 29., 11.
46. Vö. A német birodalmi ifjúsági vezető Budapesten. Pesti Hírlap, 1937. december 15., 9.; A kormányzó elsőosztályú Érdemrenddel tüntette ki Baldur von Schirachot. Budapesti Hírlap, 1937. december 15., 5.; A kormányzó kihallgatáson fogadta Baldur von Schirachot. Pesti Napló, 1937. december 15., 10.; Elutazott Budapestről Baldur von Schirach. Ujság, 1937. december 15., 2.
47. Vö. Bohle német államtitkár szerdai napja Budapesten. Pesti Napló, 1938. január 27., 5.; A német sajtó Bohle államtitkár látogatásának jelentőségéről. Budapesti Hírlap, 1938. január 27., 3.; Bohle államtitkár Széll belügyminiszternél. Pesti Hírlap, 1938. január 27., 3.
48. Vö. A kormányzóné nyomorenyhító mozgalmá. Pesti Hírlap, 1935. december 22., 4.; Adományok a kormányzóné nyomorenyhító mozgalmára. Pesti Napló, 1935. december 22., 18.; A kormányzóné segélyakciója. Budapesti Hírlap, 1936. január 4., 12.; A kormányzóné nyomorenyhító mozgalmára. Pesti Napló, 1937. november 23., 12.; Adományok Horthy Miklósné akciójára. Ujság, 1937. november 23., 4.; A kormányzóné nyomorenyhító mozgalmá. Pesti Hírlap, 1937. december 28., 6.; A kormányzóné nyomorenyhító mozgalmára. Pesti Napló, 1937. december 28., 13.
49. Vö. Kimutatás az árvízkárosultak javára megindított országos gyűjtés során a Belügyminisztérium 64.100. számú letétszámláján az 1940. évi június hó 4. napján befolyt pénzzadományokról. Budapesti Közlöny, 1940. június 16., 134. szám. 8.
50. Vö. Az első német mesedélután a Német Népszínpadon. Népszava, 1919. június 17., 8.
51. Vö. A német birodalmi iskola Weber-ünnepén. [A fotón Becker, Klebelsberg és Schoen látható – O.L.]. Az Est, 1926. május 30., 14.; K. F. [Kemény Ferenc – O.L.] (1926): Szellemi együttműködés Magyarország és Németország között. Magyar Paedagogia 35. évf. 160–170. old., 162. — A látogatásról (Becker szemszögéből) lásd Ujváry Gábor (2006): Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról. Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2006. 279–306. old. Becker kiváló magyar kapcsolataihoz lásd Ujváry Gábor (2000): Baráti háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése. Hungarológia 2000/3. szám. 99–120. old.; valamint Ujváry Gábor (2002): Auswirkungen Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren: Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebels-

- berg. In: Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandsaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts. Hrsg. von Rüdiger vom Bruch. Steiner. Stuttgart. 180–192. old.
52. Vö. A budapesti birodalmi németek Goethe-ünnepe. Pesti Hírlap, 1932. március 23., 5.; A Goethe-ünnepek. Ujság, 1932. március 23., 6.
53. Vö. A budapesti Németbirodalmi Iskola ünnepi matinéja. Budapesti Hírlap, 1936. december 6., 10.
54. Vö. Körner Zrinyi-je a birodalmi német iskola előadásában. Budapesti Hírlap, 1936. december 15., 9.
55. A Pesti Napló 1938 novemberében (a Német Távirati Irodára hivatkozva) „Zsidók többé nem járhatnak német iskolába” címmel tudósított a németországi zsidóellenes intézkedésekről. Az intézkedés egyfelől érintette a német felsőoktatást: „Rust birodalmi miniszter táviratban utasította a német főiskolák rektorait, hogy zsidóknak tiltsák meg az előadásokon való részvételt, és tiltsák ki őket a főiskolák épületéből. Most készülő törvényjavaslat szerint a jövőben zsidók nem tanulhatnak német főiskolákon.” Ugyanakkor a német iskolarendszer alsóbb fokaira is hasonló szigor sújtott le: „Rust birodalmi népoktatási miniszter az ügy további törvényes rendezéséig azonnali hatállyal elrendelte, hogy zsidóknak tilos német iskolák látogatása. A zsidók csak zsidóiskolákat látogathatnak. Amennyiben ez még nem történt volna meg, azonnal el kell bocsátani az ezidőszereint német iskolákat látogató zsidó tanulókat.” Pesti Napló, 1938. november 15., 9.
56. Papp Gábor Zsigmond idézett (2003-as) dokumentumfilmjében a visszaemlékezők szavaiból csaknem egyöntetűen kiérződik a hála a zsidó származású diákok mentésével kapcsolatosan. A filmben megszólalók által elmondottak – német nyelvű – átiratát lásd: Zur Geschichte der Reichsdeutsche Schule zu Budapest. http://www.humboldt.hu/sites/default/files/reichsdeutscheschule_hintergrund.pdf
57. Deger (1998), 189.
58. A „rendhagyó érettségi”-re visszaemlékezve Kende Éva (2014 márciusában) ezt írja: „Már az írásbeli vizsgák is a megszállt országban zajlottak le, április 1-jén. A szóbeli vizsgák pedig eredetileg májusra, tehát olyan időpontra voltak kitűzve, amikor Magyarországon a legújabb rendeletek értelmében sárga csillagot kellett viselnie minden zsidónak minősülő személynek, ha a lakását elhagyta. Ezzel a jellel pedig a német iskolában, az un. Reichsdeutsche Schule-ban, amelynek a tanulója voltam, nyilvánvalóan nem lehetett megjelenni. A problémát Dr. Friedrich Lange, az igazgató oldotta meg. Április 2-án minket, érintetteket (rajtam kívül még hat másik zsidó származású, kikeresztelkedett gyerek is érettségi előtt állt) behívott magához az irodájába és megkérdezte (természetesen németül), hogy ki vagyunk e téve ’légi veszélynek’ [...]. Érdekes módon mindnyájan megértettük, hogy ez egyfajta titkos beszéd – kód – és a sárga csillag viselésére vonatkozik. Igenlő válaszkra Lange igazgató úr (nyilván a tanári kar aktív vagy hallgatólagos tudomásával) közölte velünk, hogy vagy megpróbáljuk előzetes felkészülés nélkül másnap (vagyis a kötelező sárga csillag

- viselése előtt néhány nappal) elkezdni a szóbeli érettségi vizsgát, vagy tudomásul vesszük, hogy számunkra elhalasztódik az érettségi. [...] Külön és korán érettségiző kis csoportunk végül is két nap alatt átesett mindenén, a tanárok pedig rövid úton végleges búcsút vettek tőlünk.” Vö. Kende Éva (2014): Az én 1944/45-ös krónikám. <http://www.csillagoshazak.hu/hazak/VII/damjanich49> – Mindezt (még az iskolaigazgató által fölített kérdést is pontosan ugyanúgy visszaidézve) megerősíti egy másik, a Frankfurter Allgemeine Zeitungban (2013 tavaszán) megjelent másik emlékezés is. Vö. Vaubel, Ulrich O. (2013): Bist Du luftschutzgefährdet? Wie der Direktor der „Reichsdeutschen Schule zu Budapest” seinen jüdischen Maturanden im Frühling 1944 zum Abitur verholfen hat. <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/medien/unsere-muetter-unsere-vaeter/die-leserdebatte/ulrich-o-vaubel-bist-du-luftschutzgefahrdet-12127590.html>
59. E – szintén a visszaemlékezésekben dokumentált – bátor kiállítás ismeretében nehéz nem észrevenni az összefüggést az iskola által zsidó diákjai védelmében tanúsított magatartás és ama tény között, hogy a 30-as évek végére elmaradtak az iskola korábbi éves értesítőiben még fellelhető felekezeti jellegű adatok a tanulókról.
60. Deger (1998), 190.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agstner, Rudolf (2015): Handbuch der Österreichischen Auswärtigen Dienstes. Band 1: 1918–1938. Zentrale, Gesandtschaften und Konsulate. Lit. Wien.
- Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. Hrsg. vom Direktor der Anstalt, Studienrat Friedrich-Karl Hublitz, Budapest, 1930.
- Bericht über das 25. Schuljahr 1932–33. Hrsg. vom Direktor der Anstalt, Studienrat Friedrich-Karl Hublitz, Budapest, 1933.
- Bericht über das 31. und 32. Schuljahr 1938–40. Budapest, 1940.
- Bucsay Mihály (1978): A budapesti németajkú református gyülekezet százhusz éve. Theológiai Szemle XXII. évf. 345–348. old.
- Darvas Iván (2001): Lábjegyzetek. Európa. Budapest.
- Deger, Ernst (1998): Német Birodalmi Iskola (Reichsdeutsche Schule) Budapesten. In: Németek Budapesten. Szerk.: Hambuch Vendel. Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest. 188–190. old. [Német nyelvű változata: Deger, Ernst (1999): Die Reichsdeutsche Schule in Budapest. In: Deutsche in Budapest. Hrsg. von Wendelin Hambuch. Deutscher Kulturverein. Budapest. 272–275. old.]
- Helle Ferenc (1942): A magyar–német művelődési kapcsolatok története. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- K. F. [Kemény Ferenc] (1926): Szellemi együttműködés Magyarország és Németország között. Magyar Paedagogia 35. évf. 160–170. old.

- K. F. [Kemény Ferenc] (1927): A budapesti német birodalmi iskola. Magyar Paedagogia, 36. évf. 48–51. old.
- Karinthy Frigyes (1932): Német iskola. Gyerekek és felnőttek számára. Pesti Napló, 1932. június 19., 36. old.
- Karinthy Márton (2003): A boszorkánykérdés végső megoldása. Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat, 2003. november 1. <http://www.szombat.org/archivum/karinthy-marton-a-boszorkanykerdes-vegso-megoldasa-1352774062>
- Kende Éva (2014): Az én 1944/45-ös krónikám. <http://www.csillagoshazak.hu/hazak/VII/damjanich49>
- Orosz László (2014): Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Ráció. Budapest.
- Ujváry Gábor (2000): Baráti háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése. Hungarológia 2000/3. szám. 99–120. old.
- Ujváry Gábor (2002): Auswirkungen Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren: Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebelsberg. In: Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandsaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts. Hrsg. von Rüdiger vom Bruch. Steiner. Stuttgart. 180–192. old.
- Ujváry Gábor (2006): Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról. Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2006. 279–306. old.
- Vaubel, Ulrich O. (2013): Bist Du luftschutzgefährdet? Wie der Direktor der „Reichsdeutschen Schule zu Budapest“ seinen jüdischen Maturanden im Frühling 1944 zum Abitur verholfen hat. <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/medien/unsere-muetter-unsere-vaeter/die-leserdebatte/ulrich-o-vaubel-bist-du-luftschutzgefahrdet-12127590.html>

A korabeli lapokból vett források:

- 8 Órai Ujság, 1929. május 29., 3.; 1937. október 27., 2.
- Az Est, 1926. május 30., 14.
- Belügyi Közlöny, XXII/10. sz., 1917. február 25., 285.
- Budapesti Hírlap, 1909. január 21., 13.; 1909. február 6., 3.; 1909. április 9., 7.; 1909. szeptember 2., 3.; 1909. szeptember 3., 3.; 1910. november 5., 14.; 1910. november 12., 11.; 1931. június 26., 9.; 1934. október 13., 6.; 1936. január 4., 12.; 1936. szeptember 29., 7.; 1936. december 6., 10.; 1936. december 15., 9.; 1937. október 27., 9.; 1937. december 15., 5.; 1938. január 27., 3.
- Budapesti Közlöny, 1917. február 15., 4.; 1938. július 9., 150. sz., 3.; 1940. június 16., 134. sz., 8.; 1943. augusztus 8., 177. sz., 1.; 1944. július 28., 169. sz., 2.
- Fővárosi Közlöny, XX/7. sz., 1909. január 22., 123–124.; XXI/85. sz., 1910. november 15., 1965.;
- Hivatalos Közlöny, , XXXII/7. sz., 1924. április 1., 69–71.
- Néptanítók Lapja, 1926/23–24. sz., 14–17.; 1942/20. sz., 1008–1009.

Pesti Hírlap, 1902. július 16., 9.; 1909. április 9., 8.; 1932. március 23., 5.; 1934. október 13., 11.; 1935. december 22., 4.; 1936. szeptember 29., 12.; 1937. december 15., 9.; 1937. december 28., 6.; 1938. január 27., 3.; 1942. október 10., 6.

Pesti Napló, 1909. január 5., 15.; 1909. február 6., 8.; 1934. október 13., 12.; 1935. december 22., 18.; 1936. szeptember 29., 11.; 1937. november 23., 12.; 1937. december 15., 10.; 1937. december 28., 13.; 1938. január 27., 5.; 1938. október 7., 17.; 1938. november 15., 9.

Népszava, 1909. január 21., 6.; 1919. június 17., 8.

Ujság, 1932. március 23., 6.; 1934. május 2., 7.; 1934. október 13., 9.; 1937. november 23., 4.; 1937. december 15., 2.

Szávai Ferenc*

A HORTHY-KORSZAK JÓLÉTI ÁLLAMA, EREDMÉNYEI A GAZDASÁGI MODERNIZÁCIÓ TÜKRÉBEN

THE WELFARE STATE OF THE HORTHY ERA, ITS ACHIEVEMENTS IN LIGH OF THE ECONOMIC MODERNIZATION

ABSTRACT

Can the exact social policy of the Horthy era be written? What could limit our options? On the one hand could the differences in approach, the scarcity of available resources, and their real social impact make our task more difficult? The Hungarian social policy of the era followed its own course. It had no deficits; it had no curves, but has led to a different kind of modernity. Approaching it from the aspect of economic history after the First World War it had neither the time, nor the opportunity to undergo a development akin to its Western counterparts. At least there was some continuity with existing legal regulation. In 1930 social policy expenditures were 5,2% of the GDP, which was considered high in international comparison. Naturally the dynamics of the growth of pension insurance is true of the Hungarian system as well as the poor coverage in the case of agricultural workers. Every change is to be found in the junction of economic growth, decisions and international trends.

1. Az állami szociálpolitika kialakulása Európában

Lehet-e egzakt szociálpolitikát írni a Horthy korszakban? Mi gátolja a lehetőségeinket? Egyrészt a megközelítésbeli különbszöszégekig, a rendelkezésre álló források szűkössége és azok tényleges társadalmi hatása nehezíti feladatunkat? A magyar szociálpolitika a jelzett időben saját utat járt be. Ez nem volt deficites, nem kanyarodott el, hanem másfajta modernitás befolyásolta. Az első világháború után sem ideje, sem lehetősége nem volt olyan fejlődésre, mint nyugati társainak. De volt némi kontinuitás a már meglévö törvényi szabályozáshoz. Tomka Béla kutatásai bizonyítják, hogy Magyarországon a szociális biztonságra fordított kiadások 1930-ban a GDP 5,2%-át tették ki, ami nemzetközi összehasonlításban egyenesen magasnak számítottak. Két megjegyzés fontos ehhez: igaz, ez az állami alkalmazottak (köztisztviselők, tanárok, vasutasok stb.) nyugdíjkiadásait is tartalmazta, s a század elejéhez képest jelentös dinamikát tükrözött. Ha csak a szűkebb tár-sadalombiztosítással számolunk, a megfelelő arány ebben az évben

* Prof. Dr. Szávai Ferenc, az MTA doktora, egyetemi tanár, rektor Kaposvári Egyetem

1,6%-ra módosul. Ez már nem számított magasnak, jóllehet például Svédország vagy Finnország adatait meghaladta. Mindenesetre lényeges tényező még, szembevetve azonban az iparinál lényegesen magasabb létszámú mezőgazdasági foglalkoztatottak társadalombiztosításának részlegessége, illetve bizonyos csoportjaik esetében teljes hiánya.¹

E tanulmány célja a Horthy korszak szociálpolitikájának árnyalt bemutatása, a nemzetközi trendeknek megfelelően, igazítva a megtermelt javak nagyságrendjéhez, s folyamatában, egy új területi és gazdasági lehetőségek és kényszerek hálójában. Alapvetően nem a deficit oldaláról szeretné megközelíteni a kérdést, hanem a tényleges lehetőségek felől, a tisztán szociálpolitikai hatású döntések felől.

Az iparosodás kiterjesztésében az államnak stratégiai szerepe volt,² az állami bevételek növekedésével idővel lehetőség nyílt a szociálpolitika megteremtésére, az összegyűjtött pénzüsszegek visszaforgatására, egyrészt a munkavállalók biztosítására, másrészt a társadalom elesett rétegeinek a támogatására. A folyamat nem egyszerre zajlott Európában, meghatározták a természeti erőforrások, földrajzi adottságok.

A szociális kérdés egyben érinti a termelés és fogyasztás szinte valamennyi aspektusát, az anyagi és szellemi, erkölcsi javak elosztásának kérdését, azt hogy a társadalom lényegének megfelelően az egyén számára biztosítsák a megillető életet, amelyet a szociálpolitika eszközeivel lehet elérni.³

A támogatási rendszerek kötelező, önkéntes befizetéseken alapultak, szolgálták a baleset, betegség esetén a járulékokat, a kórházi ellátást, a munkaképtelenséggel járó támogatást, majd az öregkori nyugdíjellátást, végül a munkanélküli időszakra fizetendő átmeneti támogatást. Végül nem lényegtelen eleme ennek a rendszernek a családtámogatás, a családi pótlék és a szülési támogatás.⁴

A kezdeti szakaszban világosan megkülönböztethető a munkásbiztosítás és a társadalombiztosítás rendszere, később azonban nem válik el olyan élesen e két kategória.

A munkásbiztosítás területén Németország 1883 és 1889 között létrehozta az első állami betegség-biztosítási, baleseti és nyugdíj, illetve rokkantsági biztosítás rendszerét. A századfordulóra Olaszország, Dánia, Belgium és a Habsburg Ausztria ennek a rendszernek két vagy három elemét megteremtette. Az első világháborúig ez minden európai államnak is sikerült, kivéve Bulgáriát, Finnországot, Görögországot és Spanyolországot. A három biztosítási területnek nem létezett egységes rendszere, de általában a balesetbiztosítást vezették be először, és csak azután a betegségbiztosítást, majd a nyugdíjbiztosítást. A balesetbiztosítást először a bányászok és a matrózok körében alkalmazták. Az első munkanélküli segélypénztárt a 19. század második felében az egyre erősödő szakszervezetek irányították. A belga állam támogatási programja volt a „genti modell,” amelyet 1901-ben vezettek be, és több állam alkalmazta a későbbiekben.⁵

Fontos kérdés a biztosításban résztvevők aránya, a lefedettség nagyságrendje, az egyes társadalmi rétegek érintettsége és dominanciája, vagy éppen kiesésük a szociális hálóból. Különösen fontos a GDP-hez való hozzájárulás nagyságrendje és a biztosított kör egybeesése, vagy éppen eltérése.

A munkásbiztosítás és az állami szociálpolitika kialakításában kétségkívül min-taadó és kiemelkedő szerepe volt a bányai munkások körében kialakult Bru-derlade⁶-nak (bányatárspénztárnak), amely közös befizetéssel működő intézmény volt, és baleset vagy betegség esetén segítséget nyújtott a munkaképtelen bányá-szoknak vagy családtagjaiknak.

A Magyarországon működő társpénztárakba a bányabirtokosok is kötelesek voltak legalább egynegyedét annak az összegnek befizetni, amelyet munkásaik fi-zettek be. A magyar kincstár a munkások befizetésével egyenlő összeget juttatott a társpénztárnak. A társpénztárak kezelésére befolyást gyakoroltak a munkások is, akiknek a választmánya a tisztekkel együtt ellenőrizte a kezelést, amelynek főel-lenőre a bányahatóság (bányakapitányság) volt. Kialakulásuk 16. századi előzmé-nyekre vezethető vissza, országos elterjedésük már jelentősen előrehaladt 1894-re, amikor császári rendelettel Magyarországra is kiterjesztették az 1854. évi osztrák bányatörvényt. Anyagi bázisát a munkabérből kötelezően befizetett 4-5% adta, amelyhez a munkáltató is hozzájárult. Ebből az alapból támogatták a balesetet szenvedett bányászokat, családtagjaikat, iskolákat tartottak fenn, illetve fizették a telepeken tevékenykedő papokat.⁷

Az első világháború után kialakult helyzetben új országhatárok között kellett a gazdasági konszolidáció után a modernizáció hatására megteremteni, folytatni a szociális jóléti rendszer kiépítését.⁸

Az első világháború után megváltoztak a társadalombiztosítási prioritások, átalakult a támogatás gyakorlata. Az állami szociálpolitika kialakításában döntő szerepük volt a munkásmozgalmaknak. Az első világháború több milliós háborús áldozatot, sebesültet és rokkantat követelt, ezek és özvegyeik, árváik megsegíté-sére az egykori Habsburg magánvagyonból az új osztrák állam egy „hadikárosult alapot” hozott létre.⁹

A háború negatív hatásai mellett 1918/19-ben még influenzajárvány is felütötte a fejét, és tovább nehezítette a helyzetet az addig kevésbé ismert jelenség, az inflá-ció. A nyugat- és észak-európai fejlett országokban a munkásbiztosítás egy álta-lános kötelező társadalom- és betegségbiztosítássá alakult át. A két világháború közötti újítás a növekvő népesség hatására a család- és gyermekbiztosítás volt. A legnehezebb és legvitatottabb kérdés a szociálpolitika számára a munkanélküli járadék kérdése, illetve a munkanélküliség kezelése volt, amely különösen extrém nagyságot ért el a két világháború között.¹⁰

A csúszpontra 1932/33 között jutott, Svédországban és Nagy-Britanniában a foglalkoztatottak egynegyede volt állás nélkül. Németországban a nemzetiszoci-alista kormányzat fegyverkezési programja ezt gyors ütemben enyhítette.¹¹ Nem-

csak a nagyfokú munkanélküli szám volt új jelenség, hanem a munka nélkül töltött idő hossza is. A tömeges munkanélküliség traumája nagyon nehezen kezelhető kérdés volt, nem maradt soha politikai következmények nélkül.¹²

2. Szociálpolitika és társadalombiztosítás Magyarországon. Törvényi háttér

A Horthy-korszak szociálpolitikai lépéseinek volt előzménye Magyarországon a dualista állam egyik államalkotója az 1875. évi III. törvény foglalkozott elsőként a szociális biztonsággal az egész munkásságra kiterjesztve.¹³ Ugyanakkor az 1872. és 1884. évi ipartörvény kötelezte az üzemtulajdonosokat a biztonságos és egészséges munkafeltételek biztosítására.¹⁴

A fenti törvényi előzmények után, nemzetközi viszonylatban is korán vezették be az ipari munkásság kötelező betegségi biztosítását. Ennek törvényi háttérét jelentette az 1891. évi XIV. törvény. A kötelező balesetbiztosítást 1907-ben vezették be az ipari és kereskedelmi alkalmazottakra vonatkozóan. Még az első világháború előtt bevezették a családi pótlékot, 1913-ban pedig megjelent a nyugdíjbiztosítás. Ez még csak közszolgálati alkalmazottakra és hozzátartozókra vonatkozott, majd 1928-tól kiterjesztették a nem állami alkalmazottakra is. A munkanélküli-biztosítás teljesen hiányzott, de ez a rendszer még Nyugat-Európában is alacsony szintű volt a két világháború között.¹⁵

Az első hivatalos munkásvédelmi konferencia 1890. március 15-én ült össze Berlinben. Ezen Németország képviselői mellett Anglia, Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Magyarország (Graenzenstein Béla, Schnierer Gyula, Sztérenyi József), Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc és Svédország képviseltette magát. Több csoportot érintően foglalmaztak meg javaslatokat, ennek első csoportja éppen a bányamunkának a szabályozásáról szólt. A gyermekmunkások életkorát állapították meg, illetve azt, hogy a nők földalatti munkára nem alkalmazhatók. Előírták, hogy a bányamunkás biztonságát és egészségét a tudomány minden eszközével meg kell őrizni, ezt az állam ellenőrzi. Hangsúlyozták, hogy a bányamunkások és családtagjaik betegsége, balesete, időleges munkaképtelensége, aggsága esetén és halála bekövetkeztekor a támogatást végző intézményeket az adott országban legalkalmasabb módon kell megszervezni. Az első világháborúig számos eredménye volt a munkásvédelemnek nemzetközi szinten, amelyek beépültek a békeszerződésekbe is. 1918 végén a német munkaügyi hivatal vezetésével neves szociálpolitikusok bevonásával huszonegy pontban foglalták össze, hogy a békeszerződéseknek milyen munkásvédelmi követelményeket kell megvalósítani. Ennek egyik érdekes pontja volt a tizenkettedik, amely megállapította a járadékfizetésben a viszonyosság elismerését, ha valaki eltávozna abból az országból, ahonnan a járadékot kapta, igényét nem veszítette el. Ezek jogosságát államközi szerződésekben kellett körvonalazni.¹⁶

Tomka Béla kutatásai igazolják, hogy az első magyarországi társadalombiztosítási törvények német és osztrák mintákra támaszkodtak. Ez megmutatkozott az egyes biztosítási formák megteremtésének kötelező jellegében is, és igazolható az ipari munkásokra vonatkozó betegség- és balesetbiztosításra (1891: XIV; 1907: XIX. tc.), és ezt követte a nyugdíjbiztosítás is (1928. XI. tc.). Eltérést viszont a mezőgazdasági munkások mellett (1900: XVI. tc.; 1902: XIV. tc.) éppen a bányászok körében is működő önkéntes pénztárakban fedezhetünk fel. Előbbiek számára 1938-ban vezették be részlegesen a kötelező nyugdíjbiztosítást (1938: XII tc). Az önkormányzati elvre épülő betegbiztosítás nagyon szétaprózott rendszert eredményezett, fenntartása költséges volt. 1907-től igyekeztek a rendszert központosítani, különféle pénztárakat egyesítettek. Témánk szempontjából fontos, hogy három típust engedélyeztek, a bányatárspénztárakat, a vállalati és kerületi pénztárakat, és létrehozták az Országos Munkásbeteg-segélyező és Balesetbiztosító Pénztárat, amely országosan egységesen irányította a kerületi és vállalati pénztárak működését.¹⁷

Az 1907: XIX tc. az 1891: XIV törvénycikkkel szemben a korábbi hat helyett csak kettő, illetve háromféle pénztárat jogosított fel a biztosítási teendők ellátására. A kerületi és vállalati munkásbiztosítás mellett érintetlenül hagyta a bányabetegsegélyező pénztárak (társzládák) működését.¹⁸

Az 1907: XIX törvénycikket helyezte hatályon kívül az 1927. évi XXI. törvénycikk, a betegbiztosítási kötelezettségre csupán tisztviselőknél, művezetőknél, kereskedősegédeknel és általában hasonló állásúaknál állapította meg az évi 3600, illetve havi 300 pengőt meg nem haladó jövedelmi határt.¹⁹

A további átalakítás ellenére, amikor már az ipari és háztartási alkalmazottak egy betegség- és nyugdíjbiztosító intézethez tartoztak (OTI), néhány ágazat (vasút, posta, dohányipar, bányászat) megtartotta saját, különálló társadalombiztosító intézményét.²⁰

Az 1929-es statisztika még nem választotta ketté a betegség- és a nyugbérbiztosító üzletágat. A társadalombiztosítási tagpénztárak száma 1930-ban 78 volt, ebből 21 bányatárspénztár. Az Országos Társadalombiztosítási Intézet keretében összesen 44 pénztár, önálló biztosító pénztár 13 működött.²¹

1929-ben kezdte működését az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) bányanyugbér-biztosító ágazata. A biztosítottak átlagos száma 93 993 fő volt, a nyugbérben részesülők pedig 10 247.²²

Különösen érdekes a világgazdasági válság idején vizsgálni a bányatárspénztárak működését, bár a válság általános és speciális hatása csak a következő években jelentkezett leginkább. A biztosító ágazatokat is jelentősen érintette, de különösen a munkanélküli ellátás számára jelentett óriási kihívásokat egész Európa-szerte. A teljes taglétszám 1929-ben 48 757 főt tett ki, érdekes, hogy a bányatárspénztárak vagyonmérlege pozitív volt, 177 000 pengőt tett ki, míg az Országos Társadalombiztosító Intézet 13 489 000 pengő hiánnyal zárt.

Összességében az önálló biztosítóintézetek és a bányatárspénztárak mutattak pozitív mérleget, de az OTI negatív mérlege összességében az egész társadalombiztosító szervezeti rendszer negatív szaldóját is jelentette. Részletes adatok az OTI vagyonállományáról nem álltak rendelkezésre. A bányatárspénztárak vagyona 2 966 000, az éves teher 2 789 000 pengőt tett ki. A kiadások legnagyobb tételeit jelentették a táppénzek, a gyógyászati és a kórházi ellátás, valamint az orvosi költségek. A jövedelmek döntő részét a tagsági díjbefizetések tették ki, csekély részét az egyéb jövedelmek és a kamatok.²³

3. Jóléti rendszer elemei a Horthy-korszakban

Ha a Horthy-korszak jóléti rendszerét vizsgáljuk, akkor elkerülhetetlen figyelembe venni az első világháború utáni gazdasági teljesítményt és abban a rendszer (lefedettség) nagyságrendjét. A kiindulópont, a megkezdett út (útfüggőség), a lehetőség (állami és magán), a deficitek bemutatása szükségszerű.

Bethlen István miniszterelnök 1921. évi programadó nemzetgyűlési beszédében a földreform megkezdésén túl célul tűzte ki a társadalombiztosítás továbbfejlesztését, az egészségügy korszerűsítését, a népbetegségek elleni küzdelmet, továbbá az egyéni lakásépítés hatékony támogatását is. Nyilvánvaló volt azonban, hogy az egyes elemeiben már 1918 előtt kialakult szociálpolitikai rendszer továbbfejlesztésére csakis a háborúval és a forradalmakkal járó mély gazdasági válságból való kilábalás után, emelkedő nemzeti jövedelem mellett kerülhet sor. Ezért a már 1921-ben meghirdetett célok valóra váltása csak 1927-ben, a nemzetgazdaság sikeres szanalása után kezdődött el. A reformelképzelések sorát a társadalombiztosítás újjászervezése nyitotta meg.²⁴

A kötelező betegségi és baleseti biztosítást - amely a háború előtt csak az ipari, a kereskedelmi és a közlekedési dolgozókat érintette - 1927-ben további munkásrétegekre terjesztették ki. A kötelező jelleggel biztosítottak száma ezzel elérte az egy-milliót. A húszas évek végétől a városi munkásságnak mintegy 80-90 százaléka részesült ebben az alapvető szociális védelemben. Egyidejűleg nőttek a biztosítottak szociális kedvezményei is. Amíg az első világháború előtt a megbetegedett dolgozó húsz héten keresztül részesülhetett ingyenes gyógykezelésben, s kaphatott táppénzt, addig most az igényjogosultság időtartama egy évre, a táppénz összege pedig a fizetés 50 százalékaról 55-75 százalékára nőtt. A baleseti járadék a teljes munkaképesség elvesztése esetén korábban a bér 60, 1927-től 66,6 százalékát tette ki.

Ezek a szolgáltatások a legfejlettebb országokéhoz viszonyítva is figyelemre méltók voltak. Az angliai betegségi táppénz például csak a fizetések 18-32, a baleseti járadék pedig 31-56 százalékát tette ki. Az igényjogosultság időtartama meg egyezett a magyarországgal.

Egy esztendővel később, 1928-ban a Bethlen-kormány bevezette a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági biztosítást, amely a munkásmozga-

lom régi követelése közé tartozott. Nyugdíjra a férfiak 65., a nők pedig 60. életévük betöltésével tarthattak igényt. Ez a biztosítási forma a kötelező betegségi és baleseti biztosításhoz hasonlóan csak a különböző városi munkásrétegekre terjedt ki, a mezőgazdasági munkásságra nem.

Bár az 1927-28-as reform meghagyta a munkásbiztosítás önkormányzati formáját, annak hatáskörét jelentős mértékben csökkentette. A társadalombiztosítás új irányító szervének, az Országos Társadalombiztosító Intézetnek - közkeletű nevén: OTI-nak - létrehozása nemcsak az állami felügyelet erősödését jelentette, hanem a Szociáldemokrata Párt befolyásának visszaszorulását eredményezte.

Az 1920-as évek „szociálpolitikai hálóján” két nagy lyuk tátongott: a mezőgazdasági munkások kötelező biztosításának megoldatlansága, valamint a munkanélküliség elleni biztosítás hiánya. Az előbbi eredetileg szerepelt Bethlen programjában, s a népjóléti minisztérium szakemberei 1928-29-ben dolgoztak is az ezzel kapcsolatos törvénytervezeten.

A világgazdasági válság 1929-től érezhető hazai hatása miatt azonban ez a terv ekkor nem válhatott valóra. Az értékesítési nehézségekkel és magas adóterhekkel küszködő mezőgazdasági munkaadók „rezsijének” megterhelését a válság körülményei közepette a kormány nem vállalta. Önkéntes, nem kötelező alapon azonban az agrárszektorban is terjedt ez a biztosítási forma.²⁵

A bethleni „szociálpolitikai háló” másik problematikus pontja a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás hiánya volt. A húszas évek elején ezt a legtöbb közép- és nyugat-európai országban bevezették. Az ipar-forgalmi munkásság 10-20 százalékára tehető munkanélküliek így csak rendszertelen segélyekre, s különböző, de ugyancsak esetleges karitatív akciókra támaszkodhattak. A magas ipari költségek és a forszírozott iparfejlesztés miatt a munkanélküli-segély nem tartozott a magyar ipar reális lehetőségei közé.

1937-ben megvalósult a városi munkásság régi követelése: bevezették a napi 8, illetve heti 48 órás munkaidőt. Intézkedtek a fizetett szabadság bevezetéséről is, amelynek időtartama - a munkaviszonytól, a szakmától, a foglalkozási kategóriától függően - 8-18 nap volt. A városi munkásság szociális helyzetén tovább javított 1938-ban az a törvény, amely gyermeknevelési pótlék fizetésére kötelezte a munkaadókat; ez 14 éves korig gyermekenként havi 5 pengőt tett ki. A munkanélküliség elleni biztosításról azonban ekkor sem történt gondoskodás.

Ugyanakkor jelentős előrelépésnek tekinthető, hogy 1938-ban bevezették a mezőgazdasági munkavállalók öregségi biztosítását - nyugdíját -, 1939-ben pedig a mezőgazdasági munkások feleségeinek özvegyi járadékát, ami az elhunyt férj nyugdíjának ötven százalékát tette ki.²⁶

A munkanélküliség kihívása különböző helyi megoldásokat is ösztönzött.²⁷ Ínségmunkára a fizikai dolgozókat, szükségmunkára pedig a szellemi dolgozókat lehetett megnyerni. Gyáni Gábor véleménye szerint a munkaerő-piaci anomáliák sem a fővárosban, sem pedig vidéken nem hoztak szociális biztonságot a közmun-

ka adott rendszerét illetően, ezt tengődési minimumnak nevezte el. A munkaalapú társadalom megteremtésére tett kísérletet Esztergár Lajos (1940-től Pécs polgármestere. Molnár Margit mutatja be, hogy Esztergár Lajos pécsi polgármester a harmincas évek végén olyan, produktív szociálpolitika elvet dolgozott ki, amely a szegények segélyezése helyett állandó megélhetési forráshoz juttatásukat és önálló gazdálkodásra nevelésüket helyezte előtérbe. Ez a szempont lett az 1940-ben létrehozott Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) egyik legfontosabb irányelve, amely a sokgyermekes családok lakáshoz juttatása.²⁸

1940-től indult a Horthy korszak utolsó jelentős szociálpolitikai alkotása az Országos Nép-, és Családvédelmi Alap (ONCSA) létrehozásával. A korábbiakhoz képest komoly pénzösszegekkel rendelkező új szerv célja nem a segélyezés volt, hanem az érintettek önfenntartásra való képességének megerősítése. A célcsoportot nem egyének, hanem családok képezték, mégpedig kifejezetten mezőgazdasági napszámos és cseléd családok, közülük is a sokgyermekesek (négy vagy több).

4. A jóléti rendszer helyzete a gazdasági növekedés tükrében a Horthy-korszakban

A gazdasági eredményességet a 90-es évekig az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) nagyságával vizsgálták. Ha ehhez a módszerhez fordulunk, és az európai országokat összehasonlítjuk (1990-es Geary-Khamis nemzetközi dollárban számolva) érdekes és kiegyensúlyozott állapotot rögzíthetünk a két világháború közötti magyar gazdaság teljesítményét illetően. Elsőként adódik az a meghatározottság, évszázados különbség, ami az európai centrum és periféria országai között tapasztalható.

A magyar gazdaság teljesítménye az utolsó békeévben 1913-ban szinte azonos volt a cseh területekkel, Ausztria megelőzte mindkettőt. A két világháború között, ha ide soroljuk a balkáni országokat is, lényegében jóval a balkáni és közép-európai átlag fölött teljesített Magyarország. Eredményei közelítették az olasz és cseh teljesítményt, megelőzte Portugáliát és Spanyolországot és Lengyelországot. A korszakban helyenként közelítette Finnország teljesítményét, pedig gazdasági adottságai drasztikusan megváltoztak, a gazdaságpolitikai szempontból új korszak köszöntött be, ennek fő elveit jelentette az önellátás, az importhelyettesítő iparpolitika és a szelektív agrárpolitika, az új vámtarifa és az exporttámogatás, új külkereskedelmi stratégia jellemezte. Természetesen ennek voltak előfeltételei, amivel számolnia kellett a magyar gazdaság irányítóinak. Mi volt a makrogazdasági folyamatok mögött, amelyek alátámaszthatták a fenti statisztikai tényt? A Habsburg állam gazdasági integrációját különösen nehéz gazdasági környezet követte.

Az egész korszakra egységes gazdaságpolitika nem volt jellemző, viszont a gazdasági körülmények kihívásai különböző válaszokat vártak a gazdaság irá-

nyítóitól. Az egész Horthy-korszakban közel húsz pénzügyminiszter dolgozott, Bethlen István miniszterelnöki kinevezését követően röviddel néhány hónapig ideiglenesen betöltötte ezt a miniszterséget is. Természetesen nem csak ez a tárca vett részt a gazdaságpolitika kialakításában, hanem az egyes ágazati gazdasági minisztériumok. Éppen ezért az időtényező mellett a tematikus megközelítés látszott célszerűnek. A fentieket Romsics Ignác legújabb összefoglaló műve is megerősíti, egyben kiegyensúlyozott képet ad a Horthy-korszak gazdasági teljesítményéről.²⁹

- Összességében a korszakban a társadalombiztosítás kiterjesztésével, a korszak végén a munkajogi szabályozás első lépéseivel Magyarország is – mint a legtöbb európai állam a korszakban – a jóléti rendszer kiteljesítése felé haladt.
- A magyar fejlődés – intézményi formáiban, konkrét intézkedéseiben – az európai fejlődés egyik variációjának tekinthető. Ha a jóléti kiadásokat GDP-arányosan vizsgáljuk, akkor Magyarország nem volt lemaradva az európai átlagtól.
- Mi volt a különbség?

Különbség volt viszont, hogy nálunk a jóléti kiadások nagyjából egy aránylag szűkebb körre – a közalkalmazottakra és az ipari, kereskedelmi dolgozókra – korlátozódtak. Náluk a bérszínvonalhoz mérve európai összevetésben sem voltak alacsonyak a szolgáltatások. Viszont a társadalom egy igen jelentős részére, gyakran nagyon szerény viszonyok között élő önálló egzisztenciájú emberekre – parasztgazdákra, kisiparosokra – és a mezőgazdasági munkásokra alig jutott a jóléti kiadásokból.

Különbség volt az is, hogy míg a közszférában és az iparban, kereskedelemben a munkavállalók egzisztenciájukat valóban stabilizáló szociális jogokkal rendelkeztek.

Addig a mezőgazdaságban – bár az 1930-as évek végén a mezőgazdasági munkásokra, majd pedig özvegyeikre vonatkozóan is született egy nyugdíjtörvény, amely azonban a háború miatt már nem nyert nagyobb jelentőséget a korszakban – a szociálpolitika alig teremtett az érintettek által is számon kérhető jogokat (ami a modern jóléti berendezkedések jellemzője), hanem a szociális gondoskodást intéző különböző szervezetek és közegek döntésén múlt, hogy ki és miben részesül.³⁰

A társadalombiztosítás, a támogatási rendszerek felépítése, a szociális háló kialakítása sehol sem ment zökkenőmentesen. De eredményesen tudtak benne részt venni az önkéntes pénztárak, magánemberek, polgármesterek, sőt a érdemes megvizsgálni a vállalati szociálpolitikát is: a Dunai Gőzhajózási Társaság akaratlanul is – integrációs kísérletnek tekinthető, hiszen az eltérő földrajzi területekről származó munkavállalóit egységes munkarendbe szervezve állította a Társaság szolgáltatába, számukra egységes ellátást, ún. szociális (védő)hálót szervezett.

Ezzel a szervezői, vállalati magatartással példát is állított a közép-európai régió többi vállalata elé. Ha munkavállalói oldalról nézzük a DGT-ethoszt, akkor a Tár-

saság alkalmazásába kerülni rangot és presztízst is jelentett. A Társaság munkavállalói körében – a hajózási és a bányászati területen egyaránt – gyakori volt a több generációs alkalmazotti családok sora, amit a vállalati humánpolitika felkarolt és támogatott.

Mindezekkel együtt a vállalat követelmény-rendszerét elfogadó alkalmazottak többé-kevésbé kiszámíthaták jövőjüket, életútjukon a Társulathoz való kötődés a viszonylagos stabilitást jelentette. Ezzel is magyarázható, hogy akár a műszaki vezetésben, akár a fizikai munkások körében, a vállalatnál való elhelyezkedés generációkról-generációkra történő hagyományozódása jellemzőnek mondható.

A DGT történetébe, vállalati struktúrájába 1938-ban, az Anschluss után, közvetlenül is beleszólt a világháborús politika. A bécsi székhelyű Társaság a náci óriásvállalat, a Reichswerke „Hermann Göring” AG. része lett Ausztria Németországhoz történő csatolását követően.

Ezzel a háborús célokat megvalósító, új típusú gazdálkodás, az ún. hadigazdálkodás kezdődött meg a Pécs környéki bányáknál is. A II. világháború lezárulása után a DGT pécsi bányáival együtt jóvátétel címén szovjet fennhatóság alá került. Az új nagyvállalat neve Magyar-Szovjet Hajózási Részvénytársaság (MESZHART) lett.³¹

Ha a magyar jóléti rendszer elemeit vesszük górcső alá a gazdasági modernizáció tükrében, akkor világos, hogy a rendszer teljesítménye meghatározta annak rendszerét, más szóval a lefedettség alakulását.

A társadalombiztosítási területek Magyarországon kötelező formában kerültek bevezetésre, a balesetbiztosítás 1907-ben, a betegbiztosítás 1891-ben, a nyugdíjbiztosítás 1928-ban, a családi pótlék 1938-ban. A két világháború között a munkanélküli biztosítás nem alakult ki. Az aktív keresők arányában, a balesetbiztosításban résztvevők aránya Magyarországon 1930-ban már 39% volt, 1940-ben pedig 35%.

Az egészségbiztosításban a táppénzre jogosultak az aktív keresők arányában, 1930-ban és 1940-ben is 27%-ot képviseltek. Az öregségi nyugdíj-biztosításban a legdinamikusabb a növekedés, 1930-as 16%-ról 1940-re 30%-ra nőtt a biztosítottak aránya.

Összességében a magyar jóléti fejlődés a második világháború küszöbére mégis elérte azt a szintet, ami a következő korszakban lehetővé tett volna egy olyan európai típusba sorolható 14 1938: XII. tc. és 1939: XVI. Tc. jóléti fejlődést, ami a legtöbb nyugat-európai országot jellemezte a második világháború után. A szocialista korszak azonban, bár sok szempontból tovább vitte mindazt, amit a megelőző fejlődés teremtett, mégis a nyugat-európaiktól eltérő vágányokra terelte a jóléti és szociálpolitikát.

Tomka Béla kutatásai világosan rámutatnak arra, hogy megbízható, hosszú távú adatsorok híján nehéz határozott véleményt formálni a század első felére vo-

natkozóan a jóléti kiadásoknak a Nyugat-Európa és Magyarország közötti konvergenciájáról/divergenciájáról. A németországi trendet, a húszas évek végének és a harmincas éveknek a korábbiakhoz képest megélenkülő magyarországi szociális törvényhozását s az ekkoriban beinduló szociális programokat figyelembe véve is csupán feltételezhetjük, hogy a harmincas években Magyarország közeledett Nyugat-Európához a társadalombiztosítási, illetve a szociális kiadások terén. Tomka kutatásai szerint 1930-ban a szűkén vett társadalombiztosítási kiadások a gazdasági kibocsátáshoz viszonyított 1,6 százalékos arányukkal elmaradtak a vizsgált nyugat-európai országok nagy szórás mellett, mintegy 2,5 százalékos átlagától (Olaszországról, Franciaországról és Belgiumról nincs adatunk ebből az időből), de megelőzték a legalacsonyabb szinten álló országokat, mint például Finnország, Norvégia, Svédország és Svájc.³²

Az állami szerepvállalás terén nagyobb volt az elmaradás, feltéve, hogy az állami alkalmazottnak nyújtott szociális támogatásokat nem vesszük figyelembe. Ez esetben Magyarországon 1930-ban az állami szociális transzferek a GNP 0,64 százalékát tették ki. Ez csak Belgium és Olaszország megfelelő korabeli adatánál volt magasabb arány az általunk vizsgált országok körében.³³ Az 1930-as adatokban ez még nem jelentkezhetett, az 1927-es nyugdíjbiztosítási reform, amit komoly áttörésnek is értelmezhetünk a nem mezőgazdasági népesség társadalombiztosításában Magyarországon. Ennek következtében ettől kezdve a jóléti kiadások növekedése mintegy be volt programozva a rendszerbe, hiszen várható volt a jogosultságok fokozatos „beérése”, jöllehet a várakozási idők következtében a reform hatása inkább csak a harmincas évek végétől jelentkezett a társadalombiztosítási kiadásokban.

A kiadások a nagy válság néhány évében ugyan stagnáltak, de aztán dinamikusan nőni kezdtek: a gazdasági kibocsátás arányában kifejezve 1935-ben 2,3 százalékot, majd 1940-ben 2,7 százalékot tettek ki. Ebből az évtizedből nemzetközi összehasonlító adataink Németországra vonatkozóan vannak, ahol hozzávetőleg ugyanezen időszakban - 1930-1938 között - csökkent a társadalombiztosítási kiadásoknak a bruttó hazai termékhez viszonyított aránya. Ennek következtében a harmincas években lényegesen szűkült a rés a magyar és a német kiadási szint között.³⁴

5. Záró gondolatok

A társadalombiztosítási területek Magyarországon kötelező formában kerültek bevezetésre, a balesetbiztosítás 1907-ben, a betegbiztosítás 1891-ben, a nyugdíjbiztosítás 1928-ban, a családi pótlék 1938-ban. A két világháború között a munkanélküli biztosítás nem alakult ki. Az aktív keresők arányában, a balesetbiztosításban résztvevők aránya Magyarországon 1930-ban már 39% volt, 1940-ben pedig 35%. Az egészségbiztosításban a táppénzre jogosultak az aktív keresők arányában,

1930-ban és 1940-ben is 27%-ot képviseltek. Az öregségi nyugdíj-biztosításban a legdinamikusabb a növekedés, 1930-as 16%-ról 1940-re 30%-ra nőtt a biztosítottak aránya. Ebben a folyamatban a bányai munkások társpénztárai önállóan, majd később az OTI-val együttműködve gondoskodtak a balesetet szenvedett pénztártagokról, betegségük esetén az ápolásukról, orvosi ellátásukról. Mindemeltt nyugbért fizettek, s később külön is vált a betegségbiztosítási és nyugbértbiztosítási üzletág. Ebben a folyamatban a fenti eredményeket erősítették egy sajátos, de rendkívül veszélyes munkaterületen, így hozzájárultak jelentős mértékben a magyar társadalombiztosítás fejlődéséhez.³⁵

A társadalombiztosítás, és a bányatárspénztárak tevékenységét az első világháború után befolyásolták elsőként a területi változások, a társadalombiztosítás átszervezése, a baleseti és nyugdíjügyek szétválasztása. Mindemeltt alakította az infláció, a korona értékének jelentős csökkenése, majd az új valuta, a pengő bevezetése. A gazdasági válság, a munkanélküliség, az erre irányuló állami szociálpolitika is módosíthatta tevékenységét. A taglétszám a húszas években hullámzott, azután viszont egyenletes növekedést mutatott. A vagyonmérleg a többi társadalombiztosító szervezethez viszonyítva pozitív és megnyugtató volt, a vagyon állaga növekedést mutatott, de a vagyonmérleg alakulásában is voltak stagnáló évek. A korszakban a jövedelmi állapotot döntően a munkavállalók befizetései és a kamatok határozták meg.

A bányatárspénztárak az egészségügyi biztosításban fontos szerepet vállaltak, az alkalmazottak foglalkoztatásával és az intézmények fenntartásával, a betegek költségeinek finanszírozásával. Mindemeltt vállalták a nyugbérrelátás megszervezését, az özvegyek és árvák támogatását. A bányatárspénztárak jogai és kötelezettségei a nyugdíjbiztosítási területen 1926. december 31-e után más szervezetek-re, végül az Országos Társadalombiztosítási Intézetre szálltak át.

Két kivétel volt, a Diósgyőri Állami Vas- és Acélgyár és a Komlói Állami Kőszénbánya, melyek saját alapszabály szerint működtek 1948. december 31-ig, ezt követően a nyugdíjfeladatát is az Országos Társadalombiztosítási Intézetre ruházták át.

Ha rápillantunk 1945 után Nyugat-Európára, itt a társadalombiztosítás alaptípusai történeti és finanszírozási alapon különíthetők el: 1. Támogatott önkéntes biztosítás. Eredetileg (történetileg) a latin és skandináv országok és Svájc. A betegségbiztosítás területén a mai Svájc, a dán, finn, svéd munkanélküliség-biztosítás. 2. Kötelező biztosítás: Eredetileg Németország, Ausztria, Luxemburg. Később az európai országok többsége, így Belgium, Franciaország, Írország, Olaszország is. 3. A minden állampolgárra kiterjedő népbiztosítás: a skandináv országok, később Nagy-Britannia és Hollandia, sőt részben Svájc.³⁶ A gazdasági növekedés kedvező volt a jóléti juttatások fejlesztésére. Erős állami beavatkozás kényszerítő tényezővé vált a szociális, jóléti szolgáltatások rendszerének kiépítésére.

Kelet-Európában a szolidaritásra alapozták a szociális politikát. Alapelv lett az egységes szolgáltatások rendszere. Ez egyben teljes foglalkoztatottságot, családtámogató intézkedéseket, anyasági-, gyermekgondozási segélyeket jelentett.³⁷

A betegbiztosítás feladata a nyugdíjbiztosítás 1927. évi központosítása után továbbra is a bányatárspénztárakra hárult. A jobb ellátás miatt 1948-ban a társpénztárak a Bányatárspénztárak Szövetségébe tömörültek, ezeket országos hatókörrel 1949-ben tömörítették Országos Bányatárspénztár néven.

Végül az egészségbiztosítási feladatokat 1950. október elsejétől a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ vette át, úgy, mint a nyugdíjbiztosítás feladatait is. Az országos központosító törekvések hatására az önálló munkásbiztosítási funkció megszűnt, ezzel a társadalombiztosítás rendszere egy egészen más fejlődési pályára állt át.³⁸

Magyarországon a munkanélküli járadékot kötelező formában 1957-ben vezették be, az aktív keresők arányában a 60-70-es években sikerült megközelíteni a nyugat-európai országok biztosítási lefedettségét.³⁹

JEGYZETEK

1. Tomka Béla (2012): Szociálpolitika Magyarországon a világháborúk korában. *Korunk*, vol. XXIII (2012), no. 11, 46-55.
2. Cameron, Rondo (1994): A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Budapest. 380-386. old.
3. Hilscher Rezső (1928): Bevezetés a szociálpolitikába. Budapest. 9. old.
4. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Herausgegeben von Wolfram Fischer, Jan A. van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja Mieck, Friedrich Vittinghoff. Band 5: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. Stuttgart, 1985. 199-204. old.
5. Ambrosius, Gerold – Hubbart, William H. (1986): Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert. München. 112-116. old.
6. Szalai László: A bányaegészségügy kezdetei. In: Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat, 138. évfolyam, 5. szám. 16-19. old.. Ebben a szerző megállapítása szerint eredetileg Thurzó János a világ egyik legelső társadalombiztosítási szabályzatát 1496-ban alkotta meg. Ezt a bányatárspénztárt nevezték akkor „Kernschaft”-nak.
7. Fekete Sándor (2000): Szociálpolitika. Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet. Pécs. 61. old.
8. Bővebben lásd Gulyás László (2009/b): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra. In. Gulyás László szerk. (2009/a): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old.

- Gulyás László (2009/c): A regionális folyamatok és Trianon. In: Gulyás László szerk. (2009/a) 142-146. old.
9. Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása. Az államutódlás vitás kérdései. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány Pécs. 129-130. old.
 10. Szávai Ferenc (2007): A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után. In: Ungváry György, Varga József szerk. (2007): A magyar bányaegészségügy története. Buda-pest: Argumentum Kiadó. 94-114.old;
 11. Walter, Rolf (1995): Wirtschaftsgeschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart. Köln-Weimar-Wien,. 169-177. old.
 12. Ambrosius, Gerold – Hubbart, William H. (1986) 116-121. old.
 13. Tomka Béla (2003): Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Századvég Kiadó, Budapest. 59-60. old.
 14. Fekete Sándor (2000) 61. old.
 15. Tomka Béla (2003). 60. old.
 16. Hilscher Rezső (1928) 205-239. old.
 17. Tomka Béla (2003). 107. old.
 18. Hilscher Rezső (1928) 93-94. old.
 19. U.o. 95. old.
 20. Tomka Béla (2003). 107-108. old.
 21. Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. XXXVIII (1930). A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1931. 35. old.
 22. Közgazdasági enciklopédia I-IV.: i.m. IV. kötet. 815-816. old.
 23. U.o. 38. old.
 24. Romsics Ignác: A Horthy-rendszer szociálpolitikája. Rubiconline. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_horthy_rendszer_szocialpolitikaja/
 25. Uo.
 26. Uo.
 27. Gyáni Gábor (2000): Közmunka a Horthy-korban. Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei. 2000/ 1. szám. 33. évf. 7. sz. / 2011. 30-32. old.
 28. Molnár Margit (2002): Esztergár Lajos szociálpolitikája főbb művek tükrében* Pécsi Szemle 2002. (5. évf.) 4. szám, 71-82. oldal
 29. Maddison Angus (2003): The World Economy: Historical Statistics. OECD. Továbbá Romsics Ignác (2007): A Horthy-Korszak. Helikon Budapest. 385-389. old.
 30. Body Zsombor (2003) Magyarország társadalomtörténete a két világháború között. Egyetemi jegyzet. Budapest.
 31. Huszár Zoltán (1998): Pécs és a Dunagőzhajózási Társaság. Pécsi Szemle 1998. (1. évf.) 3-4. szám, 69-84. oldal
 32. Uo.
 33. Uo.
 34. Uo.

35. Tomka Béla (2003). 7., 10, 11, 12 táblázatok
36. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Herausgegeben von Wolfram Fischer, Jan A. van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja Mieck, Friedrich Vittinghoff. Band 6: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Stuttgart, 1987. 213. old.
37. Ambrosius, Gerold – Hubbart, William H.: Im. 121-125. old.
38. Gönczy Ilona (2003) 157-158. old.
39. Tomka Béla (2003). 7., 10., 11., 12. táblázatok

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ambrosius, Gerold – Hubbart, William H. (1986): Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im 20. Jahrhundert. München
- Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Budapest.
- Body Zsombor (2003): Magyarország társadalomtörténete a két világháború között. Egyetemi jegyzet. Buda-pest.
- Buday Ladislaus von (1922): Ungarn nach dem Friedensschluss. Berlin und Leipzig.
- Cameron, Rondo (1994): A világ gazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Budapest.
- Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytár). Budapest, 1922. 1921. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Dr. Térffy Gyula. XXXIII. Törvénycikk. A Trianonban kötött békeszerződés. (Kihirdetett az Országos Törvény-tárnak 1921. évi július hó 31. napján kiadott 14. számában).
- Fekete Sándor (2000): Szociálpolitika. Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet. Pécs.
- Gönczy Ilona (1995): A bányatárspénztár kialakulása és fejlődése. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 128. évf. 1995. 4-5. szám. 153-157. old.
- Gulyás László (2009/b): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra. In. Gulyás László szerk. (2009/a): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101-112. old.
- Gulyás László (2009/c): A regionális folyamatok és Trianon. In. Gulyás László szerk. (2009/a) 142-146. old.
- Gyáni Gábor (2001): Közmunka a Horthy-korban. Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei. 2000/ 1. szám. 33. évf. 7. sz. / 2011. 30-32. old.
- Halkovics László (2003): A magyar bányászat történeti statisztikai adataira. Történeti statisztikai tanulmányok 8. Budapest.

- Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Herausgegeben von Wolfram Fischer, Jan A. van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja Mieck, Friedrich Vittinghoff. Band 5: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. Stuttgart, 1985.
- Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Herausgegeben von Wolfram Fischer, Jan A. van Houtte, Hermann Kellenbenz, Ilja Mieck, Friedrich Vittinghoff. Band 6: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Stuttgart, 1987.
- Hilscher Rezső (1928): Bevezetés a szociálpolitikába. Budapest.
- Huszár Zoltán (1998): Pécs és a Dunagőzhajózási Társaság. Pécsi Szemle 1998. (1. évf.) 3-4. szám, 69-84. oldal
- Kerekes Lajos (1984): Ausztria hatvan éve 1918-1978. (Karl Rennertől Bruno Kreiskyig) Budapest.
- Közgazdasági enciklopédia I-IV. Athenaeum Budapest, 1929. A szerkesztőbizottság elnöke: Szterényi József.
- Maddison Angus (2003): The World Economy: Historical Statistics. OECD.
- Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam. A Magyar Királyi Kereskedelmi Miniszter rendletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1916-1942. Éves lebontásban.
- Molnár Margit (2002): Esztergár Lajos szociálpolitikája főbb műveinek tükrében. Pécsi Szemle 2002/4. szám (5. évf.) 4. szám, 71-82. old.
- Rádóczy Gyula (1984): A legújabb kori magyar pénzek (1892-1981). Budapest.
- Romsics Ignác (2017): A Horthy-Korszak. Helikon Budapest.
- Romsics Ignác: A Horthy-rendszer szociálpolitikája.
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_horthy_rendszer_szocialpolitikaja/
- Szalai László: A bányaegészségügy kezdetei. In: Bányászati és Kohászati Lapok - Bányászat, 138. évfolyam, 5. szám. 16-19. old.
- Szászy István (1928): Az államok közötti utódlás elmélete. Budapest.
- Szávai Ferenc (2007): A bányatárspénztárak, a társadalombiztosítás változása az első világháború után. In: Ungváry György, Varga József szerk. (2007). A magyar bányaegészségügy története. Budapest: Argumentum Kiadó. 94-114.old;
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása. Az államutódlás vitás kérdései. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány Pécs.
- Tomka Béla (2003): Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Századvég Kiadó, Budapest.
- Tomka Béla (2012): Szociálpolitika Magyarországon a világháborúk korában. Korunk, vol. XXIII (2012), no. 11, 46-55.
- Wahlner Aladár: Magyarország bánya- és kohóipara 1896-1916. évben. CD-ROM (Bányászati- és Kohászati Lapok 1896-1916) Éves lebontásban.
- Walter, Rolf (1995): Wirtschafts-geschichte. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart. Köln-Weimar-Wien.

Nagy Miklós Mihály*

CLAUSEWITZ ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

CLAUSEWITZ AND THE GREAT WAR

ABSTRACT

Although Carl von Clausewitz wrote his works in the early 19th century, his ideas have significantly influenced events of the 20th century, including the two World Wars. *Vom Kriege* (On War), Clausewitz's fundamental work on military science became popular soon after its first edition was published (1832-1834), and it pervaded not only military thinking but also political philosophy and politician thinking. Both the military and political professions were primarily interested in *Vom Kriege* in the context of the relationship between war and politics. However, as the work is incomplete and the author intended to revise it before his death, certain passages of the text can easily be interpreted or misinterpreted in various ways. As a result, Clausewitz's theses became significantly distorted in political and military practices during the century preceding the Great War.

These distortions were partly due to changes in military practices following the Napoleonic wars and the emergence of modern mass armies numbering in the millions by the end of the century. Although there were some theories for how to wield these armies, soldiers and politicians lacked the necessary experience with their use. Thus, the powers at war started the Great War with the intent of a speedy resolution and carefully planned short-term military operations, which could only have been hindered by the interference of politics. Carrying out these military plans required disciplined and focused military leadership, which positioned soldiers as the leading force on both sides, while at the same time the supremacy of politics was generally accepted. This situation was clearly controversial and could only be resolved by militarizing politics.

When the focus of the Great War shifted from the front lines to the potential of the opposing powers, it became difficult for people to understand the situation in its complexity. The opposing societies became exhausted, and the world conflict could only be brought to a close from a military standpoint, while nobody was able to win the following peace. Thus, Clausewitz's conceptions – which seemingly all parties had acted on – became significantly distorted during the war and determined its events in such a skewed way.

* Dr. (DSc, PhD) Nagy Miklós Mihály, nyugállományú és címzetes egyetemi docens, katonai szakíró

1. Bevezetés

Carl von Clausewitz (1780-1831) porosz katonai gondolkodó életműve, benne legfontosabb alkotása, a *Vom Kriege*¹ (1832-1834) a társadalomtudományi és a politikai gondolkodásra gyakorolt hatása miatt közel két évszázada foglalkoztatja a szellemi életet. A vele kapcsolatban született hatalmas szakirodalom szerzői között messze nemcsak katonákat találunk, hanem talán még náluk is nagyobb számban filozófusokat, politikusokat és politológusokat, jogászokat és államtudományi szakembereket, valamint publicistákat, hogy csak a Clausewitz-kérdéskörhöz hozzászóló főbb szakmák képviselőit említsük. Már pusztán e felsorolás arra utal, hogy Clausewitz alkotásai tartalmukat, mondandójukat tekintve jóval túlmutatnak a katonai szakma és a hadtudomány keretein. Úgy véljük, annak elismerésén túl, hogy a *Vom Kriege* megjelenését követően jelentősen átalakult a hadügynek a korábbi századokra jellemző, az egységes rendezőelv hiányából eredő kissé kaotikus szemléletmódja, a clausewitz-i életmű expressis verbis egyben átalakította az európai kultúrkör emberének viszonyulását a társadalmi konfliktusokhoz, és ezzel módosította egész gondolkodásmódját is. Ebben a vonatkozásban legfőképpen azt a clausewitz-i tételt kell kiemelnünk, hogy a háború társadalmi, politikai jelenség, s mint ilyen az államok és társadalmak közötti politikai érintkezés egyik fajtája, amely mindig politikai irányítás alatt állt, áll.

Jóllehet Clausewitz egyéb – főleg a katonai szakma érdeklődésére igényt tartó – kérdésekkel is foglalkozott, ám ezek jelentős részéről a tollforgatók többsége tudomást sem vett, tudomást sem vesz. Ily módon Clausewitz fokozatosan a katonai politológus etalonjává vált, a *Vom Kriege* egyes passzusai kötelező, illik kivonatkozássá süllyedtek, miközben – már a századfordulótól kezdve – önálló Clausewitz-kutatások bontakoztak ki. Szakirodalmi ismereteink alapján úgy látjuk, hogy e vizsgálatok eredményei eddig nem szervesültek kellő mértékben – sem külföldön, sem Magyarországon – a szellemi életben. Ennek legfőbb okaul azt jelölhetjük meg, hogy – és ez a Clausewitz-kutatók számára evidencia – a porosz katonai gondolkodó alkotásainak, főleg a *Vom Kriege*-nek nem létezik egységes tudományos megítélése, pusztán egymástól jól elválasztható egyéni értékelései vannak. Így ingoványos talajra lép, könnyen elveszíti szakmai biztonságérzetét, aki túl akar lépni a fentiekben említett clausewitz-i tételek szokásos ismételtetésén, idézésén. Márpedig napjainkban, az első világháború százéves évfordulójának korában, amikor annak új, modern értelmezéseire is szükség lenne, feltétlenül meg kell tennünk, történészeknek, katonáknak és minden egyéb érintett tudományterület képviselőinek e nagy lépést. Ennek oka nemcsak abban a napi politikai események diktálta szellemi kényszerben rejlik, hogy a válságban lévő mai Európa embere rokon vonásokat vél felfedezni déd- és nagyszülei világának nehézségeivel, és e kérdésekre választ keresve ismét rálel Clausewitzre.² A valódi ok teljesen más.

Az első világháborúban résztvevő katonák és politikusok gondolkodásmódját alapvetően meghatározta a Clausewitz-féle gondolatok köre, és így a politikai döntésekben – bizonyos mértékig – szerepet játszottak azok a katonai jelenségek is, amelyeket Clausewitz pontosan leírt. Mára erről a kapcsolatról mintha elfeledkeztünk volna. Így tanulmányunkat egyetlen gondolatnak szenteljük: az első világháborúban milyen volt a hadügy és a politika kapcsolata, és ezt milyen katonai jelenségek befolyásolták. Másként, jóval egyszerűbben fogalmazva: miként érvényesült a clausewitzi gondolatrendszer a Nagy Háborúban?

2. Clausewitzi elmélet rendszere és az első világháború

A dolgozatunk bevezetőjében felvetett kérdés – mennyiben értelmezhető az első világháború Clausewitz alapján – egyáltalán nem okafogyott: a tudománytörténet folyamatával indokolható. Már az első világháború idején is, majd főleg az 1918-1945 közötti évtizedekben a katonai szakemberek éppen Clausewitz fő műve, a *Vom Kriege* felhasználásával igyekeztek értékelni a viláégés eseményeit. 1918-ban, majd az 1918-1924 közötti időszakban, amikor az első világháború fokozatosan halt el a köztes-európai térben,³ olyan események történtek az európai kontinensen, amelyek Európa köztes és keleti területein nem pusztán a politikai földrajzi térszerkezeti rendszert, hanem egész társadalmi berendezkedéseket, struktúrákat alakítottak át. A mindennapok embere – tapasztalatai szintjén – ebből leginkább a hatalmas háborús kataklizmákat, a katonai és politikai összeomlásokat és a forradalmi mozgalmakat kísérő társadalmi káosz tüneteit érzékelte. A vereséget szenvedett, volt központi hatalmak társadalmait pedig a területi veszteségek mellett – főleg Törökországban, Bulgáriában és Magyarországon – foglalkoztatta még egy szinte máig megválaszolatlan kérdés: az 1918 őszi összeomlás miként következhetett be oly gyorsan? Miközben a keleti fronton Oroszország és Románia már korábban teljesen térdre kényszerült, az olasz fronton már a Piavénél folytak a harcok, arról nem is beszélve, hogy keleten főleg a német csapatok hatalmas orosz területeket szálltak meg. Vagyis 1918 nyarán és őszén a központi hatalmak ugyan vesztes ütközeteket vívtak, de csapataik mindenhol az ellenség földjén álltak. Az utca embere nem értette: ebből a látszólag nyertes helyzetből miként lett totális katonai vereség.

A két világháború közötti katonai szakírók – zömük életkora miatt végig harcolta a Nagy Háborút – ugyanígy oknyomozó szándékkal fordult a korábbi évek küzdelmei felé. Az ő érdeklődésük szakmailag kétoldalú volt. Egyrészt foglalkoztatta őket is mindaz, ami a civil társadalom többségét, de foglalkoztatta őket a világháborúból levonható katonai tapasztalatok tömege is. Ám ez a generáció még nem hadtörténelemként vagy a harmincas évek közepétől – amikor már volt némi históriai távolság – nem csak hadtörténelemként tekintett a Nagy Háború tapasztalataira. A két világháború közötti katonanemzedék számára az egy-két évtizeddel korábbi fegyveres konfliktus nem valamiféle időben távoli esemény,

hanem az 1914-1918 közötti küzdelmek koruk háborúja volt, amelynek tapasztalatait elsősorban azért gyűjtötték össze és vetették papírra, hogy a jövő háborújára készüljenek.⁴ S hogy kellő szakmai analógiával is éljünk: ők úgy viszonyultak mondjuk a harmincas évek második felében az első világháború eseményeihez, mint napjaink hadműveleti elemzője a már több mint negyed évszázaddal ezelőtti öböl-háborúhoz. A katonai szakma számára az utóbbi még kevésbé hadtörténelem, mint inkább még ma is hasznos tapasztalatokkal szolgáló fegyveres konfliktus: korunk háborúinak egyike.

A huszadik század folyamán, valamint azt megelőzően az európai kultúrkör fegyveres erőinek szakmai gondolkodása legfőképpen Clausewitz alapműve – a *Vom Kriege* – gondolatvilágát követte, s az abban foglaltak szolgáltak iránymutatónak úgy az egyes katonai események értékelésénél, mint a hadelméleti kérdések tisztázásakor. Az első világháborúra készülők, majd abban küzdők felek tisztikara, a két világháború közötti értékelést végző katonák zöme Clausewitz tézisei alapján végezte feladatát, jóllehet a *Vom Kriege* keletkezése és a Nagy Háború kitörése között egy évszázad telt el. A hadtörténeti kutatások éppen a múlt század harmincas éveiben tárták fel a *Vom Kriege* keletkezéstörténetét, és amikor az első világháborúval kapcsolatos oknyomozás virágkorát érte, az időben egybeesett a Clausewitz-kutatások első fénykorával. E vizsgálatok és az ekkor kiadott Clausewitz-dokumentumok eredményeként tudjuk, hogy a porosz katonai gondolkodó 1816-ban már dolgozott a *Vom Kriege* előtanulmányain.⁵

A nagy mű és az első világháború között eltelt mintegy száz év joggal veti fel a kérdést: miért és mennyiben lehetett Clausewitz eszmerendszere mérvadó 1914-ben. S ha már itt tartunk nem kerülhetjük meg azt a problémát sem: ez a gondolati rendszer mennyiben alkalmazható még napjainkban is a Nagy Háború társadalmi, katonai folyamatainak megítélésében. E kérdésekre adhatjuk azt a sommás választ, hogy Clausewitz a *Vom Kriege*-vel olyan elméleti művet alkotott, amely – jóllehet egyes vonásaiban saját koráról és korához szól – a hadviselés örök érvényű szentenciáit nyújtja, miközben a szerzőnek a háború bonyolult jelenségeit sikerült egységes elméleti rendszerré absztrahálnia. Az igazi válasz ennél jóval összetettebb. A clausewitzi elméletnek, pontosabban az életmű legfontosabb alkotásának, a *Vom Kriege*-nek meghatározó tulajdonsága, hogy befejezetlen, torzóban maradt alkotás, amely éppen töredékessége miatt sokféleképpen értelmezhető. Erre vezethető vissza, hogy első megjelenése óta minden generációnak megvolt és ma is megvan a maga Clausewitz-képe.⁶ Mindezt összevetve, a fenti kérdésekre csak oly módon tudunk adekvát választ adni, ha előbb a napóleoni háborúk után eltelt évszázad hadügyi változásairól szólnunk, ebben elhelyezzük Clausewitzet, majd pedig meghatározzuk a clausewitzi rendszernek a Nagy Háború értékeléséhez felhasználható főbb elemeit.

Clausewitz munkásságára és életművére a napóleoni háborúk nyomták rá bélyegüket. A *Vom Kriege* – a benne említett hadtörténelmi példák alapján – ezért is tekinthető egy bizonyos mértékig a hadügy 1789-1815 közötti időszakában lezaj-

lott változásai egyik összegzésének. Ám ezen jóval túlmutat. Egyik kezdeti művében – amelynek címe *A hadművészet elméletének állapotáról* – Clausewitz azt fejtegeti, hogy a korábbi időszakokban, és ebbe beleértette saját korát is, a katonai szakmából éppen az elvont gondolkodás, az erre felkészült koponyák hiányoztak. A művek – mondja Clausewitz – túlságosan gyakorlatiasak, a valódi elméletet pedig különböző – főleg hadtörténelmi – példákkal pótolják.⁷ Éppen a napóleoni hadjáratok, valamint az azokat közvetlenül megelőző francia forradalmi háborúk során jelentősen megváltozott – elsősorban katonai szakmai szempontból – a fegyveres konfliktusok képe. A társadalmi struktúrák módosulásával együtt járt, hogy a korábbi időszakban – az állandó hadseregek kialakulásának mintegy két évszázada alatt – jelentősen lelassult, a döntést látszólag kerülő, határozottan nehézkessé vált hadviselés visszanyerte dinamikus jellegét. A korábban – hangsúlyozzuk – eltűnni vélt döntésre való törekvés most ismét nyilvánvalóvá vált.⁸

A napóleoni háborúkat követő egy évszázadban jelentősen fejlődött a hadügy és vele együtt módosult a háborúk jellege is. A legszembevetőbb a változás a társadalmi szervezet méretében. Míg a napóleoni hadjáratok időszakában egy-egy hadszíntéren százezres nagyságrendű, addig az első világháború kezdetén már milliós mértékű katonai csoportosítások álltak egymással szemben. Közben jelentősen átalakult a fegyverzet és ennek megfelelően módosult a fegyveres küzdelem jellege is. Éppen a francia háborúk évtizedeiben kezdődik meg az a folyamat, amely majd a két világháború közötti időszakban vezet letisztult, kikristályosodott hadügyi képlethez. A 19. század elején a még csak két szintből – harcászati (taktikai) és hadászati (stratégiai) – összetevődő fegyveres küzdelem rendszerében ekkor jelennek meg egy középső, a hadművelési szint csírái, amelyek a múlt század első felében öltenek konkrét alakot: a hadműveletet. Jóllehet e hadművészeti kategória megfogalmazójának Clausewitz egyik kortársát, a francia Antoine-Henri Jominit (1779-1869) tartja a hadtörténetírás,⁹ de az egymásra épülő összeütközésekből álló hadművészeti rendszer gondolata már a Clausewitz alaplívában is megjelenik.¹⁰ Az új fegyverrendszerekkel együtt pedig megkezdődik a fegyveres erők gépesítése is, amely az első világháború kitörésekor – főleg mai szemmel nézve – még gyermekcipőben jár, a Nagy Háború folyamán azonban rohamosan teret hódít. E néhány tényező, valamint a hosszú 19. század gyorsuló technikai fejlődése – egyebek mellett a vasúthálózat kialakulása, a tömeges ipari termelés elterjedése és nem utolsósorban a kor demográfiai folyamatai – azon túl, hogy méretében és potenciáljában megváltoztatták a fegyveres erőket, egyben megnövelték annak a társadalomban betöltött szerepét és politikai súlyát is.

Dolgozatunk kereteit meghaladja a 19-20. század fordulójára jellemző hadügy belső ellentmondásokról sem mentes képének értékelése, így ezeknek pusztán két – a témánk szempontjából – fontos tagját emeljük ki. Az első egy látszólag teljes egészében katonai, pontosabban hadművészeti kérdés, ami azonban már az első világháború során jelentősen torzítja a háború és a politika Clausewitz által leírt

kapcsolatrendszerét. Ez pedig nem más, mint a 19. század végére jellemző, ám gyakorta még a szakemberek által sem észrevett belső válság, amely az új fegyverek – az ezek által elérhető nagy tűzsűrűség – és a szabályzatok által előírt harc-eljárások között feszült. E belső ellentmondás feloldatlanságának legfőbb következménye a Nagy Háborúban kialakult állásharcok lettek, majd ezek eredőjeként a konfliktus elhúzódása és átalakulása a társadalmi potenciálok küzdelmévé.¹¹

A másik ellentmondás tulajdonképpen abban rejlett, hogy a politika a modern tömeghadsereggel – az első világháború kitörésekor még annak minden kiforratlansága ellenére is – olyan eszközhez jutott, amelyet teljes egészében a gyakorlatban még maguk a katonák sem ismerhettek. Hiszen expressis verbis ugyan a háborút megelőző évtizedekben már természetesen voltak a hatalmas méretű hadgyakorlatok, és a helyi háborúkból mindenki igyekezett a jövőre irányuló útmutatást nyerni, ám milliós nagyságú katonatömegeket ezeken nem alkalmaztak. Ez a már mozgósítás folyamán több millió főből álló társadalmi szervezet, amelynek a politika teljes irányítása alatt kellett volna maradnia, a konfliktus elhúzódásával mindinkább növelte elkülönülését attól. E jelenség országonként eltérő mértékben korábban is létezett. A háború folyamán pedig a fegyveres erők már csupán méretükből, napi anyagi szükségleteik kielégítéséből eredően is egyre nagyobb kényszerítő tényezővé váltak a politikai életben.

E fenti folyamatok együttes hatására jelentősen átalakult a katonai szakma is. Nagy tömegeit tekintve természetesen megmaradt ugyanolyan gyakorlatiasnak, mint a korábbi századokban volt, de a szervezet békebeli működtetése és háborús alkalmazása már nagyon magas fokú szakértelmen alapuló szervezetet – vezérkart – követelt meg. Valójában a fegyveres erők nagyobbodása, valamint korábban a háború jellegének megváltozása a 19. század elején lehetett az a tényező, amely egyre inkább megkövetelte a katonától is a tudományos, elvont gondolkodást. Ennek elterjedése együtt történt a tömeghadseregek nagyobbodásával: a folyamatnak mintegy kezdőpontja Carl von Clausewitz. Werner Hahlweg hazánkban kevésbé ismert alaptanulmányából egyértelműen kiviláglik, hogy Clausewitz Vom Kriege-jének megjelenését követően teljesen megváltozik a hadtudományi gondolkodás.¹²

Clausewitznek a hadtudomány fejlődésére gyakorolt hatása nem esik egybe teljesen egész életművével. Egy ilyen súlyú gondolkodó esetében joggal lenne feltételezhető, hogy annak kiteljesedése – még ha egy-egy szerző életpályáján lehetnek kevésbé fontos alkotások is – párhuzamban áll a szellemi életre irányuló befolyásával. Ám ez Clausewitz esetében egyáltalán nem így van. Alkotásai közül szinte csak a Vom Kriege tartalma ment át a köztudatba, és formálta a 19-20. századi társadalomtudományi gondolkodást, miközben számos egyéb – kevésbé ismert – rövidebb írásáról tudunk. Részben Clausewitz életrajzából, részben annak és műveinek eltérő megítéléseiből eredeztethető, hogy ezeket az írásokat a kutatók általában a Vom Kriege előmunkálatainak tekintik, és tartalmukat a fő műhöz mérik. A nem Clausewitz-kutatók, a Vom Kriege-re hivatkozó szakemberek többsége pedig alig

tud az életmű egyéb részeiről.¹³ A katonai tanintézetekben, a politika és a politikai filozófia világában a Vom Kriege terjedt el: többé-kevésbé ismert formában. Ez ugyanígy érvényes az első világháború korára, mint napjainkra.¹⁴ Így a Nagy Háború clausewitzi vonatkozásainak feltárását is a Vom Kriege alapján tesszük meg.

A Vom Kriege legtöbbet idézett tétele a háborúk politika általi determináltsága. Clausewitz valóban sokat foglalkozik e kérdéssel, sőt alapműve – amelynek tagolása könyvekből (összesen nyolc) és azokon belüli fejezetekből áll – tartalmilag a háború és a politika kapcsolatát tárgyaló két könyvvel kezdődik és végződik. Így e gondolat egyben a mű keretét is adja. Ami az első világháború esetében dolgozatunk szempontjából a legfontosabb, az a háborúnak Clausewitz által alkotott fogalma. A háború fogalmi értelmezésének önálló kultúrtörténete van, és ebben a porosz katonai gondolkodó fogalmi meghatározása fontos helyet foglal el.¹⁵ Clausewitz felfogásában a háború a politikai életben alkalmazott akaratérvényesítés, amely erőszak útján történik.¹⁶ Az a tőle gyakran idézett megállapítás, amely szerint a háború a politika folytatása más eszközökkel, valóban – több helyen is – előkerül a Vom Kriegeben, de nem a háború fogalmaként. E jól hangzó mondat vizsgálódásainak kiindulópontját jelenti, és a porosz katonai gondolkodó pusztán csak érzékeltetni akarta vele: a háború – mint társadalmi jelenség – kérdéseivel a háború és a politika viszonyrendszeréből kiindulva foglalkozik.¹⁷

Az első világháború megítélése szempontjából e kiindulópont miatt fontos, hogy Clausewitz milyenek írta le a háború és politika kapcsolatát. Amennyiben a lehető legtömörebben szeretnénk fogalmazni; nagyon szoros, a politika determinálta viszonyról van szó. Legalábbis a tartalmi értelmezés szerint. Ám a Vom Kriege egyes részeiben ezzel mintegy ellentétesnek tűnő textusokat is találunk. Jóllehet e szövegrészek elsősorban annak köszönhetőek, hogy – miként már említettük – a Vom Kriege nem egy befejezett, lezárt mű. Clausewitz az első könyv első fejezete kivételével át akarta dolgozni, írni az egész művet. Ugyanakkor e látszólagos ellentmondások abból is erednek, hogy Clausewitz az általa megfogalmazott ideáltípusból, az abszolút háború kategóriájából levezetett valóságos háborúval foglalkozott, ebben pedig – egyszerű eljárástechnikai kérdések esetében – a politika irányító szerepének korlátai vannak. Ahogyan ő maga fogalmaz: „...*Természetesen a politika nem avatkozik túlságosan a háború részleteibe – nem állítanak órszemeket és nem vezetnek járőröket politikai szempontok szerint –, ám annál döntőbb hatása van a háború, a hadjárat, sőt gyakran a csata tervezésére...*”¹⁸ Egy másik helyen miután erősen hangsúlyozza, „...*a háború csak egy része a politikai érintkezésnek, tehát egyáltalán nem önálló dolog...*”¹⁹, ezt írja: „...*a háborút csak a kormányok és a népek politikai érintkezése idézi elő, ám rendszerint úgy képzelik, hogy ez az érintkezés megszűnik a háborúval és egy egészen más, csakis saját törvényeinek alávetett állapot következik be...*”²⁰

Ezzel szemben – folytatja Clausewitz – a háború is politika, csak éppen más eszközökkel. Majd ezt követően több költői kérdést fogalmaz meg, amelyek sorát

így zárja: „...*Vajon a különböző népek és kormányok politikai viszonyai megszűnnek a diplomáciai jegyzékekkel? Vajon a háború, gondolkodásunknak nem pusztán más írás- és beszédmódja? A háborúnak persze külön nyelvtana van, de nincs külön logikája...*”²¹ Ezt az utolsó clausewitzi megállapítást különösen fontosnak véljük, mert egy másik helyen – szintén a Vom Kriege átdolgozni szánt részén – ismét a politika primátusát hangsúlyozandó, az alábbi mondatot találjuk: „...*Egyszóval a hadművészet a maga legmagasabb álláspontján politikává válik, de természetesen olyanná, amely mindenféle jegyzékek készítése helyett csatákkal szolgál...*”²²

A fenti két – a háború külön nyelvtanára és politikává válására – vonatkozó nagyon jól hangzó clausewitzi mondat – szakmai megítélésünk szerint – némi értelmezésre szorul az első világháború vonatkozásában. A velük kapcsolatban felmerülő kérdés tulajdonképpen az; a háborúnak egyáltalán mennyiben lehet „*külön nyelvtana*”? Az értelmezéshez előre kell bocsátanunk, hogy mindkét mondat szövegkörnyezete a politika elsődleges voltát magyarázza, emeli ki. Azonban e két mondat félreértelmezésekre is okot adhat, és bizonyíthatja azt is, hogy egy-egy jól hangzó kijelentés tartalmát tekintve nem mindig fedi teljes egészében a valóságot. Ebben a tekintetben a Vom Kriege egyáltalán nem tökéletes mű. Amennyiben a háborúnak valóban létezne külön nyelvtana, akkor az azt is jelentené, hogy más nyelven is beszél, mint a politika. Hiszen egy nyelvet egyebek mellett az különböztet meg egy másik nyelvtől, hogy attól eltérő nyelvtani rendszere és eltérő szókinccse van. Így más lesz a nyelvi logikája is, ha pedig az más, akkor az azon beszélők gondolkodásbeli logikája is más.

Expressis verbis ily módon különülnek el egymástól népek, nemzetek, kultúrák és civilizációk. Ezzel pedig azt is állítjuk, ha a háborúnak valóban lenne külön grammatikája, akkor lennie kell külön logikájának is. Amennyiben mindezt átültetjük a háború és a politika kapcsolatára, akkor azt látjuk; külön szakmai nyelve és ebből eredően logikája van a politikának is és a hadügynek is. A politika akaratértvényesítésben gondolkodik, míg a katona győzelem vagy vereség kérdésében.

Ez két különböző dolog, még akkor is, ha a háborúnak kimenetelétől függ a politika akaratértvényesítése. A kérdés itt már tulajdonképpen az: a politika és a hadügy gondolkodásmódja lehet-e annyira eltérő, hogy „*logikájuk*” is különböző legyen. Amennyiben az elérendő célt – a politikai akaratértvényesítést és az ennek érdekében elérendő katonai győzelmet – nézzük, akkor logikájuknak is közelítenie kellene egymáshoz. Hangsúlyozzuk közelíteniük kellene, de soha nem lehetnek azonosak, mert eltérő eszközökkel – külön nyelven – beszélnek.

Önmagában az eszközrendszereik eltérősége adja gondolkodásmódjuk különbözőségét. A háború ily módon sajátos társadalmi képletté válik, amennyiben a politika, amelynek egyik eszköze a hadügy és a háború, olyan társadalmi szervezettel és alkalmazásával él, amelynek sajátos eszközei vannak. Az eszköz eszközeiről van szó. Vagyis elismerve Clausewitz fő tételét – a háború a politika által vezérelt társadalmi jelenség – az egy logika, de két külön nyelvtan tézisének Clausewitz

kevésbé átgondolt szövegezésének kell tartanunk. Hogy ez mennyiben tudatosult a huszadik század első felének katonáiban, azt nem tudjuk, de úgy véljük, hogy a Vom Kriege e belső ellentétét megérezhették, és ebben erősíthette őket a fentiekben már idézett, másik clausewitzi kijelentés is: a hadművészet egy ponton túl már maga is politikává válik.

Ami e clausewitzi mondattal kapcsolatban nagy figyelmet érdemel, az maga a hadművészet (Kriegskunst) kifejezésének alkalmazása. A Vom Kriegeben Clausewitz a háborút és néhány rokonfogalmát – pld. hadiesemény, ellenségeskedés, háborús tevékenység – használja. Könyvének *A háború a politika eszköze* című fejezetében fordul elő, hogy magát a hadművészetet azonosítja egy ponton túl a politikával.²³ A Vom Kriege későbbi átdolgozásának alapjául szánt részében teszi ezt, s egyértelmű magyarázatát a mai olvasó – jobb híján – csak feltételezheti. Előzőleg a háború és a politika jellege közötti szoros összhangról értekeznek, és ezzel kapcsolatban az alábbiakat mondja: „...minden háborút mindenekelőtt a politikai tényezőkből és viszonyokból következő valószínű jellege és körvonalai szerint kell megítélnünk. A háború gyakran, sőt – manapság nyugodtan állíthatjuk – többnyire olyan szerves egésznek tekintendő, amelynek tagjai nem különíthetők el, ahol tehát minden egyes tevékenység összefolyik az egészszel és szükségképpen az egész gondolatából ered. Ha tehát mindebbe belegondolunk, biztosak leszünk benne és világossá válik előttünk, hogy a háború vezetésének legfőbb szempontja, amelyből minden fő dolog ered, csakis a politika lehet, semmi más...”²⁴

E sorokat – véleményünk szerint – összefüggésbe lehet hozni azzal a hadügyi jelenséggel, hogy – miként láttuk – a fegyveres küzdelmet is több szintű összetett tevékenységként írta le. Saját korának egyik – nagyon is szembetűnő – tapasztalata lehetett, hogy a stratégiai szint – olykor a hadműveleti is – már politikai tényezővé válik. S ezen a ponton egy újabb sajátos értelmezésre nyújt alkalmat. Ha ugyanis a hadművészet – tehát nem önmagában a háború, hanem az annak lényegét nyújtó fegyveres összeütközés –, vagyis az összefolyó elemek egyike válhat politikává, akkor a háborúban a katonai oldal lesz uralkodóvá, ami nyilván oly módon valósul meg: a háborút irányító politika és annak társadalmi struktúrája militáns jelleget ölt. A hadművészet – logikailag – csak így válhat politikává.

E folyamatot gerjeszti a Clausewitz által a háború egyik elengedhetetlen jellemzőjének tartott ellenséges érzület. Ezt az utóbbit nyilván kiválthatja és fokozhatja a társadalmi pszichózis, a végtelenül elnyúló, nagy áldozatokkal járó háború. Így circulus vitiosus háborús állapot alakul ki; olyan mértékű ellenséges érzület, amely a politikát béklyóba veri a békekötéskor is. Ezért egy kifáradt győztes diktálja a feltételeket egy még jobban kifáradt legyőzötttel szemben, aki viszont – és ezt már ismét Clausewitz mondja a Vom Kriege első könyvében – a múltó vereség tudatában lesz. E tudat Clausewitz szerint ugyan mérsékli a háborús erőfeszítés mértékét, de – tesszük hozzá – a békekötéskor a győztest túlzott követelésekre készteti, úgy amiként az a Párizs környéki békeszerződésekben megmutatkozott.

3. Clausewitz és a Nagy Háború gyakorlata

Az első világháború kitörésekor – ahogyan láttuk – az európai kultúrkör hadügyének szakmai ismereteit a Clausewitz Vom Kriegejében rögzített tételek határozták meg. Mindemellett a hadban álló társadalmak civil lakossága is érdeklődött e híressé vált hadtudományi mű iránt. Ezt bizonyítja, hogy mind a Német Birodalomban, mind Magyarországon új kiadásban is megjelent a kötet.²⁵

A német kiadások közül a már említett 1915. évi bővített változatot kell kiemelnünk, amelynek első 22 oldalán különböző német és osztrák katonai vezetőknek – közöttük Schlieffennek és Conrad von Hötzendorfnak – a műhöz írt néhány soros bevezetőt találja az olvasó. Vagyis már eleve úgy vehette kézbe a kortárs e fontos művet, hogy egyben útmutatást kapott ahhoz is, miként kell olvasnia azt, és az egyáltalán nem egyszerű clausewitz-i textusból, annak félreérthető részeiből mit kell kihallania. Az előszót író tábornokok közül feltétlenül érdemes megemlítenünk Alfred von Schlieffent, aki – még 1905. január 2-i keltezésű, a háborút megelőző kiadáshoz írott, de 1915-ben ismét publikált – szövegében a clausewitz-i „megsemmisítő gondolat” (*Vernichtungsgedanken*) fontosságát hangsúlyozta.²⁶ A mű hazai kiadásáról – a három magyar nyelvű fordítása (1892-1894, 1961-1962, 2013) keletkezéstörténetének feltárásáig – csak annyit mondhatunk, hogy a Vom Kriege első teljes áttüzetése magyar nyelvre Hazay Samu és Hamari Béla munkájaként még a Ludovika Akadémia Közlönyének füzetmellékleteként, több részben jelent meg. 1917-ben az akkor már magyar honvédelmi miniszteri posztot betöltő Hazay immár egy kötetbe rendezve publikáltatta azt az Athenaeum Kiadónál.²⁷

Schlieffennek a fent említett megállapítása átvezet a clausewitz-i eszmerendszer két tényezőjének az első világháború időszakában való érvényesüléséhez. Az egyik a politikai és a katonai szféra viszonya, a másik pedig a háború kettős jellege. Ahogyan láttuk, Clausewitz felfogásában a politika és a hadügy (a politikus és a katoná) nagyon szoros kapcsolatban áll egymással, és e kapcsolaton belül meghatározó szerepe a politikának van. A Vom Kriege utolsó tematikai egységében – *A haditerv* című nyolcadik könyvben – részletesen foglalkozik a politikai és a háborús érdekek közötti viszonnal, és egyebek között ezt írja: „...Feltételezzük, hogy a politika egyesíti magában és kiegyenlíti a belső államigazgatás érdekeit, beleértve az emberiségét is, és a filozófiai értelem által megfogalmazható minden más érdeket. Hiszen a politika önmagában véve semmi, hanem mindezen érdekeknek pusztán képviselője más államokkal szemben. Az most nem tartozik ide, hogy lehet téves irányú vagy hogy szolgálhatja a becsvágyat, a magánérdeket és a kormányon levők hiúságát. A hadművészet ugyanis sosem lehet a politika tanítómestere, és a politikát csak az egész társadalom valamennyi érdeke képviselőjének tekinthetjük. ...A politikai szempont alárendelése a katonainak esztelenség volna, mert a politika hozza létre a háborút. A politika az értelem, a háború azonban pusztán eszköz, nem pedig fordítva. Tehát csakis a katonai szempontot rendelhetjük alá a politikainak...”²⁸

A Clausewitz által feltételezett és leírt politikai primátus gondolata azonban – és ebben feltehetően a Vom Kriege szövegének töredékessége is szerepet játszhatott – már a 19. század második felében jelentősen csorbult. Az 1866. évi – a Habsburg-birodalom elleni – győztes porosz hadjáratot követően az egységes német állam megteremtésében jelentős szerepet játszó vezérkari főnök, az idősebbik Moltke²⁹ tábornok levonva a tapasztalatokat, egyre inkább arra az álláspontra helyezkedett, hogy a háborúban nem pusztán a politikai cél, hanem maga a feltétlenül szükséges eszköz határozza meg a katonai célt. Az ő felfogásában: a háborúban a politika ugyan meghatározza a katonai célt, de csak egy bizonyos fokig, és ezt a katonai képességek jelölik ki.³⁰ Itt nem történt más, mint hogy a katonai szakma hivatalosan elismerte ugyan a politikai szféra elsődlegességét, de közben egyre inkább bezárkózott hivatásának sáncai mögé, és a háború vezetését annyira pusztán technikai kérdésnek tekintette, hogy ezzel ugyanakkor erősen el is távolodott a politikától. Ez nyilván deformálta az ideálisnak tekinthető állapotot.

Ráadásul a Vom Kriegeben – némileg kiragadva a szövegekörnyezetéből – találhatunk olyan bekezdést is, amely egyértelműen a politikára hárítja a felelősséget a hadügyhöz fűződő kapcsolat romlásáért. Erről Clausewitz így ír: „...*A háborúhoz szükséges alapvető terveket nem készíthetjük el a politikai viszonyokra való tekintet nélkül, és tulajdonképpen félrebeszélünk, ha azt hajtogatjuk, hogy a politikának a háború vezetésére káros hatása van. Ne ezt a hatást, hanem magát a politikát hibáztassuk! Ha a politika helyes, azaz nem véti el célját, akkor csak előnyös hatással lehet a háborúra, ahol pedig ez a hatás eltávolodik a céltől, ott a fonák politikában keressük ennek magyarázatát...*”³¹

Ez az a pont, amelytől kezdve a kor katonája minden felelősséget a politikusokra háríthatott, miközben ő maga egyre jobban és egyre tudatosabban távol tartotta magát a politikától, de a politika eszközeként a katonai céllal akarta meghatározni a háború célját is. Ilyenkor a politika és az eszköze közötti viszony megbomlik, és magától értetődően a katonák és a politikusok másnak látják a háború célját. A katonai eszköz és a külpolitika nem fedi egymást, mint ahogyan az Conrad, a Monarchia vezérkari főnökségének idején is történt. A két világháború közötti időszak magyar katonai szakírója, Julier Ferenc már a múlt század harmincas éveiben rámutatott: Conrad előbbre látott, mint a diplomáciai testület, és ebből támadtak az állandó belső konfliktusok.³² Valójában az állam politikai és katonai vezetése teljesen elvált egymástól. Az Osztrák-Magyar Monarchiában mindenképpen, és úgy véljük Európa többi államában is ez volt a társadalmi képlet,³³ és ez vezetett Tisza István, valamint Conrad ellentétéhez is.³⁴ A Conrad-kérdéskört nemrég exponáló Pollmann Ferenc mutatott rá arra rövid írásában, hogy Conrad – feltehetően a politika és a háború azonosságáról, azonos jellegéről szóló szövegrészei alapján – alaposan kifordíthatta a clausewitz-i tételleket, amennyiben nála a politika szerepe a háború sikeres előkészítésére szorítkozik.³⁵

Pollmann Ferenc a legújabb szakirodalom, valamint Conrad memoárja alapján dolgozott – az utóbbiból német nyelven idéz is a Monarchia vezérkari főnöke gondolkodására jellemző mondatokat –, ám a Vom Kriege textusához láthatóan nem nyúlt hozzá. Így nyilván nem vethette fel Clausewitznek a hadművészet és a politika egybeesetőségére vonatkozó szövegrészét, ezért az amúgy kellően alátámasztottnak tűnő megállapításait, némi fenntartással célszerű kezelnünk. Miután az általa citált szövegrészben a vezérkari főnök az Osztrák-Magyar Monarchia fenyegetettségéből és korlátozott katonai eszközeiből indul ki, így – a jövőbeli kutatásoknak – érdemes lenne egyszer megvizsgálnia azt is, hogy a Conrad által képviselt birodalom állapota mennyiben torzította a gyakorlatban a Clausewitz-féle elméletet hivatalosan elismerő tábornok nézetrendszerét.

Az első világháború kimenetelében a clausewitz-i hadelméletnek – egyebek mellett – másik fontos hatást gyakorló tényezője a háború (a hadviselés) kettős jellegéről szóló tézise. Miután tanulmányunk kereteit meghaladja a többi, hadművészeti jellegű állításának vizsgálata, így csak a kifárasztó és a megsemmisítő háborúról vallott nézeteit vizsgáljuk. Ennek során az eseménytörténetet – bármilyen csábító is – igyekszünk kevésbé részletezni.³⁶ Clausewitz a Vom Kriege lapjain a háború több fajtájáról, típusáról beszél, s hogy ezek közül melyik jelent pusztán rokon értelmű kifejezést, és melyik a társadalmak közötti, erőszak útján történő akaratérvényesítés valamely konkrét típusát, az olyan mély filológiai és szemantikai feltárást igényelne, amelyre – a napjainkra szinte tengernyivé váló – Clausewitz-szakirodalomban nem találtunk, másként fogalmazva, amelynek eddig nyomát sem láttuk. Az általunk az eddigi legjelentősebbnek tartott Clausewitz-szintézis tárgymutatója közel hatvan, a háborúk valamely fajtájára, vagy annak egy-egy jellemzője leírására szolgáló kifejezést említ.³⁷ Ezeknek legnagyobb részét maga Clausewitz használja a Vom Kriegeben, míg töredékük – ilyen például a totális háború terminus technicus – a műből történő levezetéssel keletkezett. A Clausewitz által használt háború-fogalmakból íme néhány: abszolút háború, kettős jellegű háború, ideális háború, felszabadító háború, forradalmi háború, népi háború, valódi háború. Az elméleti, mintegy filozófiai alapként alkalmazott abszolút háború mellett számunkra e helyen a valóságos háború kategóriája lesz fontos.

Jóllehet gyakorlatilag ahány Clausewitz-kutató van, annyi felfogás létezik az abszolút és a valóságos háború kategóriáival, valamint az utóbbi clausewitz-i fajtáival kapcsolatban, az azonban úgy tűnik, a többség által elfogadott tény, hogy a valódi háborúnak két fajtája létezik a Vom Kriegeben: a korlátozott célú és a megsemmisítő háború.³⁸ Az előbbit – éppen Clausewitz nyomán – a 19. század második fele és a 20. század hadtudománya gyakorta a kifárasztó háború (hadviselés) kategóriájaként is számon tartja.³⁹

Clausewitz a Vom Kriege bevezető szövegében már szolt e kettős jellegéről, amikor ezt írja: „...A háború e kettős jellege egyrészt abból a célból származik, hogy

az ellenfelet legyőzzük – tehát hogy politikailag megsemmisítsük, vagy pusztán védekezésre képtelenné tegyük, és a nekünk megfelelő béke megkötésére kényszerítsük –, másfelől pedig mindössze abból hogy birodalmának határain egyes területeket elfoglaljunk – tehát hogy ezeket a területeket megtartsuk, vagy békekötésnél hasznos üttőkártyaként játsszuk ki...⁴⁰ Clausewitz – véleményünk szerint – a kifárasztás (korlátolt cél) és a megsemmisítés közötti különbséget legmarkánsabb formában a *Vom Kriege Cél és eszköz a háborúban* című fejezetében határozza meg. Az első világháború tekintetében – leginkább a kor katonáinak szakmai gondolkodása miatt – nagyon fontos néhány mondatról van szó. Az első kiemelendő meghatározása: „...A haderőt meg kell semmisítenünk, azaz olyan helyzetbe kell juttatnunk, hogy a harcot ne tudja folytatni többé. Itt rögzítenünk kell, hogy a továbbiakban »az ellenséges haderő megsemmisítése« kifejezés alatt kizárólag ezt értjük...”⁴¹

E fogalomhoz hozzátartozik az ellenség országa egészének elfoglalása és ellenálló akaratának a megtörése is. Az itt említett három elem együttesen alkotja az „elvont háború” (abstrakter Krieg), vagy az abszolút háború egységes egészét, amelyről Clausewitz azt mondja: a valóságban e három tényező egy időben történő érvényesítése nem szükséges. A háborúk e nélkül érnek véget.

A másik fontos meghatározás a kifárasztó hadviselésre vonatkozik. Ennek lényege a „károkozás”, amely „kifárasztáshoz” vezet. Az utóbbi kifejezést – mondja Clausewitz – „...nem csupán azért választjuk, hogy tárgyunkat egy szóval jelölhesük, hanem mert a dolog lényegét egészében kifejezi, és nem annyira képletes, mint amilyennek első pillantásra látszik. A harc során történő kifárasztás fogalmában benne rejlik a fizikai erőknél és az akaratnak a cselekmény időtartama alatti fokozatos kimerítése...”⁴² Ezzel az utóbbi módszerrel is lehet politikai akaratot érvényesíteni. Ugyanakkor szólunk kell egy harmadik elemről is, amelyet Clausewitz a *Vom Kriege* végleges átdolgozásához választott utolsó tematikai egységben említ. Itt azt mondja, hogy figyelembe kell venni az egymással szemben álló államok „uralkodó viszonyait”, mert „...Belőlük alakul ki egy bizonyos súlypont, az erőnek és a mozgásnak valamiféle központja, amelytől minden függ, és az ellenfélnek erre a súlypontjára kell teljes erővel csapást mérnie...”⁴³ Majd ehhez hozzáteszi: „...Bármilyen legyen is azonban az ellenfél súlypontja, amely ellen tevékenységünknek irányulnia kell, haderejének legyőzése és szétzúzása lesz a legbiztosabb kezdet, és ez mindenkor lényeges tett marad...”⁴⁴

A fentiekben leírtak az első világháború időszakában – a politika és a hadügy közötti kapcsolat torzulása miatt – sajátos módon jelentek meg. Amint láttuk, a kor katonai gondolkodásában a politika – még ha teljes egészében nem is, de – háttérbe szorítandó szférának számított a fegyveres küzdelem során. Ráadásul ez oly módon történt, hogy miközben a 19-20. század második felének tisztikara és tábornokai Clausewitz *Vom Kriege*jéből kiindulva egyfelől verbálisan magukénak vallották a politika primátusának gondolatát a háborúval (a hadüggyel) szemben, aközben maga a háborús politika vált egyre katonább jellegűvé. E folyamatnak

éppúgy kedveztek a háború megvívására készített úgynevezett hadműveleti tervek, mint a háború elhúzódása. A háború kezdetén mind az antant, mind pedig a központi hatalmak gyors kimenetelű fegyveres összecsapásban gondolkodnak.⁴⁵ Ugyanakkor a háborúnak volt egy másik, szintén a katonai oldal felé ható jellemzője: a politikai és a katonai célok közötti földrajzi ellentét.⁴⁶ Miközben az első világháború valójában a világ feletti hegemoniáért folyt, addig az abban küzdő hatalmak – az USA hadbelépéséig – Európában helyezkedtek el, a fő hadszínterek is e kontinensek voltak. Így a Nagy Háború megmaradt kontinentális méretűnek, és az abban résztvevő hatalmak egymással szembeni területi igényei is csekélyek voltak a küzdelem kezdeti időszakában. E tényezők együtt tovább növelték a katonai szakma „exkluzív” elkülönülését. 1914 őszén mind az államférfiak, mind a katonák megsemmisítő háborúra készültek, de nem annak „elvont” formájában. A megsemmisítést a kor katonája a hadszíntéri győzelemben látta, esetleg az ellenség fővárosának és területe egy részének elfoglalásában. Amikor ez 1914 őszén egyik félnek sem sikerül, akkor a háború átváltozik kifárasztó hadviseléssé, amelybe a megsemmisítésre való törekvés rövid időszakai beékelődnek. Az előző esetben annyira gyors lefolyású háborúval számoltak, hogy az kelthette a hadműveletek, a hadművészet politikává való felemelkedésének látszatát. A gyors katonai siker eszméje – itt hetekben, hónapokban gondolkodtak csak – erősítette annak igazát, hogy minden, a politikától jövő kezdeményezés csak akadályozza a katonai, módszeres kivitelezés sikerét. Amikor pedig megmerevedtek a frontok, ez ismét a politika katonai jellegét erősítette.

Az első világháború – eltérően a másodiktól – nem egymást követő háborúk sorozatából állt, hanem valóban négy éven át tartó, nagy intenzitású, a felek teljes társadalmi és katonai potenciálját igénybevevő konfliktus volt. Olyan méretű és jellegű háborút vívtak főleg Európa nemzetei, amelyet a korábbi időszakokban soha. S miután e téren senkinek sem voltak tapasztalatai, mindkét fél a hadszíntereken akart győzni. Itt akarta használhatatlanná tenni az ellenség hadseregeit, megtörni akarátát, és az itt elért katonai siker révén akarta ellenfele egyes területeit birtokba venni.

Röviden fogalmazva a hadszíntereken akarta valóra váltani a clausewitzi megsemmisítést. Ehhez viszont a társadalmak háttországainak olyan méretű erőfeszítéseket kellett tenniük, hogy a hadban álló felek országai ebben a tekintetben a frontok mögöttes térségeivé váltak. A katonai erőfeszítéseknek további következménye lett, hogy a Clausewitz által leírt súlypont a hadszínterekre került: ez is pusztán katonai kérdés lett. Csak az összeomlást követően szembesültek igazán azzal mind a győztesek, mind a legyőzöttek, hogy a Nagy Háborúban a Clausewitz által leírt súlyponttá a társadalmak potenciálja vált. Erre pedig kevésbé tudatosan – a kor technikai színvonala miatt – csak a hadszíntereken folytatott kifárasztással lehetett csapást mérni.

4. Összegzés

Tanulmányunkban arra kerestünk választ, hogy Carl von Clausewitznek a 19. század elején született hadelméleti rendszere mennyiben érvényesülhetett a száz évvel későbbi első világháborúban. Amint láttuk, a porosz katonai gondolkodó nézetei nem pusztán tartalmuk miatt gyakoroltak közvetlenül hatást a Nagy Háborúra, hanem a társadalmi struktúrák fejlődéséből, bizonyos fokú torzulásából eredően is. A kor katonája teljes műveltségével, szakmai felkészültségével a Vom Kriege hatása alatt állt, ami azonban befejezetlensége és töredékessége miatt számos téves értelmezésre és ezeken át a belső társadalmi viszonyok deformálódásához vezetett. Elsősorban a háború és a politika viszonya, valamint a megsemmisítés és a kifárasztás helytelen megítélése vezetett oda, hogy a háborús politika a legfelső szintjén is egyre inkább katonai jellegűvé vált. Így önmagát erősítő, a militarizálódás irányába ható, az egész európai kontinensre kiterjedő folyamat jött létre. A háborút végül a győztesek csak katonailag tudták megnyerni, a sikeres, a kibontakozást jelentő békét el kellett veszíteniük. Így természetesen nem válhattak valóra Clausewitznek a háború céljáról írt szavai: „...a békével a célt elértnek, a háború ügyét mindig befejezettnak kell tekintenünk...”⁴⁷

JEGYZETEK

1. Clausewitz Vom Kriege című műve magyarul A háborúról címmel jelent meg, először 1892-1894-ben a Ludovika Akadémia Közlönye című hadtudományi folyóirat füzetmellékleteiként. Tanulmányunkhoz – a különböző szövegváltozatok, valamint a fordítói értelmezések miatt – az alábbi kiadásokat használtuk. A német nyelvű változatok közül: Clausewitz, Carl von (1915): Vom Kriege [2. bővített kiadás]. Behr's Verlag. Berlin-Leipzig.; Uő. (1952): Vom Kriege [Sechzehnte Auflage]. Dümmlers Verlag. Bonn. A magyar nyelvű kiadások közül a két modern fordítást alkalmaztuk: Clausewitz, Carl von (1961-1962): A háborúról I-II. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest., Uő. (2013): A háborúról. Zrínyi Kiadó. Budapest.
2. Clausewitz újbóli felfedezését jól tükrözik a Korridor kutatócsoport által a háború modern értelmezéséről írott tanulmányok. Ezeket kötetbe rendezve lásd: Gombár Csaba-Volosin Hédi (szerk.) (2004): Képtelen háború. Korridor Politikai Kutatások Központja – Helikon Kiadó. Budapest.
3. Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 110-112. old.
4. Dolgozatunknak nem feladata a két világháború közötti magyar nyelvű katonai szakirodalomnak – a Nagy Háború tapasztalataira fókuszáló – ismertetése, így csak erre vonatkozóan az alábbi – személyes szakmai megítélésünk szerint – néhány fontosabb

- tanulmányt emeljük ki: Mayer-Csejkovits Károly (1927): A Nagy Háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1927/2. szám. 152-187. old., Csetey Károly (1932): Az állam és hadvezetés kölcsönhatásai. *Magyar Katonai Szemle*. 1932/3. szám. 1-18. old., Bor Jenő (1934): Hadvezetés a külső vonalon. *Magyar Katonai Szemle*. 1934/2. szám. 1-24. old., Julier Ferenc (1934): A háború új alakja. *Magyar Szemle*. 1934/3. szám. 59-70. old., Lukács Béla (1940): Hadászati megsemmisítés problémája Cannae, Clausewitz és Schlieffen nyomán. *Magyar Katonai Szemle*. 1940/8. szám. 319-334. old., Vörös Gyula (1941): Schlieffen terve és az 1940. évi német terv. *Magyar Katonai Szemle*. 1941/7. szám. 1-12. old.
5. Rosinski, Herbert (1935): Die Entwicklung von Clausewitz' Werk „Vom Kriege” im Lichte seiner „Vorreden” und „Nachrichten”. *Historische Zeitschrift*. 1935/2. szám. 278. old.
 6. Az egyes korszakok Clausewitz-képéről, annak változásáról máig alpmű: Hahlweg, Werner (1952): Das Clausewitzbild einst und jetzt. In: Clausewitz, Carl von: *Vom Kriege*. Dümmers Verlag, Bonn, 1-70. old. A két világháború közötti, magyarországi Clausewitz-kép jó összefoglalása: Hardy Kálmán (1932): Clausewitz. *Magyar Szemle*. 1932/1. szám. 56-60. old. Az 1945 utáni Magyarországon máig uralkodó Clausewitz-megítélést egykori neves hadtörténészünk, Perjés Géza két kötete határozza meg. Perjés Géza (1983): Clausewitz. Magvető Könyvkiadó, Budapest., Uő. (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
 7. Clausewitznek az *Über den Zustand der Theorie der Kriegskunst* című rövid írását közli: Förster, Gerhard-Schmidt, Dorothea (szerk.) (1980): Carl von Clausewitz: *Ausgewählte militärische Schriften*. Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin. 131-139. old.
 8. Delbrück, Hans (2003): *Geschichte der Kriegskunst IV. Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon*. Nikol Verlag, Hamburg. 500-600. old. E katonai, hadügyi, főleg hadművészeti változásokról magyar nyelven jó összefoglalást nyújt Rázsó Gyula alaptanulmánya – Bevezetés címmel – a Gottreich László, Honfi József, Rázsó Gyula és Windisch Aladárné szerkesztésében 1974-ben a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában megjelent, *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai* című kresztomátia, a 67-92. oldalon.
 9. Rázsó Gyula (1974): id. m. 89-90. old.
 10. A hadművelet terminus technicusának szakmai tartalmát, vagyis azt a rendszert amely alapján ma is működik a fegyveres küzdelem Clausewitz az alábbiak szerint adja meg: „...A háborúban a harc nem az egyének egymás elleni küzdelme, hanem egy többszörösen is felosztott egész. Ebben a nagy egészben kétféle egységet különböztetünk meg: egyiket az alany, másikat a tárgy alapján határozzuk meg. A hadseregben bizonyos számú harcos mindig újabb egységeket alkot, amely egy nagyobb kötelék tagja. Tehát mindegyik ilyen tag harca egy többé-kevésbé kiemelkedő harctevékenységi egységet képez. Továbbá a harc célja, tehát tárgya is e harc egységét képezi. A különböző harctevékenységi egységből épül fel az ütközet.

Ha a harc fogalmának alapjának haderő teljes alkalmazása képezi, akkor a haderő felhasználása általában nem más, mint bizonyos számú ütközet és azok rendjének megállapítása...” Clausewitz, Carl von (2013): 64. old.

A hadműveleti elem osztrák-magyar vonatkozásáról lásd: Rauchensteiner, Manfred (1974): Zum „operativen Denken” in Österreich 1814-1914 I-V. Österreichische Militärische Zeitschrift. 1974/2. szám. 121-127. old., 1974/3. szám. 207-211. old., 1974/4. szám. 285-291. old., 1974/5. szám. 379-384. old., 1974/6. szám. 473-478. old.

11. Az itt ismertetett hadművészet-történeti folyamatról – még ha katonai terminológiájában teljesen nem is pontos, de – alapos áttekintést nyújt Bencze László (2009): Az állóháború harcászati és hadászati előzményei. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
12. Hahlweg, Werner (1974): Krieg – Kriegskunst – Kriegstheorie. In: Gersdorff, Ursula von (szerk.): Geschichte und Militärgeschichte, Wege der Forschung. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main. 318-327. old.
13. A nagyon terjedelmes Clausewitz-szakirodalomból az alábbi három – megítélésünk szerint – jól használható modern feldolgozásra támaszkodtunk. Aron, Raymond (1980): Clausewitz, Den Krieg denken, Verlag Ullstein-Propyläen Verlag, Frankfurt am Main-Berlin-Wien., Schramm, Wilhelm von (1981): Clausewitz, Leben und Werk. Bechtle Verlag, Esslingen am Neckar., Schössler, Dietmar (1991): Carl von Clausewitz. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg.
14. A Vom Kriege külföldi hatásáról lásd Aron, Raymond (1980): id. m. 337-454. old., Kleyser, Ulrich C. (2014): Frankreich und Clausewitz: Perception und Rezeption – ein Überblick. Österreichische Militärische Zeitschrift. 2014/5. szám. 564-571. old., Rid, Thomas (2004): Vom künftigen Kriege, Zur Clausewitz-Rezeption der amerikanischen Streitkräfte. Österreichische Militärische Zeitschrift. 2004/2. szám. 181-186. old.
15. A filozófiai értelmezés szerinti kultúr- és tudománytörténeti folyamatról alapos, pontos összefoglalást ad Wilhelm Janssen (1982) Krieg című terjedelmes – mintegy fél száz oldalas – szócikke. In: Brunner, Otto – Conze, Werner-Koselleck, Reinhart (szerk.): Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Ernst Klett Verlag, Stuttgart. Band 3. 567-615. old., Ezen belül a Clausewitzre és korára vonatkozó szövegrész megtalálható az 596-600. old.
16. A pontos fogalmazás szerint – Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 39. old. „...A háború tehát az erőszak alkalmazása, aminek célja, hogy az ellenfelet saját akaratunk teljesítésére kényszerítsük...”
17. A Vom Kriege kiadásaiban a szerzői előszó előtt szereplő, az Értesítés című rövid bevezetőben fogalmazza meg először: „...a gyakorlat szempontjából ugyancsak szükséges szempontot is rögzítenünk kell, hogy a háború nem más, mint az állampolitika más eszközökkel való folytatása. Ha mindenütt fenntartjuk, ez a szempont egységessé teszi a szemléletet, és minden könnyebben kibogozhatóvá válik...” Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 31. old.

18. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 668-669. old.
19. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 667. old.
20. Uo.
21. Uo.
22. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 670. old.
23. Az eredeti német szöveg szerint: „...Mit einen Wort, die Kriegskunst auf ihrem höchsten Standpunkte wird zur Politik...” Clausewitz, Carl von (1915): id. m. 644. old.
24. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 669-670. old.
25. A korszak németországi nyomtatott kiadványait összegző Deutsche Bücherverzeichnis, Eine Zusammenstellung der im deutschen Buchhandel erschienen Bücher, Zeitschriften und Landkarten – Verlag des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler zu Leipzig, 1922 – negyedik kötete 467. oldalán közölt adatsor szerint a Nagy Háború folyamán a Vom Kriege a Birodalomban négy kiadást és utánnymást élt meg.
26. Clausewitz, Carl von (1915): id. m. XXI. old.
27. Clausewitz, Carl von (1917): A háborúról. Athenaeum, Budapest. Hazay Samu tábornok (1851-1942) 1910.I.17. és 1917.II.19. között volt magyar honvédelmi miniszter. Ezt követően a háború végéig az osztrák-magyar fegyveres erők pótlásügyi főnöki tisztét töltötte be Bécsben. Bölöny József (1987): Magyarország kormányai 1848-1987. Akadémiai Kiadó, Budapest. 301. old., Balla Tibor (2010): A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai, Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornagyok. Argumentum Kiadó, Budapest. 153-155. old.
28. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 669. old.
29. Az egyetemes hadtörténetírás két Moltke nevű, az első világháborúval szoros kapcsolatban álló német vezérkari főnököt tart számon. Az idősebb Helmuth Moltke (1800-1891) 1857-1871 között volt porosz (német) szárazföldi vezérkari főnök, és mint ilyen jelentős szerepet játszott a német állam egyesítésében. A fiatalabb Helmuth Moltke (1848-1916) 1906 és 1914 között töltötte be ezt a posztot. Ő az első világháború közvetlen előkészítésében és a legelső hadműveletek vezetésében volt fontos szereplő. Életrajzi adataikat lásd: Aretin, Karl Ottmar von (1997): Neue deutsche Biographie Band 18. Duncker&Humblott, Berlin. 13-17. old.
30. Kessel, Eberhard (1957): Moltke. Koehler Verlag, Stuttgart. 508. old.
31. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 670. old
32. Julier Ferenc (1931): Conrad tábornagy. Magyar Szemle. 1931/1. szám. 102-112. old. Conrad – teljes nevén Franz Xaver Josef Conrad von Hötzendorf – politikai és katonai szerepéről, kül- és katonapolitikai szerepéről lásd: Urbanski, August von Ost-rymiec (1939): Conrad von Hötzendorf, Soldat und Mensch. Ulrich Moseres Verlag, Graz-Leipzig-Wien., Pantenius, von Hans Jürgen (1984): Der Angriffsgedanke gegen Italien bei Conrad von Hötzendorf, Ein Beitrag zur Koalitionskriegsführung im Ersten Weltkrieg I-II. Böhlau Verlag, Köln-Wien., Hoyer, Helmut (1972): Kaiser Karl I. und Feldmarschall Conrad von Hotzendorf, Ein Beitrag zur Militärpolitik Kaiser Karls. Verlag Notring, Wien.

33. A kérdéskört a két világháború között exponáló katonai szakíróknak – Csetey Károly (1932): id. m. 2-3. old. – e jelenséget sajátos okokra vezeti vissza: „...*A vezetés eme szétágazásának kútforrásai elsősorban a nevelésben kell keresnünk. A régi jó béke-időkben általános volt az a hit, hogy abban a pillanatban, mihelyt az ágyuk megszólalnak, elhallgat a politika és csak a katonaságot illeti meg a szó. És mivel a katonaság a politikától különben is el volt tiltva és e téren fogalmilag többnyire az állam- és pártpolitikát egy kalap alá vette, politikailag teljesen iskolázatlan maradt; vezetői viszont a hadvezetés teendőit oly exkluzív katonai kérdésként kezelték, hogy annak titkaiba az államférfiak nem mélyedhettek el...*”
34. Julier Ferenc (1932): Gróf Tisza István befolyása a világháborús hadvezetésre. Magyar Szemle. 1932/3. szám. 220-230. old.
35. Pollmann Ferenc (2005): Conrad, Clausewitz és a háború. In: Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága, Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Argumentum Kiadó, Budapest. 541-543. old
36. Az első világháború eseménytörténetére – Clausewitz vonatkozásában sajátos összefoglalást ad – elsősorban a háború kezdeti időszakában –: Leinveber, Adolf (szerk.) (1926): Mit Clausewitz durch Rätsel und Fragen, Irrungen und Wirrungen des Weltkrieges. Behrs Verlag-Friedrich Feddersen. Berlin-Leipzig. Az első világháború eseménytörténetére vonatkozóan a legújabb szakirodalomból lásd: Münkler, Herfried (2013): Der Grosse Krieg, Die Welt 1914 bis 1918. Rowohlt Verlag. Berlin. Az egyéb eseménytörténeti feldolgozások közül az alábbiakra hivatkoztunk: Julier Ferenc (1933): 1914-1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság, Budapest., Rakolcai László (1937): A világháború sorsdöntő órái. Magyar Katonai Szemle. 1937/12. szám. 6-21. old., Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat, Budapest., Keegan, John (2014): Az első világháború. Akadémiai Kiadó, Budapest.
37. Aron, Raymond (1980): id. m. 774-775. old.
38. Kessel, Eberhard (1987): Die doppelte Art des Krieges. In: Uő: Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit: ausgewählte Aufsätze. Duncker Humblot, Berlin. 157-174. old.
39. Tanulmányunkban nem vállalkozhatunk a háború clausewitzi tipizálásának feltárására, így e helyen elfogadjuk az eddig egyetlen magyar Clausewitz-kutató szakmai véleményét, és ebből indulunk ki, amely szerint a porosz teoretikus „...*már fiatalkori írásaiban is csak a valóságos háborúról beszél és annak két formájáról a korlátolt célú és a megsemmisítő háborúról...*” Perjés Géza (1988). id. m. 55. old.
40. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 31. old.
41. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 57. old.
42. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 61. old.
43. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 656. old.
44. Uo.

45. A Nagy Háború kitörésekor uralkodó hadműveleti gondolkodást és katonai stratégiai tervekét lásd: Julier Ferenc (1933): 1914-1918...7-27. old. és Galántai József (1980): id. m. 149-175. old.
46. A politikai célok összefoglalásáról és a háború alatti változásáról jó összefoglalást ad Németh István (2014): Nagyhatalmi hadicélok az I. világháborúban. In: Uő. (szerk.): Az első világháború 1914-1918, Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, s. l. 19-37. old., A földrajzi ellentét ismertetését lásd: Nagy Miklós Mihály (2014): id. m. 63-79. old.
47. Clausewitz, Carl von (2013): id. m. 58. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aron, Raymond (1980): Clausewitz, Den Krieg denken, Verlag Ullstein-Propyläen Verlag, Frankfurt am Main-Berlin-Wien.
- Bencze László (2009): Az állóháború harcászati és hadászati előzményei. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
- Bor Jenő: Hadvezetés a külső vonalon. Magyar Katonai Szemle. 1934/2. szám. 1-24. old.
- Brunner, Otto-Conze, Werner-Koselleck, Reinhart (szerk.) (1972-1997): Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland 1-9. Ernst Klett Verlag, Stuttgart.
- Clausewitz, Carl von (1915): Vom Kriege [2. vermehrte Auflage]. Behr's Verlag, Berlin-Leipzig.
- Clausewitz, Carl von (1917): A háborúról. Athaneum, Budapest.
- Clausewitz, Carl von (1952): Vom Kriege [Sechzehnte Auflage]. Dümmlers Verlag, Bonn.
- Clausewitz, Carl von (1961-1962): A háborúról. I-II. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- Clausewitz, Carl von (2013): A háborúról. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Csetey Károly (1932): Az állam és hadvezetés kölcsönhatásai. Magyar Katonai Szemle. 1932/3. szám. 1-18. old.
- Delbrück, Hans (2003): Geschichte der Kriegskunst I-IV. Nikol Verlag, Hamburg.
- Förster, Gerhard-Schmidt, Dorothea (szerk.) (1980): Carl von Clausewitz: Ausgewählte militärische Schriften. Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin.
- Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat, Budapest.
- Gombár Csaba (szerk.) (2004): Képtelen háború. Korridor Politikai Kutatások Központja – Helikon Kiadó. Budapest.
- Hahlweg, Werner (1952): Das Clausewitzbild einst und jetzt. In: Clausewitz, Carl von: Vom Kriege. Dümmlers Verlag, Bonn, 1-70. old.
- Hahlweg, Werner (1974): Krieg – Kriegskunst – Kriegstheorie. In: Gersdorff, Ursula von (szerk.): Geschichte und Militärgeschichte, Wege der Forschung. Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main.

- Hardy Kálmán (1932): Clausewitz 1780-1831. Magyar Szemle. 1932/1. szám. 56-60. old.
- Hoyer, Helmut (1972): Kaiser Karl I. und Feldmarschall Conrad von Hötzendorf, Ein Beitrag zur Militärpolitik Kaiser Karls. Verlag Notring, Wien.
- Julier Ferenc (1931): Conrad tábornagy. Magyar Szemle. 1931/1. szám. 102-112. old.
- Julier Ferenc (1932): Gróf Tisza István befolyása a világháborús hadvezetésre. Magyar Szemle. 1932/3. szám. 220-230. old.
- Julier Ferenc (1933): 1914-1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Julier Ferenc (1934): A háború új alakja. Magyar Szemle. 1934/3. szám. 59-70. old.
- Keegan, John (2014): Az első világháború. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kessel, Eberhard (1957): Moltke. K. F. Koehler Verlag, Stuttgart.
- Kessel, Eberhard (1987): Die doppelte Art des Krieges. In: Uő: Militärgeschichte und Kriegstheorie in neuerer Zeit: ausgewählte Aufsätze. Duncker Humblot, Berlin. 157-174. old.
- Kleyser, Ulrich C. (2014): Frankreich und Clausewitz: Perzeption und Rezeption – ein Überblick. Österreichische Militärische Zeitschrift. 2014/5. szám. 564-571. old.
- Leinveber, Adolf (szerk.) (1926): Mit Clausewitz durch Rätsel und Fragen, Irrungen und Wirrungen des Weltkrieges. Behrs Verlag – Friedrich Feddersen. Berlin-Leipzig.
- Lukács Béla (1940): Hadászati megsemmisítés problémája Cannae, Clausewitz és Schlieffen nyomán. Magyar Katonai Szemle. 1940/8. szám. 319-334. old.
- Mayer-Csejkovits Károly (1927): A Nagy Háború fontosabb tapasztalatai magasabb katonai megvilágításban. Hadtörténelmi Közlemények. 1927/2. szám. 152-187. old.
- Münkler, Herfried (2013): Der Grosse Krieg, Die Welt 1914 bis 1918. Rowohlt Verlag. Berlin.
- Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Németh István (szerk.) (2014): Az első világháború 1914-1918, Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, s. l.
- Pantenius, Hans Jürgen von (1984): Der Angriffsgedanke gegen Italien bei Conrad von Hötzendorf, Ein Beitrag zur Koalitionskriegsführung im Ersten Weltkrieg I-II. Böhlau Verlag, Köln-Wien.
- Perjés Géza (1983): Clausewitz. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Perjés Géza (1988): Clausewitz és a háború praxeológiája. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- Pollmann Ferenc (2005): Conrad, Clausewitz és a háború. In: Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága, Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Argumentum Kiadó, Budapest. 539-544. old.
- Rauchensteiner, Manfred (1974): Zum „operativen Denken“ in Österreich 1814-1914 I-V. Österreichische Militärische Zeitschrift. 1974/2. szám. 121-127. old., 1974/3. szám. 207-211. old., 1974/4. szám. 285-291. old., 1974/5. szám. 379-384. old., 1974/6. szám. 473-478. old.

- Rakolcai László (1937): A világháború sorsdöntő órái. Magyar Katonai Szemle. 1937/12. szám. 6-21. old.
- Rid, Thomas (2004): Vom künftigen Kriege, Zur Clausewitz-Rezeption der amerikanischen Streitkräfte. Österreichische Militärische Zeitschrift. 2004/2. szám. 181-186. old.
- Rosinski, Herbert: Die Entwicklung von Clausewitz' Werk „Vom Kriege“ im Lichte seiner „Vorreden“ und „Nachrichten“. Historische Zeitschrift 1935/2. szám. 278-293. old.
- Schössler, Dietmar (1991): Carl von Clausewitz. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg.
- Schramm, Wilhelm von (1981): Clausewitz, Leben und Werk. Bechtle Verlag, Esslingen am Neckar.
- Urbanski, August von Ostryniec (1939): Conrad von Hötzendorf, Soldat und Mensch. Ulrich Moseres Verlag, Graz-Leipzig-Wien.
- Vörös Gyula (1941): Schlieffen terve és az 1940. évi német terv. Magyar Katonai Szemle. 1941/7. szám. 1-12. old.

Majoros István*

Párizs és Varsó, 1918 – 1922

PARIS AND WARSAW 1918 – 1922

ABSTRACT

Poland was a member state of the French system of alliance in the interwar period. We can divide the Franco-Polish relations between 1918 (the proclamation of the Polish independence) and 1939 (the attack of Poland by Germany) into three parts: a) the first part from the end of the First World War to Locarno is the creation of the alliance between the two countries. b) from Locarno to 1938: the period of the distrust for Poland, so Warsaw is approaching to Berlin. For this reason Paris is distrustful against Warsaw. c) from the autumn 1938 to September 1939, the two countries will again find each other, but this is the endgame, because 1st September 1939 Germany attacks Poland. The present study deals with the first periode from 1915 to the signature of the Franco-Polish political and military alliance in 1921 and 1922. The author used French archival resources to write this work.

Lengyelország a versailles-i Európa egyik nyerteseként 123 év után jelent meg ismét önálló államként Európa térképén, mivel 1918. november 11-én kiáltották ki a függetlenségét. Előtte, 1918. november 6-ról 7-re virradó éjjel alakult meg a Lengyel Köztársaság ideiglenes kormánya Lublinban a szocialista Ignacy Daszyński vezetésével. Ez a kormány már bejelentette a köztársaság létrehozását, amelyet azonban november 22-én kiáltottak ki.¹ A függetlenné válásban a francia diplomácia jelentős szerepet játszott.

A két világháború közti időszakban Varsó Párizs egyik szövetségese volt. A két ország kapcsolatát azonban az európai hatalmi viszonyok változásai jelentősen befolyásolták. Az 1918 és 1939 közti időszakot három nagyobb szakaszra lehet osztani. Az első, a Locarnóig tartó periódus a szövetség létrehozása és a bizalom időszaka volt. Mindkét fél úgy ítélte meg, hogy jelentős szövetségest talált biztonsága megvalósításához és külpolitikai céljaihoz. A második szakasz Locarno következményeként a bizalmatlanságot erősítette a lengyel félben, amelynek eredményeként Varsó Berlinhez közeledett. Emiatt a francia fél is bizalmatlanná vált, így a kapcsolatok gyengültek. Maurice Gamelin² emlékiratában ezzel kapcsolatban azt jegyezi meg, hogy amíg Pilsudski volt Lengyelország ura, tehát 1926 és 1935 között, a lengyel–francia katonai szövetség álomba merült.³ A bizalmatlanság odáig ment, hogy a müncheni egyezményt követően a francia – lengyel kap-

* Prof. dr. Majoros István, az MTA doktora, professor emeritus, ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

csolatok elhidegültek, s úgy tűnt, a szövetség is megszűnt létezni. Az egymásra találás, és ezzel a két ország közti kapcsolatok harmadik szakaszának kezdete annak volt köszönhető, hogy Hitler 1938. október 24-én átadta Németország Varsóval szembeni követeléseit Lipskinek, a berlini lengyel követnek, s ebből kiderült, hogy Csehszlovákia után Berlin következő célpontja Lengyelország.⁴ Ez azonban már a végjáték volt, mivel 1939. szeptember 28-án Varsó elesett, s ezzel Franciaország elvesztette szövetségesét. Jelen tanulmány azonban csak a francia–orosz szövetség létrejöttével foglalkozik.

A két ország kapcsolatában az első szakasz már az első világháború alatt elkezdődött, mivel Párizst többször foglalkoztatta Lengyelország jövője. Aristide Briand, francia miniszterelnök 1915 novemberében a népek felszabadítását jelölte meg a háború egyik céljaként, s ezzel a francia diplomácia III. Napóleon külpolitikáját újította fel. Pierre de Margerie, a külügyminisztérium politikai ügyeinek direktora pedig több memorandumában foglalkozott azzal, hogy Lengyelország milyen szerepet játszhat Európában a háború után, s ez milyen előnyöket hozhat Franciaországnak. A legfontosabb nyereség Párizs számára az lehetett, hogy egy független Lengyelország az ellensúly szerepét töltheti be Németország ellen még akkor is, ha megmarad a francia – orosz szövetség. Ismerjük a tényt, a bolsevik hatalom nem akart együttműködni Franciaországgal, ezért Lengyelországnak Párizs terveiben a kommunizmus elleni védvonal szerepét is be kellett volna töltenie.

Margerie szerint egy új Lengyelország azért is fontos lehet Párizsnak, mert jelentős haderő kiállítására képes.⁵ A francia tervek azonban csak tervek maradtak, mivel Lengyelország többszöri felosztásának köszönhetően az ország nagy része Oroszországhoz került, a cárok birodalma pedig 1891-től Franciaország szövetségese volt. Párizs ezért nem akarta a lengyel kérdést előhozni, hogy ne sértse szövetségese érzékenységét, így az megmaradt orosz belpolitikai ügynek. Izvolszkij párizsi orosz nagykövet 1916 áprilisában Hanotaux, egykori francia külügyminiszternek kifejtette, hogy egy független Lengyelország állandó háborús veszélyt jelentene Európában.⁶ A lengyel kérdésben az hozott változást, hogy a központi hatalmak 1915-ben elfoglalták Varsót és az un. Kongresszusi Lengyelországot, majd 1916. november 5-én ezek a területek autonómiát kaptak. Ezzel a lengyel kérdés nemzetközi ügyévé vált, így Párizs folytathatta tervezgetését, sőt, konkrét lépéseket is tehetett Lengyelországgal kapcsolatban. 1917. június 4-én Poincaré francia köztársasági elnök létrehozta az autonóm lengyel hadsereget, melyet először francia tábornokok irányítottak, majd 1918 októberében Józef Haller lett a parancsnoka. 1918. szeptember 28-án Párizs a lengyel hadsereg parancsnokságát átengedte a Lengyel Nemzeti Bizottságnak⁷ és szövetséges hadviselő félnek ismerte el a lengyel csapatokat.

Párizs Lengyelországot saját akciózónájának tekintette, ezért Stephen Pichon külügyminiszter 1919. február 14-én, az 1917. december 23-ai Dél-Oroszországról szóló angol–francia felosztási egyezmény⁸ alapján azt javasolta a briteknek,

hogy Szibéria, Lengyelország és Csehszlovákia is francia befolyási zóna legyen, míg Észtországot, Lettországot, Litvániát, Finnországot brit akciózónaként jelölte meg. Bár a britek erre nem reagáltak, a hallgatást Párizs beleegyezésnek tekintette. Franciaország szövetségesei egyébként nem akadályozták a francia kezdeményezéseket a lengyel ügyekben.

A francia diplomácia a lengyel emigrációval is konzultált az ország jövőjéről. Erasme Piltz, az emigráció egyik vezetője a szétszakított területek egyesítését jelölte meg legfontosabb célként, s azt, hogy a helyreállított és független Lengyelország kijáratot kapjon a tengerhez. Ezt a követelést Párizs elfogadta és egyik háborús céljának, valamint a béke egyik feltételének tekintette. A lengyel követeléseket egyébként Roman Dmowski, a Lengyel Nemzeti Bizottság elnöke az 1918-ban írt könyvében, *Le problème des Nationalités* (A nemzetiségi kérdés) címűben már felvázolta. Ebben kifejtette, hogy az 1772-es Lengyelország visszaállítása nem lenne életképes, mivel a lengyel népesség kisebbségbe kerülne. Dmowski ezért kéri Poznaánt, Felső–Sziléziát, Galíciát, hogy közös határ legyen a románokkal, aztán Litvániát és Fehér–Oroszország egy részét.⁹ A Tízek Tanácsa végül úgy döntött, hogy, Poznańból, Nyugat-Poroszországból és Felső Sziléziából a lengyelek kapják meg azokat a területeket, ahol a lakosság 65%-a lengyel. Kelet-Poroszország déli részének, Allensteinnek és Marienwerdernek a hovatartozásáról pedig népszavazás döntsön. Danzig ügyében az angol álláspont győzött, mivel Danzig a Kárpátok régiójából származó szén és olaj kikötője volt, s az angolok itt meg akarták őrizni vezető pozíciójukat. Lloyd George a szabad városi statust javasolta a Népszövetség ellenőrzése alatt, s ezt április 2-án Wilson, a következő napon Clemenceau is elfogadta.

A lengyel kérdésről szóló vita április 18-án ért véget, s a német békeszerződésben elismerték Lengyelország függetlenségét. A helyreállított állam megkapta Poznaánt, Nyugat Poroszország egy részét Thorn városával együtt, s ez utóbbi lett a korridor (60–80 km-es sáv), amely elválasztotta Németországot Kelet-Poroszországtól, így a lengyel állam kijutott a tengerhez.¹⁰ Felső–Szilézia hovatartozását népszavazás döntötte el. Allenstein és Marienwarden az 1920 júliusában megtartott népszavazásnak köszönhetően Németországhoz került.¹¹ Litvániát nem csatolták Lengyelországhoz, s Wilson nyomására Clemenceau elismerte a balti államok függetlenségét. Közben Lengyelországban is zajlottak az események, s ezek kezdetben nem tűntek kedvezőnek Párizs számára.

Józef Piłsudski 1918. november 9-én kiszabadult magdeburgi börtönéből, s másnap megérkezett Varsóba. A tábornokot Lubomirski herceg fogadta, majd megkezdődtek a tárgyalások, melynek eredményeként a Kormányzótanács november 14-én átadta a hatalmat Piłsudskinak, mint államfőnek. A Daszyński kormány lemondott, s november 18-án Jędrzej Moraczewski, Piłsudski híve alakított kormányt. Az új hatalom első lépéseinek egyike az ország nemzetközi elismerésének megszerzése volt, amely azonban nem tűnt könnyűnek. Ezt mutatta, hogy a

francia elnök nem fogadta a lengyel küldötteket, s az új Lengyelország képviselőit a győztesek többi fővárosában sem látták szívesen.¹²

Ennek az a magyarázata, hogy Párizs és szövetségesei a Roman Dmowski vezette Lengyel Nemzeti Bizottsággal tartották a kapcsolatot, s 1919 januárjában Párizs két egyezményt is kötött a bizottsággal.¹³ Piltz és Dmowski, amikor a francia kormány véleményét kér tőlük az új hatalomról azt hangsúlyozták, hogy Piłsudski a központi hatalmak által létrehozott Kormányzótanácsnak köszönheti hatalmát, amely csak Orosz–Lengyelországra terjed ki. S úgy vélték, hogy ez a varsói kormány ideiglenes lesz, mivel a nemzet kisebb részét alkotó szocialistákat képviseli.

Piłsudskit az a vád is érte, hogy bolsevik, ami nyilvánvalóan nem volt igaz. Párizsban azonban érdekében állt a kapcsolatteremtés, különben az addig elért eredmények veszélybe kerültek volna.¹⁴ Végül Ignacy Paderewskinek, a világhírű zongoraművésznek volt köszönhető, hogy a kapcsolatok javultak Párizs és Varsó között, illetve a Lengyel Nemzeti Bizottság és Varsó között. Ezt segítette az, hogy Paderewski 1919. január 16-án kormányt alakított. Így 1919. január 17-én rendeződött a viszony Dmowskival, s a megegyezés értelmében az általa vezetett bizottság lett Lengyelország hivatalos képviselője nem csupán Párizsban, hanem Angliában, Olaszországban, Belgiumban és az Egyesült Államokban is.¹⁵

A Párizssal való jó kapcsolat Piłsudskinak is érdeke volt, mivel a Vörös Hadsegereg 1919 elején 200 km-re volt Varsótól, s a kormány mindössze 40 ezer fős hadsereggel rendelkezett. Ezért a január elején Párizsba érkezett lengyel delegáció azt kérte a francia kormánytól, hogy a Haller hadsereget vigyék Lengyelországba.¹⁶ Pichon külügyminiszter 1919. január 26-i, Paderewskinek küldött táviratában¹⁷ a francia kormány támogatásáról biztosította Varsót, február 23-án pedig arról értesítette, hogy a francia kormány hivatalosan is elismerte a lengyel államot,¹⁸ majd Eugène Pralon személyében Varsóba érkezett a francia nagykövet.¹⁹ Április 23-án 4,6 millió frank kölcsönről szóló egyezményt írt alá a két ország, s tárgyaltak további kölcsönökről is. A fentiek jól mutatják Lengyelország jelentőségét a francia politikában. Egyet lehet érteni Hovival, miszerint a rajnai kérdés után Párizs számára Lengyelország következett.²⁰

A francia-lengyel kapcsolatokban az 1920-as lengyel-szovjet háború meghatározó volt, mert veszélyeztette a franciák Németországgal szemben formálódó ellensúly rendszerét, a frissen létrehozott versailles-i békeművet s ezzel Európa biztonságát is. A konfliktus kirobbanásában fontos szerepet játszott az a tény, hogy Lengyelország keleti határai rendezetlenek voltak, ezért a szovjetek nyugat felé, a lengyelek pedig keleti irányba akarták tolni a határokat. Egy nagy és erős Lengyelország létrehozása Párizsban is érdeke volt, míg az angolszászok egy lengyel etnikumú államot akartak.

Varsó kihasználta, hogy a három nagy fehér offenzíva²¹ miatt a szovjethatalom nehéz helyzetbe került 1919-ben, s a lengyelek áprilisban elfoglalták Vlnót, augusztus elején pedig Minszkot, s 1919 őszére a szovjet–lengyel front a Berezina

folyónál húzódott. Ezzel a megvalósuláshoz közeledett a nagy Lengyelország terv, s ezt a szövetséges hatalmakkal is el akarták fogadtatni.

A lengyel csapatok 1920. április 25-én indítottak támadást a szovjetek ellen, s május 7-én bevonultak Kijevbe, amelyet a Vörös Hadsereg 1919 decemberében foglalt el. A szovjet ellentámadás május 14-én kezdődött, s negyven nap alatt Tuhacsevszkij Varsóig szorította vissza a lengyeleket. Moszkva célja persze nem csupán Lengyelország megszerzése volt, hanem Berlinbe akart eljutni, mert Lenin jelszava szerint: „*A világforradalomhoz Lengyelország holttestén át vezet az út.*” A francia vezérkar ezért úgy ítélte meg a kialakult helyzetet, hogy a bolsevikok visszaszerezhetik az 1914 előtti orosz határokat, s ezzel rettenetes csapást mérnek az új Európa éppen felhúzott épületére.²²

Millerand francia és Lloyd George angol miniszterelnök egyetértett abban, hogy mindent megtesznek a lengyel függetlenség megőrzése érdekében.²³ Ennek érdekében 1920. július 21-én közös missziót küldtek Varsóba Lord Abernon és Radcliff tábornok, valamint a francia Jusserand és Weygand tábornok részvételével. A szovjet erők közben augusztus elsején elfoglalták Breszt–Litovszkot, és Varsó közelébe értek. Ebben a helyzetben London nem akart háborút, s még azt is elfogadta volna, hogy Moszkva Lengyelországból szovjet köztársaságot csináljon.²⁴ Párizs azonban ellenállásra biztatta a lengyeleket. Igaz, csapatok küldését nem ígérte meg, de fegyvereket, muníciót és tiszteket igen. Jusserand, washingtoni francia nagykövét pedig kijelentette: „*Lengyelország számunkra nélkülözhetetlen, s helyette nincs más se ma, se holnap*”,²⁵

Hadianyag valóban jött Franciaországból, Szalonikiból, Magyarországról²⁶ és Romániából a Balkánon, Magyarországon és Románián át Lengyelországba.²⁷ Francia csapatok azért nem érkeztek, mert a francia vezérkar elsősorban a Rajna vonalára figyelt, s egyébként is az volt a véleménye, hogy a Vörös Hadsereg fölénye nem nagy. Létszámát 350 ezer főre becsülték, de az volt a vélemény, hogy nagy offenzívára nem képes, és minél messzebbre kerül a bázisától, esélyei annál rosszabbak.²⁸ Ebben az időben a lengyel erők létszáma is 350 ezer fő volt a Dvinszk és a Dnyeszter közti térségben, s ehhez még jött 100 ezer fős stratégiai tartalék.²⁹ Az erők a számok alapján valóban kiegyensúlyozottak voltak, az azonban tény volt, hogy a Vörös Hadsereg 1920. augusztus elején Varsó alatt volt, s a szovjet erők 13 km-re közelítették meg a fővárost. A háborút eldöntő Visztula menti csata augusztus 13-án délután kezdődött, augusztus 17-én a szovjet csapatok megkezdték a visszavonulást, 19-én a lengyelek kezébe került Breszt–Litovszk, 23-án Białystok. Szeptemberben a szovjet erők a Nyemen folyónál is vereséget szenvedtek.³⁰ A békét Rigában 1921. március 18-án írták alá, s Lengyelország keleti határát a *Dziszna-Korzec-Zbrucz* vonalon húzták meg.³¹ Az ország területe így 387.000 km² lett, s 1930-ban az ország lakóinak a száma meghaladta a 30 milliót. A lengyelek a lakosság 65,5%-át képviselték, utánuk a rutének, ukránok következtek 17,8%-kal, majd a zsidók 7,5%-kal. A németek

aránya 4,1%, a fehéroroszké 3,4%, s a többiek, főleg litvánok, oroszok 1,7%-ot képviseltek.³²

A lengyel-szovjet háború, s főleg a Visztula menti csatával kapcsolatban szólni kell a francia Weygand tábornok szerepéről, aki, mint említettük, az angol-francia misszió tagjaként július 26-án érkezett Varsóba, s a csata után a *Varsó megmentője* nevet is megkapta. Feladata elsősorban az volt, hogy a lengyel hadsereg fővezérkari főnökét, Tadeusz Rozwadowski tábornokot segítse tanácsaival. Felmerült az is, hogy ő legyen a lengyel hadsereg parancsnoka, Weygand azonban ezt visszautasította. Dominique Venner francia történész szerint a varsói csata terve Weygand javaslatára született meg, aki azonban az érdemet Piłsudskinak hagyta, s magának a végrehajtás feladatát tartotta meg. Venner szerint Weygand fő érdeme az a felismerés volt, hogy Lvov felől nem kell a Vörös Hadsereg támadására számítani, s így Varsó védelmére és az ellenoffenzívára lehet koncentrálni.³³ A csata tervével kapcsolatban vita van a történészek között, s a többség ezt Piłsudskinak tulajdonítja. Ha azonban megnézzük az augusztus 6-ai terv részleteit, az alapvetően nem különbözik Weygand elképzeléseitől.³⁴ S bár a francia tábornok azt nyilatkozta, hogy „győzelem lengyel volt, a terv szintén, s a hadsereg is”,³⁵ ennek ellenére a Varsó védelmében játszott szerepéért joggal kapta meg a varsói díszpolgárságot és Báthory István kardját.

A francia-lengyel együttműködést a lengyel-szovjet háború idején Henry Rollet úgy értékeli, hogy katonai téren már létrejött a szövetség a két ország között.³⁶ Ez persze így nem igaz, mert a szövetség megkötésére mindkét félnek várnia kellett.

A lengyelek voltak a kezdeményezők. Dombrowski lengyel külügyminiszter 1920 szeptemberében a francia-belga konvencióhoz hasonló egyezményt szeretett volna a két ország között. A lengyelek szerint azonban a kölcsönös érdekek alapján a szövetség is megköthető. Eszerint Párizs segíthetné Piłsudski keleti politikáját, Varsó pedig Németország ellensúlya lehetne, miként Oroszország az első világháború előtt és alatt. A franciák kezdetben tartózkodóan viselkedtek, mivel az új Lengyelországot nem tartották elég stabilnak, másrészt úgy vélték, hogy a két ország közti kommunikációs vonalak sem biztosak. Wrangel veresége azonban felértékelte Lengyelországot, s ebbe az irányba mutatott Piłsudski 1921 januárjára tervezett párizsi látogatása is.

Niessel tábornok, a lengyelországi francia katonai misszió vezetője a lengyel olaj fontosságára hívta fel Párizs figyelmét.³⁷ A franciák el akarták kerülni, hogy a németek rátegyék a kezüket a lengyel olajra. S ez a veszély fennállt, mivel a németek különböző rejtett formákban jelen voltak a lengyel olajpiacon.³⁸ A franciák ezért igyekeztek ellensúlyozni a németeket. 1919-1920-ban francia ellenőrzés alá vonták a galíciai olajvállalatok többségét, s egy milliárd frankot fektettek a lengyel olajiparba. Az eredmények ennek ellenére nem voltak jók, mivel a lengyelek korlátozták a franciák tevékenységét, ráadásul az olajágazat funkcionáriusai németbarátok voltak.³⁹ Piłsudski párizsi látogatása azonban mindent jóra fordított.

A lengyel államfő végül betegsége miatt 1921. február 3–6 között látogatott el a francia fővárosba. A látogatás eredményeként a lengyel és a francia fél politikai, katonai és gazdasági egyezményt írt alá, s ez egyértelműen a szövetségpártiak, Millerand, Barthou, Briand és Buat győzelme volt. Február 19-én a politikai egyezményt Briand miniszterelnök és Sapieha lengyel külügyminiszter írta alá. A február 21-i katonai egyezményen pedig Foch, Buat és Sosnkowski tábornok, a lengyel katonai ügyek miniszterének aláírása szerepel.⁴⁰ Az egyezmény életbelépésének egy kereskedelmi és egy olajegyezmény aláírása volt a feltétele, s erre 1922. február 6-án került sor.

Az 1921-es politikai és katonai, valamint az 1922-es kereskedelmi egyezmény aláírása közötti egy éves csúszás több okkal magyarázható. Párizs garanciális paktumról tárgyalt az angolokkal, s a francia-lengyel katonai egyezményt ezt nem segítette. Fegyverzeti tárgyalások is folyamatban voltak Londonnal és Washingtonnal. Ráadásul 1920 októberében úgy tűnt, hogy a németekkel is valamilyen megegyezésre lehet jutni jövételi ügyekben.⁴¹

Az 1921-es megállapodásokat francia–lengyel szövetségnek nevezik, jóllehet nem mindenki fogadja el ezt a fogalomhasználatot. Jacques Bariéty szerint ez a megállapodás nem több, mint egy technikai egyezmény Franciaország segítségnyújtásáról Lengyelországnak, hogy egy nemzeti hadsereget hozzanak létre.⁴² A politikai szerződés konzultatív paktumnak tekinthető, melyben kötelezik magukat, hogy minden külpolitikai kérdésben egyetértően fognak eljárni akkor, ha a feleket nem provokált támadás éri.⁴³ A titkos katonai egyezmény kimondja, hogy német támadás vagy mozgósítás esetén a két fél oly módon erősíti előkészületeit, hogy gyors és hatékony támogatást tudjon adni. Szovjet agresszió esetén Franciaország csak arra vállalt kötelezettséget, hogy biztosítja Lengyelországot Németországgal szemben. A francia segítség mindkét esetben kizárja harcoló csapatok küldését a lengyel hadsereg erősítésére. Franciaország arra kötelezte el magát, hogy biztosítja a két ország közti kommunikációs vonalakat. Az egyezmény elsősorban a német veszélyre figyelt, jóllehet Varsó számára a fő ellenség a Szovjetunió volt. Párizs azonban nem akarta elkötelezni magát egy újabb Kijev elleni felvonulásra.

A következő lépés az volt, hogy 1922 szeptember-októberében Sikorski vezérkari főnök Párizsba látogatása alkalmával elkészült egy dokumentum mindkét fél aláírásával. A Foch–Sikorski egyezmény a Szovjetunióval szemben defenzív, Németországgal szemben offenzív jellegű.⁴⁴ Ennek érdekében Franciaország 100 hadosztály mozgósítására kötelezte magát, amely 30 napon belül akcióra kész, míg a lengyelek 25 napon belül 32 gyaloghadosztály és 10 lovasbrigád mozgósítását vállalták. Ez az ún. *Foch terv*, mely Berlin ellen irányult, már szövetség jelleget ad a francia–lengyel együttműködésnek, hangsúlyozza a Schramm–Bulhak szerzőpáros.⁴⁵

Ha mindehhez hozzátesszük, hogy 1921 márciusában lengyel–román szövetség jött létre, úgy tűnt, hogy a háború végén körvonalazott terv, miszerint Lengyelor-

szág köré a francia érdekeket figyelembe vevő szövetségi rendszert kell szervezni, valósággá vált, vagy legalábbis elkezdődött ennek a kialakítása.

Voltak, akik úgy értékelték a francia-lengyel szövetséget, hogy ez a francia ipari és pénzügyi körök sikere volt. Félelmek azonban mindkét félben megfogalmazódtak. Varsó a maga biztonságát nem mindig úgy akarta megvalósítani, ahogy azt Párizs szeretne volna, ezért akár a francia érdekekkel is szembefordult. A franciák pedig attól féltek, hogy ez a kapcsolat súlyos pénzügyi terheket jelent majd számukra.⁴⁶ És Párizs a lengyel nagyhatalmi ábrándokat sem hagyhatta figyelmen kívül. Piłsudski ugyanis a Baltikumtól a Mediterráneumig egy olyan tömböt akart létrehozni, melynek Varsó a központja.⁴⁷ A marsall diplomáciája ezért egy Franciaországtól függetlenebb politikára törekedett. A Briand–Stresemann együttműködés azonban a húszas évek második felében új helyzetet eredményezett Európában és ez kihatott Párizs szövetségi politikájára, így a francia–lengyel kapcsolatokra is. Jacques Seydoux, a Quai d’Orsay kereskedelmi igazgatója Locarno évében, 1925-ben azt a lehetőséget is felvetette: nem biztos, hogy Lengyelországot a végtelenségig kell támogatni.⁴⁸ Locarno azonban már a francia–lengyel kapcsolatok második szakaszához vezet.

JEGYZETEK

1. Tymowski, Michał (2004): *Une histoire de la Pologne*, Les Éditions Noir sur Blanc, Montricher (Svájc), 1993. 101. Stachura, Peter D.: *Poland, 1918–1945*, Routledge, London and New York, 28. old. Szokolay Katalin (1996): *Lengyelország története*, Balassi Kiadó, Budapest, 134. old.
2. A francia hadsereg vezérkari főnöke 1934–1935-ben, illetve 1938–1940-ben. 1939 szeptemberétől 1940. május 19-ig a szárazföldi erők főparancsnoka.
3. Gamelin, Général (1946): *Servir. Le prologue du drame (1930–1939 août)*, Plon, Paris. 226. old.
4. Goyet, Pierre Le (1991): *France-Pologne 1919-1939. De l’amitié romantique à la méfiance réciproque*, Éditions France–Empire, Paris, 202–204. old; Szokolay (1996): 169. old; Rollet, Henry (1961): *La Pologne au XXe siècle*, A. Pedone, Paris 1984. 309. Bonnet, Georges: *Le Quai d’Orsay sous trois républiques*, Fayard, Paris, 223. old; Bogdan, Henry (1991): *Histoire des pays de l’Est. Des origines à nos jours*, Perrin, Paris, 316. old.
5. Hovi, Kalervo (1975): *Cordon sanitaire or barrier de l’Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919*, Turku. *Annales Universitatis Turkuensis* tom 135. 37–38. old. és 72–73. old; Majoros, István (2015): *Az első világháború következményei Közép-Európában, Közép-európai Közlemények* 2015/3.szám 23. old.

6. Hanotaux, Gabriel: Carnets (1907–1925), publiés par Georges Dethan. Éditions A. Pedone, Paris, 1982. 194.
7. Komitet Narodowy Polski, amelyet Roman Dmowski 1917. augusztus 15-én Lausanne-ben alakított meg, majd a bizottság átköltözött Párizsba, s a francia kormány szeptember 20-án elsőként ismerte el.
8. Az egyezmény szerint a francia zónába Besszarábia, Ukrajna és a Krím-félsziget tartozott, míg a brit zónához a Kaukázus vidéke, a kozák területek, Örményország, Grúzia és Kurdisztán tartoztak. Archives du Ministère des Affaires étrangères (MAE) Europe 1918 – 1940. Russie vol. 129. A dokumentumon ez a dátum szerepel: Paris, 2 décembre 1918. A nyolcast azonban hetesre javították, de nyilvánvalóan az 1918-as évszám a jó. Az egyezményt még aznap közlik a diplomáciai posztokkal, de különböző változatokban, s ez eltérő magyarázatokra ad lehetőséget. Hogenhuis–Séliverstoff, Anne (1981): Les relations franco – soviétiques 1917–1924, Publications de la Sorbonne Série Internationale 17. Paris, 49–50. old.
9. Castelbajac, Ghislain (1995): La France et la question polonaise, 1914–1918. 61–62. old. In: Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie), sous la direction de Georges–Henri Soutou, Presse de l’Université de Paris–Sorbonne, Paris 1995. 96–97. old
10. A várost a lengyel vámrendszerhez kapcsolták, a korridor vasúti, hajózási vonalait a lengyelek ellenőrizték. Az erről szóló egyezményt Párizsban írták alá 1920. november 9-én.
11. Ormos, Mária–Majoros, István (1998): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945, Osiris, Budapest, 258. old és 278. old; Hovi (1975): 191–192. Duroselle, Jean Baptiste (1985): Histoire diplomatique de 1919 à nos jours, Dalloz, Paris. 4–16. old; Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest. 59–63. old.
12. Szokolay (1996) 136.
13. Az egyik a Haller hadseregben szolgáló francia tisztek helyzetéről szólt, a másik a jövőbeni francia–lengyel katonai együttműködés fő vonalait vázolta fel, és az is szóba került, hogy katonai missziót küldenek Lengyelországba a hadügyminisztérium és a katonai intézmények megszervezésének feladatával. Schramm, Thomasz–Bulhak, Henryk (1999): La France et la Pologne 1920–1922. Relations bilatérales ou partie d’un système européen de sécurité? Guerres mondiales et conflits contemporains, 1999 septembre, 39. old.
14. MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. ff.1–2. Paris, 26 novembre 1918. Note pour le Ministre. Egy november 27-i Berthelot számára készült jegyzék azt hangsúlyozza, hogy a varsói kormánynak nincs felhatalmazása az ország nevében beszélni.
15. MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. f.20. 23 janvier 1919. Paderewski távirata Balfour brit külügyminiszternek. Gasquet, Sébastien de (1995): La France et les mouvements nationaux ukrainiens, 1917–1919, In: Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Ukraine,

- Lithuanie), sous la direction de Georges-Henri Soutou, Presses de l'Université de Paris-Sorbonnes, 199. old.
16. MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. f.15–16. 19 janvier 1919. Tymowski viszont arról ír, hogy 1919 januárjában az önkéntesekből álló hadsereg 100 ezer főből állt. Tymowski: 102. Az öt hadosztályból álló, mintegy 80 ezer fős, Franciaországban felszerelt Haller hadsereg vasúti átszállítását 1919. április elején fejezték be. Az 1919. január 15-én még a Lengyel Nemzeti Bizottsággal kötött egyezmény értelmében Párizs 2 ezer francia tisztet küldött Lengyelországba a hadsereg szervezési és kiképzési feladatainak ellátására. Április 25-én pedig intézményesítették a francia katonai missziót, melyet a lengyel fővezérkar mellé küldtek, s parancsnoka Paul Henrys tábornok lett.
 17. MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. f. 21.
 18. MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. f. 22.
 19. Wandycz szerint március 31-én, Hovi szerint április 4-én érkezett Varsóba. Pralon ekkor 48 éves volt, több mint 20 éves külügyminisztériumi gyakorlattal. Varsó előtt konzuli szolgálatot teljesített Genovában és Rotterdamban. Nem volt Közép–Kelet–Európa szakértő, s igazán nem tudni, miért őt nevezték erre a posztra. Pralont 1920. január 7-én hívták vissza. Wandycz, Piotr S. (1964): French Diplomats in Poland, 1919–1926, *Journal of Central European Affairs*, 23/1964. 443. old.
 20. Hovi (1975) 174. old. és 193–194. old; Schramm-Bulhak (1999) 40. old.
 21. Kolcsak márciusban nyitott frontot az Uralból a Volga irányába. Gyenyikin Moszkva felé júniusban indított támadást a Kijev és Caricin közti mintegy 700 km-es szakaszon. Szeptemberben Jugenyics támadott a balti államokból, hogy elfoglalja Petrográdot. Werth, Nicolas (1992): *Histoire de l'Union soviétique. De l'empire russe à la Communauté des États indépendants 1900–1991*, PUF, Paris, 154–155. old.
 22. Service Historique de l'Armée de Terre (SHAT) 7N3130 No 15828. 18 octobre 1920.
 23. MAE, PA–AP 118–Millerand, vol. 69 Paris, 11 août 1920. ff. 15–16.
 24. MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 71. No6.Varsovie, 20 août 1920. Vue anglaise sur le présent et l'avenir de la Pologne. Jusserand à Millerand.
 25. Goyet: 27.
 26. Erről bővebben lásd Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 36-38. old.
 27. MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. ff. 2–3. Bucarest, 1er juillet 1920. Somogyi Erika (1986): Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel-szovjet háborúban, *Történelmi Szemle*, 1986/2. szám 313-324. old; Somogyi Erika (1988): Lengyelország – Magyarország 1920. Adalékok a Piłsudski-rendszer magyar kapcsolataihoz az 1920. évi lengyel-szovjet-orosz háború időszakában, *Világtörténet* 1988/nyár, 50–56. old.
 28. SHAT 7N2988 Compte-rendu de renseignement militaire No 21. 28 juillet 1920.
 29. SHAT 7N2988 Compte-rendu de renseignements militaires No 22. Pologne. 28 avril 1920.

30. A szovjet–lengyel béketárgyalások augusztus 17-én kezdődtek Minszkben, majd szeptember 21-én Rigában folytatódtak. Sikorski, Général de Division L. (1928): *La campagne polono-russe de 1920*, Payot, Paris, 300–301. old.
31. Tymowski: 106. Duroselle, Jean–Baptiste sous la direction de (1957): *Les frontières européennes de l’U.R.S.S. 1917–1941. Recueil d’études*, Armand Colin, Paris 1957. 213.
32. Bogdan (1991) 265–267. old.
33. A déli fronton harcoló Bugyonnij ugyanis Lvovot akarta elfoglalni. Venner, Dominique (1981): *Histoire de l’Armée Rouge. I. La révolution et la guerre civile*, Plon, Paris, 234–235. old.
34. Wandycz, Piotr S. (1960) Général Weygand and the Battle of Warsaw of 1920, *Journal of Central European Affairs*, vol. XIX. January 1960. No 4. 362. Sikorski: 53.
35. Wandycz (1960): 363.
36. Rollet (1984) 181.
37. MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. No 22/EM ff. 182–184. Goyet: 85.
38. Deutsche Erdool Actiengesellschaft átalakult változatban volt jelen. Egy holland olajtársaság pedig német specialistákat foglalkoztatott.
39. SHAT 7N2988 5 janvier 1920. Niessel Clemenceau-nak.
40. Schramm–Buhlak (1999) 44–45. Rollet: 182.
41. Soutou (1974) 93. ld; Schramm–Buhlak (1999) 47–48. old.
42. Schramm–Buhlak (1999) 46. old.
43. Halmosy: 159–160.
44. Schramm–Buhlak (1999) 51. old. A német támadást a dokumentum a Berlin–Poznań–Varsó vonalon várja, s elismeri: Lengyelországnak Oroszország komoly veszélyként marad meg.
45. Uo.
46. MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 131. ff. 99–102. 5 février 1921.
47. MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 373. ff. 153–161. No 129. Varsovie, 6 avril 1932. Laroche jelentése.
48. Jordan, Nicole (2001): *Mésentente cordiale: les diplomates et les soldats français face au problème de la barrière de l’Est (1923–1925)*, In: *Bâtir une nouvelle sécurité. La coopération militaire entre la France et les États d’Europe centrale et orientale de 1919 à 1929*. Château de Vincennes, 2001. 32. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bogdan, Henry (1991): Histoire des pays de l'Est. Des origines à nos jours, Perrin, Paris, Castelbajac, Ghislain (1995): La France et la question polonaise, 1914–1918. 61–62. In: Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie), sous la direction de Georges–Henri Soutou, Presse de l'Université de Paris–Sorbonne, Paris.
- Duroselle, Jean-Baptiste (1957): Histoire diplomatique de 1919 à nos jours, Dalloz, Paris, Duroselle, Jean–Baptiste sous la direction de (1957): Les frontières européennes de l'U.R.S.S. 1917–1941. Recueil d'études, Armand Colin, Paris.
- Gasquet, Sébastien de (1995): La France et les mouvements nationaux ukrainiens, 1917–1919, In: Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie), sous la direction de Georges–Henri Soutou, Presses de l'Université de Paris–Sorbonnes.
- Goyet, Pierre Le (1991): France–Pologne 1919–1939. De l'amitié romantique à la méfiance réciproque, Éditions France–Empire, Paris.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Hogenhuis–Séliverstoff, Anne (1981): Les relations franco–soviétiques 1917–1924, Publications de la Sorbonne Série Internationale 17. Paris.
- Hovi, Kalervo (1975): Cordon sanitaire or barrier de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919. Annales Universitatis Turkuensis tom 135. Turku.
- Jordan, Nicole (2001): Mécontentement cordiale: les diplomates et les soldats français face au problème de la barrière de l'Est (1923–1925), In: Bâtir une nouvelle sécurité. La coopération militaire entre la France et les États d'Europe centrale et orientale de 1919 à 1929. Château de Vincennes.
- Majoros, István (2015): Az első világháború következményei Közép–Európában, Közép–európai Közlemények 2015/3. szám
- Ormos, Mária–Majoros, István (1998): Európa a nemzetközi küzdőtérén. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945, Osiris, Budapest.
- Rollet, Henry (1984): La Pologne au XXe siècle, A. Pedone, Paris.
- Schramm, Thomasz–Bulhak, Henryk (1999): La France et la Pologne 1920–1922. Relations bilatérales ou partie d'un système européen de sécurité? Guerres mondiales et conflits contemporains, 1999 septembre.
- Somogyi, Erika (1998): Lengyelország–Magyarország 1920. Adalékok a Piłsudski–rendszer magyar kapcsolataihoz az 1920. évi lengyel–szovjet–orosz háború időszakában, Világtörténet 1988/nyár,
- Somogyi, Erika (1986): Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel–szovjet háborúban, Történelmi Szemle 1986/2. szám
- Stachura, Peter D. (1996): Poland, 1918–1945, Routledge, London and New York, 2004.

Szokolay, Katalin: Lengyelország története, Balassi Kiadó, Budapest.

Tymowski, Michał (1993): Une histoire de la Pologne, Les Éditions Noir sur Blanc, Mont-
richer (Svájc).

Wandycz, Piotr S. (1964): French Diplomats in Poland, 1919–1926, *Journal of Central
European Affairs*, 23/1964.

Wandycz, Piotr S. (1960): Général Weygand and the Battle of Warsaw of 1920, *Journal of
Central European Affairs*, vol. XIX. January 1960. No 4.

Werth, Nicolas (1992): Histoire de l'Union soviétique. De l'empire russe à la Communauté
des États indépendants 1900–1991, PUF. Paris 1992.

FORRÁSOK

Bonnet, Georges: Le Quai d'Orsay sous trois républiques, Fayard, Paris, 1961.

Gamelin, Général: Servir. Le prologue du drame (1930–1939 août), Plon, Paris, 1946.

Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest, 1966.

Hanotaux, Gabriel: Carnets (1907–1925), publiés par Georges Dethan. Éditions A. Pedone,
Paris, 1982.

Sikorski, Général de Division L.: La campagne polono–russe de 1920, Payot, Paris 1928.

Archives du Ministère des Affaires étrangères (MAE) Europe 1918–1940. Russie vol. 129.

MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. ff.1–2. Paris, 26 novembre 1918. Note pour
le Ministre.

MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. f. 20. 23 janvier 1919. Paderewski távirata
Balfour brit külügyminiszternek.

MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. f.15–16. 19 janvier 1919.

MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. f.21.

MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. f.22.

MAE, PA–AP 118–Millerand, vol. 69 Paris, 11 août 1920. ff. 15–16.

MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 71. No6.Varsovie, 20 août 1920. Vue anglaise sur
le présent et l'avenir de la Pologne. Jusserand à Millerand.

MAE Europe 1918–1940. URSS vol. 251. ff. 2–3. Bucarest, 1er juillet 1920.

MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 130. No 22/EM ff. 182–184.

MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 131. ff. 99–102. 5 février 1921.

MAE Europe 1918–1940. Pologne vol. 373. ff. 153–161. No 129. Varsovie, 6 avril 1932.
Laroche jelentése.

Service Historique de l'Armée de Terre (SHAT) 7N3130 No 15828. 18 octobre 1920.

SHAT 7N2988 Compte–rendu de renseignement militaire No 21. 28 juillet 1920.

SHAT 7N2988 Compte–rendu de renseignements militaires No 22. Pologne. 28 avril 1920.

SHAT 7N2988 5 janvier 1920. Niessel Clemenceau-nak.

Gulyás László*

ADALÉKOK A VERSAILLESI BÉKERENDSZER TÖRTÉNETÉHEZ 1. A SZERB KIRÁLYSÁG OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁVAL SZEMBENI HADICÉLJAI 1914-1917

SOME DETAILS OF HISTORY OF VERSAILLES PEACE SYSTEM 1. THE WAR OBJECTIVES OF SERBIAN KINGDOM OVER AGAINST THE AUSTRO-HUNGARY MONARCHY 1914-1917

ABSTRACT

Yugoslavia was born twice (1918, 1945) and split twice (1941, 1991). In Beograd, on the 1st of December, 1918, the first Yugoslavian state was born from separate regions (Croatia, Serbia, South-Hungary, Kosovo, Slovenia, Macedonia, Dalmatia). The main power, and the main actor of this unification was Serbian Kingdom.

In our paper we analyze the antecedent of this unification during the First World War. Our essay consists of three parts. In the first part of this essay we analyze the war objectives of Serbian Kingdom how were developed from 1914 to 1917. In the second part of this essay we survey what the Allies states (Great-Britain, France and Russian Empire) think about these war objectives. In the third part of this essay we survey the serb's war objectives how became common south-slav's war-objectives by the Corfu Declaration.

1. Bevezetés

Az Osztrák-Magyar Monarchia szétzúzásában és az első jugoszláv állam (1918-1941) megszületésében döntő szerepet játszott a Szerb Királyság. Jelen tanulmányban megvizsgáljuk a szerb állam Osztrák-Magyar Monarchiával szembeni hadicéljainak alakulását, a háború kitörésétől 1917 nyaráig.

Tanulmányunk három részből épül fel: az első részben bemutatjuk a világháború első évében megfogalmazott szerb hadicélokat. A második részben megvizsgáljuk, hogy a hármass-antant hatalmai (Nagy-Britannia, Franciaország és a cári Oroszország) hogyan viszonyult ezen szerb hadicélokhoz.

Tanulmányunk harmadik részében pedig felvázoljuk, hogy a Korfu-i Nyilatkozat megszületésével – 1917. június 20. – hogyan vált a szerb hadicélok túlnyomó része közös délszláv hadicéllá.

* Prof. Dr. Gulyás László, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem

2. A Szerb Királyság hadicéljainak megfogalmazása 1914 őszén

1914. július 28-án az Osztrák-Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának, azt ezt követő további hadüzenetek – Németország hadüzenete Oroszországnak és Franciaországnak, Nagy-Britannia hadüzenete, az Osztrák-Magyar Monarchia hadüzenete Oroszországnak, etc. – következtében kitört az Első Világháború.¹

1914 augusztusában Oskar Potiorek tábornagy mint a 6. osztrák-magyar hadsereg parancsnoka és egyben a Monarchia balkáni haderőinek főparancsnoka elindította csapatait Szerbia ellen. Ezzel megnyílt a világháború un. balkáni frontja.²

Másfél hónappal a hadiesemények megindulása után – 1914 szeptember 21-én –, Nikola Pasić szerb miniszterelnök, Szazonov orosz külügyminiszternek küldött táviratában pontosan rögzítette, a szerb hadicélokat, az alábbi módon: „... a következő földeket és határokat igényeljük: a Bánátot olyan határral, hogy benne a szerb elem a lakosság többségét adja, s stratégiai legyen keleten Románia felé. Úgy véljük, ezt a határt a következőképpen kell kijelölni: A Dunánál kezdődik Orsova felett, s onnan a hegygerincen halad a Marosig olyképpen, hogy itt Lugos, Lippa és Arad Romániához, Temesvár Szerbiához kerül. Tovább halad a Maros mentén a Tiszába torkollásáig. Azután követi a Tiszát a Dunába torkollásáig, majd követi a Dunát az Orsovától északra fekvő pontig, ahol a határvonal kezdődött.”³

A fenti leírással gyakorlatilag Pasić az a területet írta körül, melyre a Bánátból tartott igényt Szerbia. Ezután Pasić Szerbia leendő északi határait írta le, az alábbi módon: „A Maros Tiszába torkollásától a határ nyugat felé a Dunáig halad úgy, hogy Subotica és Baja a miénk lesz. Azután egyenes vonalban halad nyugat felé, s Barcs fölött a Rinya folyócska torkolatánál éri el a Drávát, majd a Dráva mentén halad a Mura torkolatáig, majd a Mura mentén Leibnitzig s tovább a vízválasztón átkarolva Krajnát, és azután le Isztria felé.”⁴

Megállapíthatjuk, hogy a fentebb bemutatott határvonal a szerb területek mellett a leendő délszláv államhoz kívánta csatolni a horvát és a szlovén területeket is. A távirat szövege nem tért ki Bosznia-Hercegovinára és Dalmáciára, ennek magyarázata abban rejlik, hogy a szerb miniszterelnök az ezen két területre vonatkozó szerb igényt evidensnek vette.⁵ De a szeptember 21-i táviratának elküldése után Pasić tudomására jutott, hogy Olaszország a háborúba az antant oldalán történő belépése fejében igényt tart Dalmáciára. Ezért szeptember 28-án újabb táviratot küldött Szazonovnak, melyben kijelentette, hogy Szerbia igényt tart egész Dalmáciára. „Olaszországnak meg kell elégednie, ha Triesztet, Trientet s az Isztriát Pulával elnyeri” - írta a szerb miniszterelnök.⁶

A fentebb bemutatott két távirat alapján megállapíthatjuk, hogy Pasić Nagy-Szerbiát akart kialakítani, melynek érdekében az Osztrák-Magyar Monarchia jelentős déli területeire igényt tartott. Szintén ki kell hangsúlyoznunk, hogy a szerb kormány a délszlávok fenti határok közötti egyesítését nem föderációs formában, hanem szerb hegemoniával, azaz centralista formában kívánta megvalósítani.

Pasić két távirata Szazonovnak szolt, a hármass antant másik két államát – Franciaország és Nagy-Britannia – a szerb kormány szeptemberben még nem tájékoztatta igényeiről. A szerb hadicélok nyilvánosságra hozására Pasić táviratai után bő két hónappal, 1914. december 7-én került sor, amikor a szerb parlament Nisben elfogadott nyilatkozatában kinyilvánította, hogy: „... a Királyság – mármint a Szerb Királyság G.L. – *kormányának legfőbb, s e pillanatban egyetlen feladatának tekinti, hogy kezdettől fogva biztosítsa a valamennyi rabságban élő szerb, horvát és szlovén testvérünk felszabadításáért és egyesítéséért indult nagy háború sikeres befejezését.*”⁷

A szövegből egyértelműen kiderül, hogy már 1914 őszén Szerbia háborús célja valamennyi délszláv felszabadítása és egyesítése volt.⁸ Ez nyilvánvalóan csak akkor valósulhatott meg ha az Osztrák-Magyar Monarchiából jelentős területeket csatolnak a Szerb Királysághoz. Ennek jegyében a szerb állam kemény hadicélokot fogalmazott meg a dualista állammal szemben.

3. Az antant és a Szerb Királyság hadicéljai

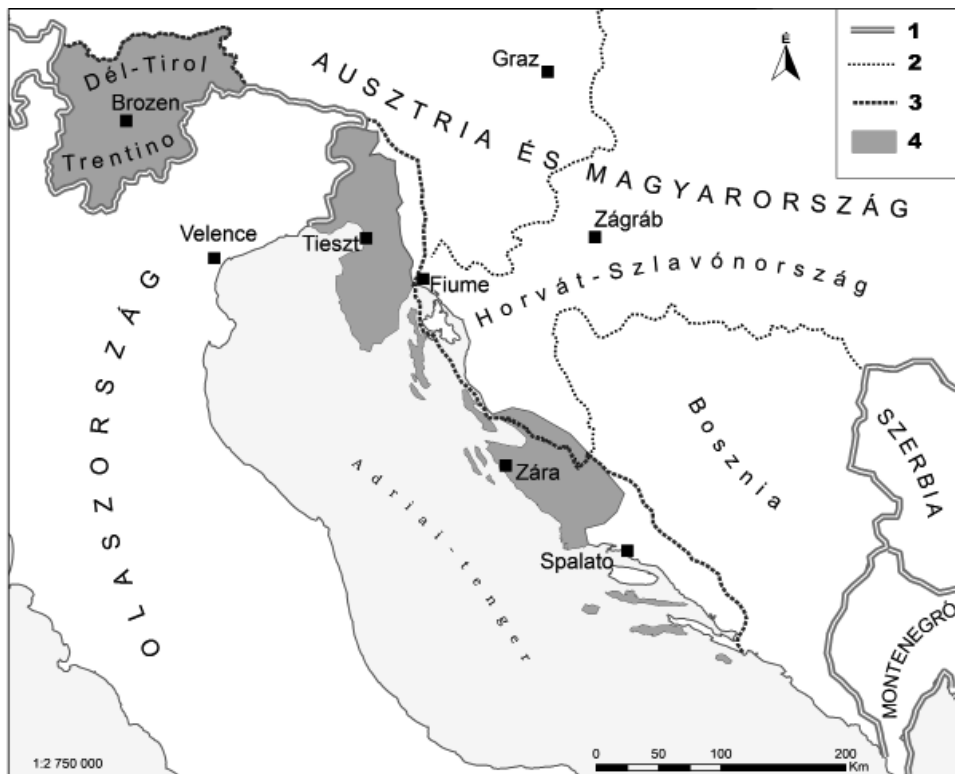
A szerb kormány hadicéljait a hármass antant – Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország – tagjai közül kifejezetten csak a cári Oroszország támogatta. Oroszország a vele a háború után is szoros szövetségben maradó Szerbiában gondolkodott és ezért jelentősen erősíteni akarta a háború utáni rendezés során. Így Oroszország a szerb területi igények túlnyomó részét támogatta, egyedül a szlovén területekre vonatkozó igényt nem fogadta el. Ráadásul Oroszország a föderáció-centralizáció kérdésében is a szerb álláspontot mellett állt ki, azaz a föderációs megoldást nem tartotta megfelelőnek.⁹

A hármass antant másik két tagja – Anglia és Franciaország – viszont csak részlegesen támogatta a szerb kormány hadicéljait.¹⁰ Ez azt jelentette, hogy elfogadták azt az alapelvet, hogy Szerbiának területi nyereséggel kell kikerülnie a háborúból. De Londonban és Párizsban abban gondolkodtak, hogy ez a területi nyereség csak Bosznia-Hercegovinát jelenti. Oroszország kérésére/nyomására végül a franciák és az angolok némileg módosították eredeti álláspontjukat – azaz csak a Bosznia-Hercegovinát odaígérő álláspontot –, és 1915. augusztus 15-én biztosították Pasićot, hogy az antant támogatja a Szerémségre, Bácskára, Kelet-Szlavóniára, Észak-Albániára és a dalmáciai tengeri kijáratra vonatkozó szerb igényeket.¹¹

Anglia és Franciaország azon magatartása mögött, hogy csak részlegesen támogatták a szerb hadicélokot, két motívum húzódott meg. Egyrészt attól tartottak, hogy az Oroszország szövetségeseinek számító Szerbia a háború után túlságosan megerősödik, és így jelentősen meg fog nőni a Balkánon az orosz befolyás. Itt kell megjegyeznünk, hogy ezen angol és francia aggodalom nem volt teljesen alaptalan. Jól mutatja ezt, hogy az orosz diplomácia jelezte a szerb kormány felé, hogy a szerb területi követelések támogatása fejében elvárja, hogy Szerbia a háború után

a Cattaró-i öbölben lehetőséget adjon Oroszországnak egy önálló haditengerészeti bázis létrehozására.¹²

1. térkép: A londoni szerződésben Olaszországnak ígért területek

Forrás: Csüllög Gábor (2017) szerkesztése

Eközben Anglia és Franciaország arra törekedett, hogy Olaszország az antant oldalán lépjen be a háborúba. Olaszország megnyerése érdekében késznek mutatkoztak arra is, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia bizonyos területeit – egyrészt Dél-Tirolt, másrészt Isztriát, harmadrészt Dalmáciát – átengedjék Olaszországnak.¹³

Ez vezetett el a londoni egyezményhez – 1915. április 26. –, melyben a hármass antant Olaszország háborúba lépésének fejében jelentős délszláv területeket ígért oda az olaszoknak (lásd 1. térkép).

Olaszország a londoni szerződés fejében 1915. május 23-án hadba lépett az antant oldalán. Ez Szerbia számára azt jelentette, hogy a hármass antant nem támogatta az egész Dalmáciára vonatkozó igényét.

Ezzel párhuzamosan a balkáni frontos is kedvezőtlenül alakult a helyzet Szerbia számára. 1915. szeptember 22-én Bulgária a Központi Hatalmak oldalán belépett a háborúba és megtámadta Szerbiát. Ezzel párhuzamosan 1915. október 7-én az

osztrák-magyar haderő és a német csapatok Mackensen tábornok parancsnoksága alatt offenzívát indítottak a balkáni fronton. A szerb haderő nem tudott ellenállni a támadásnak, október 9-én Belgrád a Központi Hatalmak kezére került. Mackensen által parancsnokolt csapatok egy hónap alatt elfoglalta Szerbiát, majd tovább nyomultak Montenegró és Albánia felé.¹⁴

A szerb főparancsnokság 1915. november 25-én elrendelte a teljes visszavonulást, a szerb csapatok Montenegrón és Albánián keresztül az Adriai-tenger partjáiig vonultak vissza.¹⁵ Az adriai kikötőkből a szerb kormányt és a hadsereg maradványait az antant hajói – 80 gőzhajó melyet 70 hadihajó védelmezett – Korfu szigetére szállítottak.¹⁶ A szerb csapatokkal, polgári közigazgatással és a civil menekültekkel együtt nagyjából 190 ezer embert szállítottak a görög szigetre

4. Szerb hadicélokból délszláv hadicélok: a korfui deklaráció

A Korfura menekült szerb kormány helyzete még tovább romlott, amikor 1917 februárjában az orosz polgári forradalom győzelme következtében elvesztették legfőbb támogatójukat, a cári Oroszországot. A cár bukása után hatalomra került Lvov herceg kormánya (első Ideiglenes Kormány 1917 márciusától 1917 júliusáig), majd az ezt követő Kerenszkij-kormány (második Ideiglenes Kormány 1917 júliusától 1917. november 7-ig) ugyan támogatta a világháború folytatását,¹⁷ de nem támogatta a szerb vezetés alatt álló centralizált Nagy-Szerbia létrehozását. Pavel Miljukov, külügyminiszter, ehelyett egy föderális délszláv állam koncepcióját támogatta.

Az orosz történésekkel párhuzamosan az Osztrák-Magyar Monarchián belül is a szerb kormány törekvései számára negatív események történtek. Az ausztriai parlamentben az ún. Jugoszláv Klub – ez tömörítette az oda megválasztott szlovén, dalmáciai horvát és szerb képviselőket – 1917. május 30-án elfogadott egy trialista nyilatkozatot. Ennek lényege, hogy a Monarchián belül délszláv területek egyesítésével az osztrák-magyar dualizmust egy osztrák-magyar délszláv trializmus váltsa fel. Azaz a Jugoszláv Klub egy olyan alternatívát dolgozott ki, melyben a délszláv kérdés a Monarchia keretein belül került volna megoldásra. Ezt azt is jelentette volna, hogy ebből a Szerb Királyság ki fog maradni.¹⁸

Ezek a fejlemények arra kényszerítették a szerb kormányt, hogy 1917 júniusában tárgyalóasztalhoz üljön az általa addig el nem ismert Jugoszláv Bizottsággal, amely a horvát emigrációt testesítette meg. Ennek jegyében Pasić Korfura invitálta Ante Trumbićot a horvát emigráció vezetőjét.¹⁹ Itt kell megjegyeznünk, hogy a londoni Jugoszláv Bizottság koncepciójával – föderális délszláv állam – mind Nagy-Britannia, mind Franciaország szimpatizált.

A szerb kormány és a Jugoszláv Bizottság közötti tárgyalásokra 1917. június 5-e és június 20-a között került sor Korfun. A tárgyalások során a vita az alábbi kettő kulcskérdés körül bontakozott ki:

1) Milyen államformában – királyság versus köztársaság – működjék a leendő állam?

2) Hogyan nézzen ki a leendő állam belső struktúrája (föderalizmus versus centralizáció)?

Ante Trumbić a Jugoszláv Bizottság képviselőjeként a köztársasági államforma és ezen belül az egyenjogúságon alapuló föderáció álláspontjára helyezkedett. Ezzel szemben Pasić a szerb kormány miniszterelnökeként a Karagyorgyevics-dinasztia által vezetett királyság, és ezen belül egy centralizált és szerb dominanciájú struktúra mellett érvelt.

A tárgyalások eredményeképpen született meg 1917. július 20-án a korfui deklaráció, amely kimondta, hogy:

„1. A délszlávok vagy jugoszláv népen ismert szerbek, horvátok és szlovének állama egységes területtel és állampolgársággal rendelkező szabad, független királyság lesz. Alkotmányos, demokratikus és parlamentáris monarchia, élén a Karagyorgyevics-dinasztiával...

2. Az állam neve a következő lesz: Szerb-Horvát-Szlovén Királyság...

...

7. Minden bevett felekezet szabadon és nyilvánosan gyakorolhatja vallását. A pravoszláv, a római katolikus és a mohamedán felekezet, amelynek legtöbb követője van népünk körében, az állammal szemben egyenrangúak és egyenlő jogokat élveznek.

...

9. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság mindazokat a területeket magába foglalja, amelyeken három nevű népünk kompakt és összefüggő tömegben él, és ezt a területet az egész nép érdekeinek megsértése nélkül megcsonkítani nem lehet. Népünk nem kér semmi olyat, ami nem az övé: csak a sajátját kéri, s azt kívánja, hogy az egész nép egységes egészként felszabaduljon és egyesüljön. Ezért tudatosan és határozottan kizár minden olyan megoldást, amely a nép felszabadítását és egyesítését csak részlegesen oldja meg. Népünk az Ausztria-Magyarország uralma alóli felszabadulás és a Szerbiával és Crna-Gorával egy államban történő egyesülés problémáját mint egymástól elválaszthatatlan kérdést veti fel.

12. Valamennyi polgár (állampolgár) egyenlő, s az állam és a törvény előtt egyenjogúságot élvez az állam egész területén.”²⁰

Mint a szövegből látható, a tárgyaló felek megegyeztek abban, hogy a három nép - a horvátok, a szerbek és szlovének - olyan független nemzeti államot hoznak létre, amelyben érvényesül a szerbek, a horvátok és a szlovének egyenjogúsága, továbbá a katolikus, a pravoszláv és az iszlám vallás egyenjogúsága.

A két vitás strukturális kérdésben a tárgyalások kompromisszummal zárultak, ami azt jelentette, hogy a Jugoszláv Bizottság lemondott a köztársasági államformáról, és hozzájárult ahhoz, hogy a leendő állam a Karagyorgyevics-dinasztia vezetése alatt álló alkotmányos királyság legyen. Míg az állam belső struktúrájának kérdésében az a kompromisszum született, hogy a föderalista-centralista kérdésben a majdan összeülő nemzetgyűlésre ruházták át a döntés jogát.²¹

A korfui deklarációból látható, hogy a horvátok és a szerbek másképpen képzeltek el a közös délszláv államot (centrista-föderalista ellentét). Ezért a leendő állam belső struktúrájának kérdésében nem született döntés Korfun, a kérdést mintegy elnapolták. Ez előrevetítette a későbbi horvát-szerb föderalista-centrista küzdelmeket.

Témánk szempontjából a korfui deklaráció 9. pontja a fontos, amely kimondta, hogy a leendő délszláv állam valamennyi délszláv területet egyesíteni akar. Nyilvánvaló, hogy ezen cél teljesülése komolyan sértette az Osztrák-Magyar Monarchia területi integritását.

5. Az antant és a korfui deklaráció

A háború elhúzódása miatt a szerb hadsereget 1917 tavaszán n újból felfegyverezték és csatasorba állították. 1917 júniusában az antant megnyitotta az ún. görögországi frontot. Ez a hadművelet ismét felértékelte a szerb kormány szerepét. Az újjászervezett szerb hadsereget Korfuról Thesszalonikibe szállították, ahol csatlakoztak az antant balkáni haderejéhez.

Mindezek miatt az antant – különösen Franciaország – egyre nagyobb megértést mutatott a délszláv területi igények iránt. Bár meg kell jegyeznünk, hogy az olasz és a délszláv területi igények ütközése komoly problémát okozott az antanton belül. Olaszország hosszú időn keresztül hátráltatta a délszláv hadicélok hivatalos beemelését az antant hadicéljai közé.²²

Végül az antant 1918 nyarán, kora őszén a jugoszláv állam megteremtése mellett kötelezte el magát. Miután az antant és a soraikban harcoló szerb csapatok 1918 őszén sikeres hadműveleteket folytatott a Balkánon – lásd a bolgár kapitulációt, továbbá a Délvidék szerbek általi elfoglalását²³ – lehetővé vált, hogy 1918. december 1-jén megszülethessen az első jugoszláv állam.²⁴

JEGYZETEK

1. A hadüzenetekről, illetve a hadiállapot beálltának kinyilvánításáról lásd Clark, Christopher (2015): *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé?* Park Könyvkiadó. Budapest.
2. Az 1914-es év balkáni fronton történő hadieseményeiről lásd Hajdú Tibor-Pollmann Ferenc (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja.* Osiris. Budapest. 79-93. old.
3. A szeptember 21-i távirat szövegét ismerteti Galántai József (1980): *Az első világháború.* Gondolat Kiadó. Budapest. 348. old.
4. U.o.
5. A délszláv területi igényeket rögzítő térképekről lásd Marjanucz László (2009): *Térképek a nemzeti terjeszkedés szolgálatában.* Közép-Európai Közlemények. 2009/1. szám 30-43. old.
6. A szeptember 28-i táviratot ismerteti Galántai (1980) 349. old.
7. A Nis-i deklaráció szövegét lásd Sajti Enikő szerk. (1988): *Jugoszlávia 1918-1941. Dokumentumok.* Társadalomtudományi Kör. Szeged. 11-12. old.
8. Sokcevíts et. al. (1993): *Déli szomszédaink története.* Bereményi Kiadó. Budapest.
9. Galántai (1980) 349. old.
10. Banac, Ivo (1993): *The national question in Yugoslavia. Origins. History. Politics.* Ithaca. London. 116. old.
11. Lederer, J. Ivo (1963): *Yugoslavia at the Paris Peace Conference.* New Haven. London. 348-349. old.
12. Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Napvilág Kiadó. Budapest. 159. old.
13. Albrecht-Carrié, René (1966): *Italy at the Paris Peace Conference.* Hamden. Connecticut. 3-34. old.
14. A hadieseményekről lásd bővebben Galántai (1980) 271-275. old.
15. A visszavonulásról lásd Hajdú Tibor-Pollmann Ferenc (2014) 174. old.
16. Rauchensteiner, Manfred (2017): *Az Első Világháború és a Habsburg monarchia bukása.* Zrínyi Kiadó. Budapest. 403-404. old.
17. A részleteket lásd Font Márta et. al. (2001): *Oroszország története.* Pannonica Kiadó. Pécs. 451-455. old.
18. Sokcevíts Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig.* Mundus Novus. Budapest. 473. old.
19. Erről bővebben lásd Gulyás László (2009/a): *Délszláv erőközpontok államszervezési koncepcióinak küzdelme 1914-1918.* Mediterrán és Balkán Fórum. 10 szám. 2008 szeptembere. III. évfolyam 4. szám. 12-21. old.
20. A deklaráció szövegét közli Sajti (1988)
21. Az ezekből fakadó későbbi problémákról lásd Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig.* Hazai Térségfejlesztő. Budapest. 81-88. old; Gulyás László (2008): *Horvátország történeti*

- struktúráváltozásai kezdetektől napjainkig. *Mediterrán Világ*. 2008/7. szám 163-197. old; Gulyás László (2009/b): Az első jugoszláv állam felbomlásához vezető strukturális problémák. *Jelenkori társadalmi és gazdaság folyamatok*. 2009/2. szám 13-33. old.
22. Taylor, A. J. P. (2000): *Harc a hatalomért. Európa 1848-1918*. Scolar Kiadó. 650-651. old.
23. Hornyák Árpád (2010): Bácska-Baranyai térség az I. világháború után – A szerb megszállás. In: Hornyák Árpád szerk. (2010): *Találkozások és ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok köréből*. PTE Történettudományi Intézet. Pécs. 7-21. old.
24. Erről lásd bővebben: Heka László (2005): *Szerbia állam és jogtörténete*. Bába Kiadó. Szeged. 147-153. old; Juhász József (1999): *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Aula. Kiadó. Budapest. 26-30 old; Lampe . J.R. (1996): *Yugoslavia as History*. Cambridge University Press. Cambridge. 108-111. old; Siklósi András (1987): *A Habsburg Birodalom felbomlása*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 240-245. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albrecht-Carrié, R (1966): *Italy at the Paris Peace Conference*. Hamden. Conncticut.
- Banac, Ivo (1993): *The national question in Yugoslavia. Origins. History. Politics*. Ithaca. London.
- Clark, Christopher (2015): *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé?* Park Könyvkiadó. Budapest.
- Font Márta et. al. (2001): *Oroszország története*. Pannonica Kiadó. Pécs. 451-455. old.
- Galántai József (1980): *Az első világháború*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő. Budapest.
- Gulyás László (2008): Horvátország történeti struktúráváltozásai kezdetektől napjainkig. *Mediterrán Világ*. 2008/7. szám 163-197. old.
- Gulyás László (2009/a): Délszláv erőközpontok államszervezési koncepcióinak küzdelme 1914-1918. *Mediterrán és Balkán Fórum*. 10 szám. 2008 szeptembere. III. évfolyam 4. szám. 12-21.old.
- Gulyás László (2009/b): Az első jugoszláv állam felbomlásához vezető strukturális problémák. *Jelenkori társadalmi és gazdaság folyamatok*. 2009/2. szám 13-33. old
- Hajdú Tibor-Pollmann Ferenc (2014): *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Osiris. Budapest.
- Heka László (2005): *Szerbia állam és jogtörténete*. Bába Kiadó. Szeged.
- Hornyák Árpád (2010): Bácska-Baranyai térség az I. világháború után – A szerb megszállás. In: Hornyák Árpád szerk. (2010): *Találkozások és ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok köréből*. PTE Történettudományi Intézet. Pécs. 7-21. old.

- Lampe . J.R. (1996): Yugoslavia as History. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lederer J. Ivo (1963): Yugoslavia at the Paris Peace Conference. New Haven. London.
- Juhász József (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula. Kiadó. Budapest.
- Marjanucz László (2009): Térképek a nemzeti terjeszkedés szolgálatában. Közép-Európai Közlemények. 2009/1. szám 30-43. old
- Rauchensteiner, Manfred (2017): Az Első Világháború és a Habsburg monarchia bukása. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Sajti Enikő szerk. (1988): Jugoszlávia 1918-1941. Dokumentumok. Társadalomtudományi Kör. Szeged.
- Siklósi András (1987): A Habsburg Birodalom felbomlása. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Taylor, A. J. P. (2000): Harc a hatalomért. Európa 1848-1918. Scolar Kiadó.
- Sokcsevits et. al. (1993): Déli szomszédaink története. Bereményi Kiadó. Budapest.
- Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus. Budapest.